Міністерство внутрішніх справ України
Харківський національний університет внутрішніх справ

ОСНОВИ ЕКОНОМІЧНОЇ ТЕОРІЇ ТА СУДОВОЇ БУХГАЛТЕРІЇ

Навчальний посібник

Рекомендовано Вченою радою
Харківського національного університету
внутрішніх справ

Харків 2019

УДК 330.101.542(075.8)
О-75

Авторський колектив:
Т. Ф. Ларіна, доктор економічних наук, доцент;
Н. В. Павленко, кандидат економічних наук, доцент;
С. О. Ткаченко, кандидат економічних наук, доцент;
В. А. Фурса, кандидат економічних наук, доцент

Рецензенти:
Є. В. Ковальов, доктор економічних наук, професор;
О. В. Болотна, кандидат економічних наук, доцент;
І. Ф. Лісна, кандидат економічних наук, доцент

Рекомендовано Вченою радою Харківського національного університету внутрішніх справ, протокол № 5 від 30 травня 2018 р.

О-75 **Основи** економічної теорії та судової бухгалтерії : навч. посіб. / Т. Ф. Ларіна, Н. В. Павленко, С. О. Ткаченко, В. А. Фурса ; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. – Харків, 2019. – 328 с.

ISBN 978-966-610-238-9

Навчальний посібник призначається для забезпечення викладання інтегрованого курсу «Основи економічної теорії та судової бухгалтерії» й містить два розділи. У першому подано всі основні теми, які традиційно викладаються в дисципліні «Основи економічної теорії», у другому викладено основи судової бухгалтерії. Поряд із теоретичним матеріалом посібник містить методичну частину (питання для самоконтролю, тестові завдання, теми рефератів, словник, список рекомендованої літератури).

Для курсантів і студентів юридичних та економічних закладів вищої освіти.

УДК 330.101.542(075.8)

ISBN 978-966-610-238-9

© Ларіна Т. Ф., Павленко Н. В.,
Ткаченко С. О., Фурса В. А., 2019
© Харківський національний
університет внутрішніх справ, 2019

ВСТУП

В умовах високого рівня тінізації та криміналізації економіки, ускладнення господарської практики й методів скоєння економічних злочинів перед освітніми закладами системи МВС постало актуальне завдання – задовольнити потреби суспільства у спеціалістах із глибокою економічною підготовкою, здатних за допомогою своїх професійних якостей та знань захистити будь-якого суб'єкта економічної діяльності, який цього потребує, від протиправних посягань в економічній сфері й таким чином оздоровити національну економіку. Саме на вирішення цього завдання спрямовано вивчення дисципліни «Основи економічної теорії та судової бухгалтерії», яка посідає важливе місце у підготовці фахівців органів внутрішніх справ.

Запропонований навчальний посібник призначається для забезпечення викладання інтегрованого курсу «Основи економічної теорії та судової бухгалтерії» й містить два розділи. У першому подано всі основні теми, які традиційно викладаються в дисципліні «Основи економічної теорії», у другому викладено основи судової бухгалтерії. Таким чином, цей навчальний посібник розкриває як теоретичні основи економічних явищ і процесів, так і практичне застосування цих знань у юридичній сфері.

У кожній темі розглядаються питання, що мають професійну спрямованість, пов'язані з аналізом тіньової економічної діяльності й економічних злочинів. Засвоєння цього матеріалу є надзвичайно важливим для з'ясування економічних механізмів скоєння злочинів, які у подальшому вивчатимуться курсантами у кримінології та в розділах кримінального права, пов'язаних з економічною діяльністю.

Матеріал навчального посібника адаптовано до навчальної програми з дисципліни «Основи економічної теорії та судової бухгалтерії» для напрямку підготовки «Правоохоронна діяльність», але він може бути використаний і для інших напрямків підготовки, оскільки окремі теми містять інформацію у більшому обсязі, ніж цього вимагає вказана навчальна програма. Цей матеріал призначається для самостійного вивчення.

Навчальний посібник має все необхідне методичне забезпечення: питання для самоконтролю, тестові завдання, теми рефератів, словник і список рекомендованої літератури.

Сподіваємося, що він буде корисним для курсантів ВНЗ системи МВС, студентів юридичних ВНЗ і всіх, хто цікавиться економіко-правовими проблемами.

Тема 1

ЕКОНОМІЧНА ТЕОРІЯ: ПРЕДМЕТ І ФУНКЦІЇ. ЕКОНОМІЧНІ СИСТЕМИ

1.1. Об'єкт і предмет економічної теорії
1.2. Функції економічної теорії та методи дослідження економічних процесів
1.3. Основні етапи розвитку економічної теорії
1.4. Економічні системи: сутність, типи, еволюція
1.5. Тіньова економіка

1.1. Об'єкт і предмет економічної теорії

Життєдіяльність будь-якої людини пов'язано із задоволенням її потреб. Останнє здійснюється шляхом споживання різноманітних товарів і послуг. Необхідні для споживання товари та послуги майже не існують у природі в готовому вигляді. Спочатку їх треба виробити, потім – розподілити й обміняти, і лише в результаті всіх цих процесів вони потраплять у споживання. Самостійно створити собі весь спектр необхідних товарів і послуг жодна людина (особливо сучасна) не може, що і спонукає людей вступати в економічні відносини. Останні відрізняються від інших відносин (правових, соціальних, політичних, сімейних) і формують окрему сферу життєдіяльності, яка є найважливішою для людини, бо без неї та не зможе існувати як біологічна істота. Саме ця сфера, яка називається *економікою*, є *об'єктом* вивчення економічної теорії.

Економіка – сфера життєдіяльності людини, в межах якої вирішуються проблеми виробництва, розподілу, обміну та споживання різноманітних товарів і послуг, необхідних для задоволення потреб людей.

Термін «економіка» введено в обіг філософом Ксенофонтом (VI ст. до н. е.). «Ойкос» – дім, домогосподарство; «номос» – знання, закон. Отже, економіка спочатку існувала як наука про ведення

домогосподарства. У наш час зазвичай це поняття трактується набагато ширше.

Існує декілька *рівнів вивчення економіки*:

мікро- – рівень економічного суб'єкта – індивіда, фірми, держави;

мезо- – рівень регіону країни, галузі господарства;

макро- – рівень національного господарства;

мега- – рівень світового господарства.

Кожен із цих рівнів вивчає окремий розділ економічної теорії (мікроекономіка, регіональна та галузева економіка, макроекономіка, міжнародна економіка).

Економіка є спільним об'єктом вивчення для всіх економічних наук (економічна історія, фінанси, статистика, бухгалтерський облік, банківська справа, економічна кібернетика, економічна соціологія та ін). Чим же відрізняється від них економічна теорія? Специфічним *предметом* вивчення.

До праці людину спонукає необхідність задоволення своїх потреб. Мотивацію трудової діяльності разом з її умовами, результатами та закономірностями вивчає економічна теорія. У процесі трудової діяльності люди вступають в економічні відносини, і їх теж вивчає економічна теорія. В економіці люди постійно стикаються з проблемою вибору, бо ресурси завжди є обмеженими. Потреби зростають швидше, ніж можливості їх задовольнити. Вирішуючи цю проблему, кожний економічний суб'єкт має відповісти на питання, як найкраще використати обмежені ресурси, якими він володіє. Способи вирішення цієї проблеми теж вивчає економічна теорія. Таким чином, вона з'ясовує як глибинні зв'язки й об'єктивні закономірності розвитку економічних відносин, так і зовнішні форми їх прояву.

Предметом економічної теорії є економічні відносини між людьми в процесі виробництва, розподілу, обміну та споживання економічних благ, закони їх розвитку й поведінка економічних суб'єктів (індивід, фірма, держава) в процесі вибору способів оптимального використання обмежених ресурсів із метою задоволення потреб індивідів і суспільства.

1.2. ФУНКЦІЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ТЕОРІЇ ТА МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЕКОНОМІЧНИХ ПРОЦЕСІВ

Значення економічної теорії розкривається через її *функції*, якими є:

1) *пізнавальна функція* – збір, узагальнення та систематизація знань про економічні явища й процеси;

2) *практична функція* – вироблення рекомендацій для втілення в економічну практику; в сучасній економічній теорії існує багато напрямків і шкіл, кожна з яких пропонує свої способи вирішення економічних проблем;

3) *виховна функція* – формування у людей економічного мислення й економічних стереотипів поведінки;

4) *методологічна функція* – економічна теорія є теоретичною й методологічною базою для інших економічних наук, тобто вона формує та розробляє їх категоріально-понятійний апарат.

У результаті пізнавальної функції формулюються економічні категорії та закони.

Економічна категорія – теоретичне узагальнення явищ і процесів економічного життя суспільства (наприклад, гроші, інфляція, бюджет, товар). За допомогою економічних категорій з'ясовуються взаємозв'язки та взаємообумовленість економічних явищ і процесів.

Економічний закон – стійкий, повторюваний, об'єктивний причинно-наслідковий зв'язок між економічними явищами та процесами.

У процесі вивчення економічної практики економічна теорія використовує такі основні *методи дослідження*.

Аналіз – поділ економічного явища на окремі частини й вивчення їх властивостей, що дає змогу краще зрозуміти сутність цього явища. Аналіз є малоефективним без синтезу.

Синтез – поєднання частин об'єкта дослідження, розділеного у процесі аналізу, встановлення зв'язку між ними й пізнання об'єкту як єдиного цілого.

Індукція – це метод пізнання, що ґрунтується на формуванні умовиводів від частини (окремого) до цілого (загального) або принципів із фактів. Цей метод передбачає, що вивчення будь-якої проблеми починається з отримання фактів, які потім систематизують та аналізують таким чином, щоб можна було зробити узагальнення.

Дедукція – метод дослідження, що ґрунтується на умовиводах від цілого (загального) до його частини (окремого), тобто це висунення гіпотези з подальшою перевіркою на фактах.

Метод наукової абстракції – зосередження уваги на основному, виведення за межі дослідження всього, що не є важливим для з'ясування суті явища.

Моделювання – побудова абстрактного образу економічного явища чи процесу (у теоретичних положеннях, математичних рівняннях, графіках тощо).

Економічний експеримент – штучне відтворення економічних процесів і явищ з метою вивчення їх за найсприятливіших умов і подальшого практичного впровадження. Дозволяє на практиці перевірити обґрунтованість наукових теорій і рекомендацій.

Вибір методу дослідження визначається метою та специфікою об'єкта дослідження, а також наявним емпіричним матеріалом.

1.3. Основні етапи розвитку економічної теорії

Економічні знання накопичувалися повільно й закріплювалися у звичаях, традиціях і стародавніх літературних джерелах (глиняні таблички царя Хамурапі, давньоіндійська книга «Веди», закони Ману IV–III ст. до н. е., давньоіранський трактат «Артхашастра», ідеї Конфуція в Давньому Китаї VI–V ст. до н. е., праці мислителів Греції Платона, Аристотеля й Ксенофонта, економічні погляди середньовічних схоластів). У ті часи економічні знання не виокремлювалися та входили до складу філософії.

Перша економічна школа виникла у XV ст. в Європі й мала назву ***меркантилізм***. Її поява була викликана формуванням ринкових відносин у європейських країнах і необхідністю теоретичного пояснення процесів, що відбувалися в економічній практиці. Основним економічним питанням тих часів було питання про *джерела та способи накопичення багатства*. Основною формою багатства меркантилісти вважали золото та срібло, які накопичувалися за рахунок нееквівалентного обміну в сфері міжнародної торгівлі. Тому саме торгівля (сфера обігу) стала пріоритетним предметом досліджень. На думку меркантилістів, збагачення економічних суб'єктів має активно підтримуватися державною владою шляхом

сприяння розвитку національної промисловості й торгівлі, забезпечення вигідних умов експорту та наймання робочої сили, а також захисту від конкурентів з інших країн (так звана *політика протекціонізму*, яка досі використовується деякими країнами, особливо під час економічних криз). Таким чином, завданням економічної теорії із самого початку її формування стала розробка рекомендацій щодо державної економічної політики. Можливо, саме тому меркантилісти назвали нову науку про способи збільшення багатства *політичною економією* (Антуан де Монкретьєн, 1615).

Розвиток ринкової економіки виявив обмеженість поглядів меркантилістів. У другій половині XVII ст. починає формуватися ***класична школа*** політичної економії, яка стала теоретичною базою для всіх сучасних економічних шкіл. На відміну від меркантилістів, класики (англійці Вільям Петті, Адам Сміт і Давид Рікардо, французи Франсуа Кене, П'єр Буагільбер та ін.) вивчали не тільки сферу обігу, але й інші сфери економіки – виробництво, розподіл, обмін і споживання матеріальних благ і послуг. Вони висунули ідею про те, що багатство народів створюється продуктивною працею в усіх галузях економіки (*трудова теорія вартості*). Необхідними умовами економічного порядку є приватна власність, вільна конкуренція, вільна торгівля та невтручання держави в господарську діяльність. Ринковий устрій класики вважали досконалим, природним і вічним, а ринковий механізм – самодостатнім та здатним підтримувати рівновагу економічної системи.

У другій половині XIX ст. класична школа зазнала серйозної критики, оскільки деякі її положення, які до цього часу здавалися беззаперечними, ввійшли у суперечність із новими явищами господарської практики. На хвилі цієї критики сформувалися нові економічні школи.

Так, на критиці класиків за їх антиісторизм (розгляд економічних явищ як постійних, незмінних, однакових для всіх часів і народів) сформувалася ***історична школа*** (Густав фон Шмоллер, Луйо Брентано, Вернер Зомбарт, Макс Вебер та ін.). Вона зосередилася на вивченні історичної еволюції різних соціальних інститутів, що впливають на функціонування економічної системи та її трансформацію залежно від етапу економічного розвитку. Історична школа сформувала підґрунтя для подальших інституційних досліджень (див. далі).

Класики надмірно ідеалізували ринкову систему, вважаючи її досконалою, хоча насправді вона породжувала вражаючу нерівність у розподілі благ. Причину цього явища деякі вчені вбачали в індивідуалізації інтересів на основі приватної власності та їх зіткненні в процесі вільної конкуренції, яка розоряє одних і збагачує інших. Якщо ж зробити власність спільною, а працю колективною, вважали вони, буде усунута причина, що породжує майнову нерівність. Так народилася *соціалістична ідея*. Серед багатьох шкіл, що її розвивали, найбільш фундаментальною став ***марксизм*** (Карл Маркс, Фрідріх Енгельс, Володимир Ленін та ін.). Ця економічна школа, звертаючи увагу на соціально-економічні недоліки ринкової системи господарювання, обґрунтовувала неминучість загибелі капіталізму в результаті загострення внутрішніх суперечностей капіталістичної економіки.

У XX ст. на перший план наукових досліджень вийшла *проблема економічної рівноваги*, оскільки світова економіка зазнала декілька руйнівних економічних криз, і виникла нагальна необхідність з'ясувати їх причину та знайти шляхи подолання таких явищ. У низці *сучасних економічних шкіл* можна виділити три основні напрямки.

Неокласичний напрямок в економічній теорії продовжує розвивати ідеї економічного лібералізму й мінімізації державного втручання в економіку, започатковані класичною школою. У межах неокласичного методу дослідження формується кілька напрямів:

− ***консервативний,*** що аналізує проблеми економічної рівноваги, циклічності розвитку та економічного зростання – *теорія економіки пропозиції* (Артур Лаффер, США), *теорія раціональних очікувань* (Роберт Лукас, США);

− ***неолібералізм***, представники якого Фрідріх фон Хайєк (Австрія – Англія – США), Жак Рюефф (Франція), Вальтер Ойкен, Людвиг Ерхард (ФРН) та Мілтон Фрідмен (США), наполягаючи на принципі саморегулювання ринкової економіки, визначають межі, рівень і напрями впливу держави на суспільно-економічний розвиток;

− ***неокласичний синтез***, що захищає необхідність гнучкого поєднання принципу невтручання в економіку з кейнсіанськими методами державного регулювання залежно від конкретної економічної ситуації; Найбільш видатним представником цього напрямку є Поль Самуельсон (США).

Кейнсіанський напрямок, на відміну від неокласичної теорії, вирішальну роль у стабілізації національної економіки й боротьбі з безробіттям відводив не ринку, а державному регулюванню шляхом стимулювання сукупного попиту й використання методів економіко-математичного моделювання (Джордж Мейнард Кейнс, Велика Британія). Однією з практичних інтерпретацій кейнсіанства став *дириґизм* у Франції (Франсуа Перру та ін.), який ґрунтується на провідній ролі державного планування та безпосередній участі держави у виробництві товарів і послуг.

Інституціоналізм (Торстейн Веблен, Джон Коммонс, Уеслі Мітчелл, Джон Гелбрейт) аналізує не лише економічні відносини, а і весь комплекс умов і чинників, які впливають на господарське життя. Йдеться про такі суспільні інститути, як форми господарської організації, норми поведінки соціальних груп, юридичні закони, стереотипи мислення, звичаї й традиції. Тому дослідження інституціоналістів мають міждисциплінарний характер. Представники цього напряму пропонують вивчати не функціонування, а розвиток і зміни капіталістичного суспільства.

Важливими напрямками інституціоналізму стали *економічна теорія права* (Рональд Коуз, Гвідо Калабрезі, Ричард Познер, Олівер Ітон Уільямсон, Ернандо де Сото та ін.) та *економічна теорія злочинності* (Гері Беккер, Джордж Стіглер, Ісаак Ерліх), які вивчали вплив правових норм на економічні процеси, причини виникнення тіньової економіки, особливості поведінки суб'єктів тіньової економіки й економічну ефективність правоохоронної системи.

1.4. Економічні системи: сутність, типи, еволюція

Економіка є складною системою, «живим» організмом, який постійно еволюціонує. Кожній стадії її розвитку притаманна специфічна економічна система.

Економічна система – цілісна сукупність тривалих взаємозв'язків між економічними суб'єктами.

Структуру економічної системи складають такі *елементи*:

– ***продуктивні сили*** – система факторів виробництва (труд, земля, капітал, технологія), яка забезпечує перетворення речовин природи на продукцію відповідно до потреб людей; продуктивні

сили виступають матеріально-речовою основою економічної системи;

– ***економічні відносини*** – це відносини між економічними суб'єктами з приводу раціонального використання ресурсів, які формуються в конкретних соціально-економічних умовах, що визначаються існуючими відносинами власності; економічні відносини є соціально-економічною формою розвитку продуктивних сил;

– ***господарський механізм*** – система основних форм, методів і важелів регулювання економічних процесів; господарський механізм пов'язує елементи економічної системи в одне ціле.

Кожний із цих елементів можна покласти у підґрунтя ***класифікації*** економічних систем:

1) за *рівнем розвитку продуктивних сил* (технологічного розвитку) виділяють доіндустріальну, індустріальну й постіндустріальну економічну систему;

2) за *типом привласнення* (економічними відносинами) виділяють первісну формацію (первіснообщинний лад), вторинну формацію (рабовласництво, феодалізм, капіталізм) і третинну формацію (комунізм);

3) за *типом господарського механізму* виділяють:

– *традиційну економічну систему*, основним регулюючим механізмом якої є релігійні та культурні традиції та звичаї; для традиційної економіки є характерними приватна або общинна власність, відстала технологія, ручна праця й натуральне господарство, у сучасному світі традиційні економічні системи збереглися у слабко розвинутих країнах Африки, Азії та Латинської Америки;

– *адміністративно-командну економіку*, основна регулююча роль у якій належить державі; для адміністративно-командної системи є характерними державна власність, монополізація та бюрократизація економіки, централізація планування й управління виробництвом і розподілом матеріальних, трудових і фінансових ресурсів; у сучасному світі адміністративно-командні економічні системи збереглися у таких країнах, як Куба та Північна Корея;

– *ринкову економіку*, головним регулятором економічних процесів у якій є ринковий механізм; основними характеристиками ринкової системи є приватна власність, вільна конкуренція, вільне ціноутворення та стихійне ринкове регулювання економічних процесів; сьогодні така економіка перетворилася на ідеальну модель, яка не зустрічається на практиці у чистому вигляді;

– *змішану економічну систему*, яка є поєднанням ринкового базису економіки та державного регулювання економічних процесів; промислово розвинуті країни світу мають саме таку економічну систему.

Існує декілька національних моделей змішаної економіки, які відрізняються ступенем втручання держави в економічні процеси. Є країни, де діє система *економічного лібералізму*, в якій домінують ринкові та корпоративні регулятори, а роль держави зведено до мінімуму (США, Канада, Велика Британія, Австралія), та країни *диригизму*, яким притаманний значний вплив на соціально-економічний розвиток суспільства (Швеція, Австрія, Німеччина, Франція, Італія та ін.).

1.5. Тіньова економіка

Будь-яка економічна система має легальну й тіньову складові.

Офіційний (легальний) сектор економіки – складова економічної системи, суб'єкти якої були зареєстровані, займаються незабороненими видами діяльності та повністю відображають результати своєї діяльності у фінансовій і статистичній звітності.

З іншого боку, у будь-якій економіці існує також ***тіньовий сектор***, який складається з:

– ***неофіційного сектора*** – суб'єкти не були зареєстровані, не звітують, але займаються незабороненою діяльністю (надання дрібних послуг, торгівля незабороненим товаром без реєстрації);

– ***кримінального сектора*** – суб'єкти не були зареєстровані, не звітують і займаються забороненою діяльністю (фальшивомонетництво, наркобізнес, торгівля зброєю, торгівля людьми, контрабанда);

– ***напівлегального (прихованого) сектора*** – суб'єкти були зареєстровані, займаються незабороненою діяльністю, але не повністю відображають її результати у фінансовій та статистичній звітності (приховування прибутків з метою ухилення від сплати податків);

– ***фіктивного сектора*** – суб'єкти створюються з метою здійснення незаконних фінансових операцій, реєструються на підставних осіб та зникають до моменту подання першого звіту.

Між різними формами тіньової економічної діяльності немає чіткої грані. Наприклад, організовані злочинні угруповання можуть «збирати данину» з підприємств неофіційного або напівлегального

сектора та використовувати контакти з фіктивними або легальними підприємствами для відмивання своїх доходів. Усі «тіньовики» перебувають поза легальними законодавчими нормами й охоче співпрацюють один з одним, що певною мірою єднає їх у протистоянні офіційному світу.

Світовий досвід показує, що проблема тіньової економіки існує в усіх країнах незалежно від рівня їх економічного розвитку, але масштаби тіньової діяльності багато в чому залежать від типу економічної системи, причому ця залежність має неоднозначний характер.

Очевидно, що тіньової економіки немає (точніше, вона є мінімальною) в разі абсолютно одержавленої й абсолютно роздержавленої економіки: у першому випадку держава забороняє будь-яку тіньову активність і може цю заборону реалізувати, а в другому немає заборон і контролю, тож немає і потреби ховатися в тіні. Тіньова активність збільшуватиметься в «прикордонній зоні» між централізованим і децентралізованим господарством: з одного боку, у централізовано керованій економіці, що слабне (як у СРСР 1980-х рр.), зменшуються можливості контролю, а з іншого – у ринковому господарстві, що піддається одержавленню, примножуються заходи контролю, але далеко не завжди ефективного.

За оцінками експертів, тіньова економіка Великої Британії становить 7 % ВВП, США – 10 %, Канади – 15 %, Італії – 20 %, Іспанії – 25 %, Греції – 30 %. В Україні за різними оцінками частка тіньової економіки коливається від 30 до 50 % ВВП, при тому, що вважається, що тіньова економічна діяльність не чинить значного впливу на економічні процеси за умови, якщо її частка становить 5–10 % офіційного ВВП.

Живучість тіньової економіки навіть у цілком благополучних країнах пояснюється тим, що вона виконує певні *позитивні функції* у ринковому господарстві:

− «економічне мастило» – згладжування перепадів в економічній кон'юнктурі за допомогою перерозподілу ресурсів між легальною й тіньовою економікою (коли легальна економіка зазнає кризи, виробничі ресурси не зникають, а перерозподіляються у тіньовий сектор, повертаючись у легальну економіку після завершення кризи);

− «соціальний амортизатор» – пом'якшення небажаних соціальних суперечностей (зокрема, неформальна зайнятість полегшує матеріальне становище малозабезпечених);

– «вбудований стабілізатор» – тіньова економіка підживлює своїми ресурсами легальну (неофіційні доходи використовуються для закупівлі товарів і послуг у легальному секторі, «відмиті» злочинні капітали оподатковуються тощо).

Проте в цілому вплив тіньової економіки на суспільство є скоріше *негативним*, ніж позитивним. Вона породжує значні *економічні та соціальні проблеми*, зокрема:

– скорочує податкові надходження, що призводить до бюджетного дефіциту й неможливості забезпечити реалізацію соціально-економічних програм і розвиток економіки в цілому;

– ускладнює запровадження фінансово-кредитних важелів регулювання економіки через відсутність контролю за готівковою грошовою масою в неофіційному секторі, призводить до зростання кількості фальшивих грошей;

– підриває конкурентоспроможність фірм, які працюють легально, бо вони, на відміну від нелегальних, сплачують податки, що збільшує їх витрати;

– гальмує перехід країни до інноваційної моделі розвитку через широке розповсюдження *рентоорієнтованої* (спрямованої на отримання прибутку через використання монопольного становища або через отримання доступу до державних коштів, на відміну від прагнення до отримання прибутку в процесі конкуренції) моделі поведінки економічних суб'єктів;

– сприяє розшаруванню населення за рівнем доходів, пропонуючи працівникові привабливіші умови винагороди, ніж офіційна економіка;

– здійснює антисоціальний перерозподіл доходів суспільства на користь відносно малочисельних привілейованих груп (корупціонерів, мафії), що зменшує рівень добробуту суспільства в цілому;

– призводить до підриву господарської етики; суб'єкти економіки починають втрачати будь-яке уявлення про загальноприйняті «правила гри», живуть за принципом «усе дозволено», а в результаті поширення *опортуністичної* (побудованої на підступності й обмані) моделі поведінки значно зростають витрати економічних суб'єктів на забезпечення власної економічної безпеки;

– стимулює розпад господарських структур, корумпованість, проникнення криміналітету в структури державної влади.

Високий рівень тінізації економіки України зумовлюється, перш за все, несприятливим інституційним середовищем ведення

бізнесу. Найістотнішими *чинниками тінізації* національної економіки експерти визнають такі:

– суперечливість і дублювання законодавчої й нормативно-розпорядчої бази;

– недієвість організаційно-інституціональних механізмів антикорупційного законодавства;

– недосконалість судової та правоохоронної систем;

– неефективне адміністрування податків;

– ускладнений доступ до земельних ресурсів;

– високий рівень злочинності;

– відсутність історичної практики дотримання норм і моральних стандартів законослухняної поведінки у суб'єктів господарювання та громадян.

Ключові терміни

Економіка. Економічна категорія. Економічний закон. Аналіз. Синтез. Індукція. Дедукція. Метод наукової абстракції. Моделювання. Економічний експеримент. Економічна система. Продуктивні сили. Економічні відносини. Господарський механізм. Офіційний (легальний) сектор економіки. Тіньова економіка. Неофіційний сектор. Кримінальний сектор. Напівлегальний (прихований) сектор. Фіктивний сектор.

Теми рефератів

1. Основні напрями сучасної економічної теорії.
2. Розвиток економічної думки в Україні.
3. Методи пізнання економічних процесів.
4. Національні моделі сучасних економічних систем.
5. Формаційний та цивілізаційний підходи до класифікації економічних систем.
6. Рушійні сили розвитку економічних систем.
7. Типи й моделі економічних систем.
8. Діалектика продуктивних сил та економічних відносин.
9. Структура тіньового сектору економіки.
10. Вплив тіньового сектору на розвиток економічної системи.

Питання для самоконтролю

1. Що є об'єктом вивчення економічної теорії?
2. Які існують рівні вивчення економічних процесів?

3. Що є предметом вивчення економічної теорії?

4. У чому полягає виховна функція економічної теорії?

5. Які методи дослідження використовуються в економічній теорії?

6. Які основні ідеї висунула класична школа політичної економії?

7. Яка проблема була головною в економічних дослідженнях у XX ст.?

8. З яких елементів складається економічна система?

9. Яку структуру має тіньовий сектор економіки?

10. Які економічні та соціальні проблеми породжує тіньова економіка?

Тестові завдання

1. Яка економічна система функціонує на основі переважно адміністративних рішень і наказів вищих органів управління?

а) традиційна економіка;

б) адміністративно-командна економіка;

в) ринкова економіка;

г) змішана економіка;

ґ) правильна відповідь відсутня.

2. Яка економічна система поєднує ринковий механізм і державне регулювання економічних процесів?

а) традиційна економіка;

б) адміністративно-командна економіка;

в) ринкова економіка;

г) змішана економіка;

ґ) правильна відповідь відсутня.

3. Який тип економічної системи є логічно зайвим у цій класифікації?

а) натуральна економіка;

б) адміністративно-командна економіка;

в) традиційна економіка;

г) ринкова економіка;

ґ) змішана економіка.

4. Яке з визначень точніше передає сутність предмета економічної теорії?

а) наука про суспільство на різних стадіях його розвитку;

б) наука про економічні відносини між людьми в процесі виробництва, обміну, розподілу та споживання товарів;

в) наука про управління підприємствами для досягнення максимального прибутку;

г) наука про вибір ефективної державної політики для вирішення актуальних соціальних проблем;

ґ) правильна відповідь відсутня.

5. Якщо економіка досліджується на загальнонаціональному рівні, то це аналіз:

а) мікроекономічний;

б) макроекономічний;

в) мезоекономічний;

г) мегаекономічний;

ґ) правильна відповідь відсутня.

6. Економічну поведінку окремого економічного суб'єкта вивчає:

а) макроекономіка;

б) мікроекономіка;

в) світова економіка;

г) мезоекономіка;

ґ) правильна відповідь відсутня.

7. Що з переліченого не є складовою економічної системи?

а) продуктивні сили;

б) економічні відносини;

в) господарський механізм;

г) державні органи влади;

ґ) правильна відповідь відсутня.

8. Яка економічна система характеризується монополією держави в сфері управління економікою?

а) традиційна економіка;

б) адміністративно-командна економіка;

в) ринкова економіка;

г) змішана економіка;

ґ) правильна відповідь відсутня.

9. Зміст якої з функцій економічної теорії полягає у формуванні у людей економічного мислення й економічних стереотипів поведінки?

а) практичної функції;

б) виховної функції;
в) методологічної функції;
г) пізнавальної функції;
ґ) правильна відповідь відсутня.

10. Виведення за межі дослідження всього, що не є важливим для з'ясування суті явища, становить зміст методу:
а) аналізу;
б) синтезу;
в) індукції;
г) дедукції;
ґ) наукової абстракції.

Тема 2

ВЛАСНІСТЬ У СИСТЕМІ ЕКОНОМІЧНИХ ВІДНОСИН

2.1. Економічний зміст власності та право власності
2.2. Еволюція відносин власності. Типи й форми власності
2.3. Сучасні тенденції розвитку відносин власності в Україні

2.1. Економічний зміст і право власності

Основою будь-якої економічної системи виступають відносини власності.

Власність у побутовому розумінні – це будь-яка річ, майно, яким ми володіємо. Усе, що ми можемо визначити як «моє» чи «наше», сприймається нами як власність. Нам здається, що власність є тісно пов'язаною з річчю. Однак таке розуміння цього поняття відразу ж розпадається, щойно ми уявимо когось на безлюдному острові. Ніхто там не казатиме про навколишні блага «мої» або «чужі», і лише коли на острові з'явиться ще одна людина, виникне необхідність чимось ділитися та розподіляти речі поміж собою.

Отже, **власність** – це економічні відносини між людьми з приводу привласнення економічних благ. Вони є суб'єктно-об'єктними, тобто виникають поміж щонайменше двома суб'єктами з приводу певного об'єкта.

Привласнення – це процес економічного закріплення ресурсів, майна або доходів за певними суб'єктами. Привласнення може відбуватися у різні *способи*: шляхом витрачання власних трудових зусиль, укладання цивільно-правових угод (купівля, дарування тощо) чи захоплення (вивезення цінностей з окупованих територій, крадіжка, шахрайство, розкрадання тощо).

Категорія «привласнення» породжує свій антипод – категорію «відчуження». **Відчуження** – це процес, що призводить до втрати

влади над об'єктом власності. Основними *формами* відчуження є витрачання, перерозподіл та ліквідація об'єкта власності. Привласнення й відчуження – парні категорії, які існують одночасно як єдність протилежностей. Привласнення певного об'єкта власності одним суб'єктом означає відчуження його від іншого суб'єкта. Якщо в протилежному напрямку рухається еквівалентна кількість іншого блага, «привласнення-відчуження» має форму обміну. Якщо рух благ односторонньо спрямовано, або існує вимушено нееквівалентний зустрічний потік, то привласнення має безоплатний характер і ґрунтується на безоплатному відчуженні.

Отже, процеси привласнення й відчуження – це дві діалектичні сторони сутності відносин власності. Як і привласнення, відчуження може бути законним і незаконним.

Відносини власності утворюють певну *систему*, що містить три види відносин:

1) ***відносини привласнення*** – це економічні відносини між людьми, які характеризують їх ставлення до речей як до власних;

2) ***відносини господарського використання*** майна виникають між суб'єктом-власником і суб'єктом господарювання з приводу передання останньому майна на певних умовах (оренда, концесія, кредит, лізинг) для використання з господарською метою;

3) ***відносини економічної реалізації власності*** полягають у тому, що майно приносить доход своєму власнику; ці відносини породжують економічний (матеріальний) інтерес.

Таким чином, власність як система економічних відносин дозволяє з'ясувати, хто має економічну владу й хто отримує доход від господарської діяльності.

Суб'єкти власності – громадяни, підприємства, держава в особі органів державного управління та місцевого самоврядування, громадські організації чи декілька держав.

Об'єкти власності – це все те, що можна привласнювати та відчужувати. *Характерною рисою* об'єктів власності є їх *обмеженість* (більша чи менша). Ті блага, що є *необмеженими* (сонячне світло, повітря), не стають об'єктами власності. Об'єктами власності можуть бути засоби виробництва, нерухомість, природні ресурси, предмети особистого споживання, гроші, цінні папери, інтелектуальні продукти, культурні та історичні цінності, робоча сила тощо.

Якщо існує обмеженість благ, то суб'єкти в процесі їх привласнення повинні якимось чином їх виокремлювати (уособлювати).

Це робиться шляхом усвідомлених дій, які закріплюються через традиції, табу, правила, норми моралі й норми права. Таким чином, економічний зміст власності набуває правової форми, завдяки чому утворюється єдиний економіко-правовий альянс відносин, який неможливо роз'єднати в реальній дійсності.

Юридичний зміст власності реалізується через право власності. Під **правом власності** розуміють санкціоновані норми поведінки, які виникають у зв'язку з привласненням економічних благ. За допомогою права власності формуються «правила гри», якими люди керуються в економічних відносинах.

Право власності охоплює так звану *тріаду власності* (правочинності):

1) ***володіння*** – юридично забезпечена можливість фактичного панування власника над майном; володарем може бути як власник, так і не власник;

2) ***користування*** – юридично забезпечена можливість отримувати корисні властивості майна; користувачем може бути як власник, так і не власник;

3) ***розпорядження*** – юридично забезпечена можливість суб'єкта вирішувати долю майна (продавати, дарувати, обмінювати, передавати в спадок, здавати в оренду, закладати, ліквідувати тощо) або делегувати таке право іншим суб'єктам.

Повна реалізація прав власності стає можливою лише за наявності всіх трьох правочинностей. Право власності може бути обмежене законом, судовим рішенням або умовами цивільно-правової угоди.

Сучасні індустріальне й постіндустріальне суспільства з їх структурно-функціональним динамізмом вимагають мобільності та рухливості прав власності, тобто більш розвиненої системи прав власності. Тому у господарській практиці розвинутих країн застосовується ширша й більш деталізована система прав власності, яка складається з одинадцяти елементів (так званий *«пучок» прав власності*):

− право володіння, тобто право виняткового фізичного контролю над благами;

− право користування, тобто право застосування корисних властивостей благ для себе;

− право управління, тобто право вирішувати, хто і як забезпечуватиме використання благ;

– право на доход, тобто право володіння результатами використання благ;

– право суверена, тобто право на відчуження, споживання, зміну або знищення благ;

– право на безпеку, тобто право на захист від експропріації благ і від заподіяння шкоди з боку зовнішнього середовища;

– право на передання благ у спадок;

– право на безстроковість володіння благом;

– заборона на використання у спосіб, що завдає шкоди зовнішньому середовищу;

– право на відповідальність у вигляді стягнення, тобто можливість стягнення благ на сплату боргу;

– право на залишковий характер, тобто право на існування процедур та інституцій, що забезпечують поновлення порушених повноважень.

Комбінації перелічених прав з урахуванням того, що ними володіють різні фізичні та юридичні особи, можуть бути різноманітними. Саме це є основою різноманітності форм власності й організаційно-правових форм підприємництва в сучасній економіці.

Теорія прав власності, яка обстоює необхідність такого розширеного тлумачення прав власності, доводить, що в економіці немає абсолютних прав власності. Кожне економічне рішення має спиратися на той певний набір прав власності або «пучок правочинностей», який є достатнім і необхідним для найбільш вигідної реалізації економічного рішення. Прагнення до набуття щоразу абсолютних прав власності може призвести до зайвих витрат з обслуговування прав власності (*трансакційних витрат* – див. тему 6), що призводить до зниження ефективності економічних рішень. Розщеплення власності на правочинності кількох осіб є нормальним функціональним станом економіки, що переслідує мету отримати максимальну вигоду з благ і ресурсів. Наприклад, оренда землі часто є вигіднішою за її купівлю, лізинг може бути вигіднішим за придбання обладнання, прокат автомобілів та оренда житла часто бувають вигіднішими за отримання на них абсолютних прав тощо.

Між економічною та юридичною категоріями власності є тісний зв'язок. Власність в *економічному розумінні* означає відносини між людьми з приводу привласнення матеріальних благ. Власність у *юридичному сенсі* показує, як оформлюються та закріплюються

у правових нормах економічні відносини власності, які склалися на практиці. Економічні відносини власності є первинними, базисними, а юридичні – вторинними, похідними.

Отже, власність – це складна, багатогранна категорія, яка містить усю сукупність суспільних відносин: економічних, правових, соціальних, політичних і морально-етичних. Вона посідає центральне місце в економічній системі, оскільки *зумовлює*:

- спосіб поєднання робітника із засобами виробництва;
- характер стимулів трудової діяльності;
- спосіб розподілу результатів праці;
- мету функціонування й розвитку економічної системи;
- соціальну та політичну структуру суспільства.

2.2. Еволюція відносин власності. Багатоманітність сучасних форм власності

Кожному етапу розвитку людського суспільства відповідає певний переважаючий тип власності, який відображає досягнутий рівень розвитку продуктивних сил та особливості привласнення засобів і результатів виробництва, а також визначає основного суб'єкта, який концентрує права власності.

На перших етапах свого розвитку людство протягом тисячоліть використовувало *колективні форми* власності, спочатку у формі племінної, а потім – общинної власності. Низький рівень розвитку продуктивних сил зумовлював те, що люди могли тільки спільно (колективно) добувати засоби для існування. Згодом розвиток згаданих сил, удосконалення самої людини, зміни умов її життя призвела до формування нового типу власності – *приватної*. Ускладнення господарських процесів і необхідність концентрації капіталу та створення додаткових стимулів трудової діяльності зумовили появу ще одного типу власності – *спільно-часткової* (кінець XIX ст.)

Таким чином, у сучасній економіці співіснують такі *типи й форми власності.*

Спільна неподільна власність характеризується тим, що об'єкти власності є спільними й нікому окремо не належать; відбувається спільне привласнення результатів праці та зрівняльний

розподіл створених благ. Основні форми – *общинна, сімейна, державна й комунальна власність, власність громадських і релігійних організацій, колективна власність (підприємства з неділимим майном)*.

Приватна власність – одноосібне привласнення засобів виробництва та його результатів. Класичними формами прояву *приватної власності є індивідуально-трудова* (власник засобів виробництва та працівник – одна особа) *та приватна власність із використанням найманої праці*.

Спільно-часткова власність означає спільне привласнення засобів виробництва й індивідуальне привласнення результатів виробництва. Основними формами цього типу власності є *акціонерна власність, власність товариств (партнерська) та власність господарських об'єднань*. У спільно-частковій власності поєднано основні принципи спільного та приватного привласнення: утворюється вона шляхом об'єднання внесків, які вкладаються всіма засновниками підприємства, використовується у спільних цілях і під єдиним управлінням, при цьому передбачається певна участь кожного співвласника в управлінні, а кінцеві результати господарської діяльності підприємства розподіляються відповідно до внеску кожного співвласника.

Значні зміни у рівні розвитку продуктивних сил сучасної економіки призвели до змін в об'єктах власності. Крім традиційних, з'явилися нові – наукові розробки й інформація, які породили інтелектуальну власність (ідеї, публікації, патенти, ноу-хау, наукові та конструкторські розробки тощо).

Одночасно з еволюцією об'єктів власності відбуваються зміни в суб'єктах власності. Це проявляється в тому, що, з одного боку, відбувається процес *деперсоніфікації*, тобто зменшення частки власності у руках окремих осіб і перехід її до спільно-часткових власників (корпорацій, банків, пенсійних та інвестиційних фондів тощо), з іншого боку, відбувається *персоніфікація* власності через механізм купівлі акцій працівниками підприємства – так виникає трудова колективна власність у результаті викупу підприємства трудовим колективом у його попереднього власника, що сприяє подоланню відчуження робітника від власності на засоби виробництва та результати праці.

Ураховуючи світовий досвід розвитку відносин власності та специфіку економічного розвитку України, Цивільним кодексом України передбачено існування таких її форм, як власність українського народу, приватна, державна та комунальна власності. Крім

названих основних форм власності, існують ще колективна, державно-приватна, спільна з іноземним капіталом та інші. Джерелом їх формування виступають вищезгадані базові форми в різних сполученнях. У Конституції України йдеться про багатоманітність форм власності. Вона передбачає, що суб'єкти господарювання мають свободу вибору форм власності, які є юридично рівноправними (Конституція України, стаття 13). Наявність різних форм господарювання передбачає також створення рівних економічних умов для розвитку всіх форм власності та їх правового захисту.

2.3. Сучасні тенденції розвитку відносин власності в Україні

Оскільки відносини власності є основою економічної системи, докорінні зміни, що відбулися в економіці України у зв'язку з формуванням ринкових відносин, вимагали трансформації попередньої системи відносин власності.

Реформування відносин власності відбувається в нашій державі у формі приватизації державного житлового фонду, державних підприємств та землі. Передумови для здійснення цього процесу формуються під час роздержавлення.

Роздержавлення – це комплекс заходів, спрямованих на усунення монополії держави на власність та утворення багатоукладної економіки й посилення процесів її саморегулювання. У межах роздержавлення відбуваються демонополізація виробництва, лібералізація цін і перебудова фінансово-кредитної системи, утворюється ринкова інфраструктура, тобто формуються економічні, організаційні та правові підвалини, необхідні для здійснення процесу приватизації.

Приватизація – це перетворення державної власності на різноманітні форми недержавної.

Розпочата в Україні у 1992 р. приватизація була спрямована на створення класу ефективних власників і конкурентного середовища, що є основою ринкової економіки.

Ефективність функціонування економіки потребує певного співвідношення між державною та приватною формами власності. Залишається у державній власності, тобто не підлягає приватизації, майно органів державної влади й управління, армії, органів

правопорядку, держбезпеки, золотий і валютний фонди, державні матеріальні резерви, об'єкти охорони здоров'я, культури й освіти, унікальні природні об'єкти та ін. Таким чином, держава залишається суб'єктом власності, однак втрачає монопольне становище (а їй належало більше 90 % об'єктів).

В Україні *приватизація державних підприємств* здійснювалася у декілька етапів:

− на першому (1993–1995 рр.) була здійснена приватизація малих підприємств і переважала змішана – грошово-сертифікатна – форма привласнення майна державних підприємств;

− другий етап масової сертифікатної приватизації основної маси середніх та великих підприємств (з використанням спеціальних цінних паперів – приватизаційних майнових сертифікатів і компенсаційних сертифікаті припадає на 1996–1999 рр.;

− третій етап індивідуальної грошової приватизації стратегічних промислових підприємств почався у 2000 р.

Одночасно з приватизацією держпідприємств здійснювалася *приватизація державного житлового фонду*, яка надала можливість безкоштовного передання громадянам квартир. Здійснення цього виду приватизації сприяло формуванню та розвитку ринку житла як однієї зі складових частин ринкових перетворень в Україні.

Реформи відносин власності відбулися і в *аграрній сфері* економіки. Вони почалися у 1992 р. із переданням громадянам України в приватну власність (на безоплатній основі) земельних ділянок для ведення особистих підсобних господарств. Одночасно відбувався процес перетворення колгоспів і радгоспів на колективні сільськогосподарські підприємства (КСП), яким земля передавалася в колективну власність. Згодом (1995 р.) майно та землі КСП були поділені на кількість їх членів (включно з пенсіонерами), і в такий спосіб визначався розмір умовного земельного та майнового паю, що міг бути безплатно отриманий ними в приватну власність у разі виходу з КСП. Право на одержання земельного й майнового паю засвідчувалося земельним і майновим сертифікатами, що підлягали всім видам цивільного обігу. У подальшому власники таких сертифікатів мали зареєструвати своє право на володіння земельною ділянкою й отримати державний акт на право приватної власності на землю.

У процесі приватизації траплялися численні кримінальні прояви. Найбільш розповсюдженими *формами тіньової та кримінальної приватизації* стали такі:

− незаконний обіг приватизаційних майнових сертифікатів;

− заниження вартості підприємства (під час конкурсного продажу) для «свого» покупця під приводом, що його пропозиція буцімто найкращим чином відповідає критеріям, установленим продавцем;

− порушення самих умов проведення конкурсів та аукціонів шляхом несвоєчасного друкування інформації щодо часу й об'єкта приватизації, психологічного, а іноді й фізичного впливу на учасників конкурсів та аукціонів з метою примушення їх відмовитися від укладання угоди купівлі-продажу об'єктів, що приватизуються;

− прописування умов конкурсів таким чином, щоб у ньому могли брати участь тільки заздалегідь визначені покупці;

− навмисне доведення підприємства до банкрутства з метою подальшого заниження його реальної вартості напередодні процесу приватизації тощо.

Названі вище процеси викликали появу нового виду злочинності – *приватизаційної злочинності*, яка, у свою чергу, сприяла збільшенню кількості вбивств на замовлення та відмиванню кримінальних доходів.

Через значні масштаби поширення протиправних дій і порушень у процесі приватизації майна державних підприємств можна стверджувати, що вона перетворилася на глибоко криміналізований процес. Це істотно вплинуло на негативне ставлення до неї з боку великої частини населення та сприяло дискредитації самої ідеї ринкових реформ.

Таким чином, у системі постсоціалістичних перетворень в Україні приватизація відіграла неоднозначну роль. З одного боку, вона виступила головною реформою, що сприяла радикальній зміні соціально-економічної системи – приватна власність посіла стратегічні позиції в українській економіці, й у країні з'явився національний капітал, що відіграв позитивну роль у призупиненні кризи та забезпеченні в подальшому високих темпів економічного зростання. Головним результатом процесу приватизації стала диверсифікація форм власності, тобто був покладений початок формуванню класичної державної, приватної, колективної й інших форм власності. З 1995 р. у вітчизняній економіці переважає частка недержавного сектора, яка продовжує зростати.

З іншого боку, приватизація програла в соціально-політичному плані. В уявленнях населення склалося різко негативне ставлення до

приватизації. Люди вважали, що програли внаслідок історичного процесу розподілу державного майна. Сам процес приватизації та його результати почали сприйматися населенням як нелегітимні.

Приватизація стала важливим чинником поляризації доходів населення. Основна його частина, включно з малим і середнім бізнесом, під час розподілу державного майна явно програла. Колишні державні активи зосередилися переважно у великих фінансово-промислових груп, пов'язаних із владою. У цьому вузькому колі зосередилися і головні доходи від використання колишнього державного майна.

Не виправдала позитивних очікувань навіть мала приватизація. Вона відбувалася головним чином шляхом викупу та застосування інших форм пільгового продажу, а також безоплатного передання підприємств працівникам (понад 75 % вартості проданого майна), і меншою мірою – шляхом купівлі за гроші цілісних майнових комплексів на аукціонах і комерційних конкурсах (понад 16 %). Після викупу державного майна керівництво підприємств фактично, а згодом часто і юридично концентрувало в себе права власника. У випадку купівлі та перепродажу підприємств аутсайдером їх колективи стикалися з реальною ринковою реструктуризацією та її негативними соціальними наслідками (звільнення, низька заробітна плата та ін.).

Під час приватизації великих і середніх підприємств невідповідність між очікуваннями й реальністю була ще разючішою. До того ж у неї було залучено практично все населення країни шляхом запровадження «приватизаційних» грошей – майнових сертифікатів. Сама по собі ідея сертифікатної приватизації як народної відповідала очікуванням населення, проте її результати не відповідали завищеному рівню сподівань. Реальність жорстоко розчарувала середнього українця, оскільки:

− ціна українського приватизаційного сертифіката (тобто частка громадянина України в приватизованому майні держави) на чорному ринку (легальний продаж не допускався) ніколи не перевищувала 10 дол. США і досить швидко зменшилася до 2 дол. США;

− фінансові посередники, яким більшість населення країни довірила розпорядження своїми сертифікатами, масово й безконтрольно не виконували своїх зобов'язань;

− у процесі приватизації акції одержали мільйони людей (на максимумі 19 млн осіб); на цей час в Україні було понад 15 млн

акціонерів, більшість із них не могли ні продати свої акції за будь-якою значимою ціною, ні одержати доход за ними, ні захистити свої права міноритарних акціонерів.

Другим за значимістю шляхом масової приватизації середніх і великих підприємств була приватизація «робоча». Як і на малих підприємствах, «робоча» приватизація часто завершувалася захопленням влади керівництвом, скупкою акцій та обмеженням свободи розпорядженням акціями. Процеси захоплення влади й фактичної відчуженості від прав власності пересічних працівників на середніх і великих підприємствах відбувалися менш відверто, але не менш рішуче, ніж під час малої приватизації.

І, нарешті, третій шлях – великі пакети акцій середніх і великих підприємств продавалися на комерційних і некомерційних конкурсах за гроші й акумульовані (у 30–40 % випадків протизаконно) сертифікати. Проведення таких конкурсів супроводжували безперервні скандали місцевого й національного значення, обвинувачення в закулісних домовленостях, корупції, нечесній конкуренції та занижених цінах. Часті змови майбутніх власників із дирекцією підприємств, цілеспрямоване зниження ефективності їх роботи, зрештою – розорення у передприватизаційному періоді та знищення соціальної інфраструктури після приватизації доповнюють цю негативну картину.

Негативне уявлення про приватизацію посилили практика «замовної» приватизації й масштабне неприватизаційне відчуження державного майна. Це остаточно сформувало в населення сприйняття приватизаційного процесу як нелегітимного, а прав власності, набутих у процесі приватизації – як незаконних, тим паче, що порушення законності яке з юридичного погляду довести було важко мало легко пізнавані зовнішні ознаки.

Незважаючи на істотні зміни в сфері відносин власності, які відбулися за роки реформ, процес становлення форм власності лишається ще далеким від завершення. Він гальмується насамперед недостатньою специфікацією прав власності.

Специфікація певного права власності означає визначення того, хто, з яким об'єктом, що саме, за яких умов та обмежень може безперешкодно робити, і який гарант перешкоджатиме втручанню інших суб'єктів у реалізацію цим суб'єктом свого права.

Істотним недоліком процесу специфікації прав власності в економіці України є зведення його, по суті, виключно до зміни

форм власності, до утвердження приватної власності, тоді як цей процес передбачає насамперед прояснення та захист прав власності.

За даними дослідження міжнародної організації Property Rights Alliance, у рейтингу захищеності прав власності (2016 р.) Україна посідає 115-те місце в списку з 128 країн. Тому не дивно, що широкого розповсюдження у вітчизняній економіці набуло **рейдерство** – вороже, здійснюване проти волі власника захоплення його майна на користь іншої особи, що відбувається поза межами цивільного законодавства; встановлення над майном повного контролю нового власника в юридичному й фізичному розумінні з використанням корумпованості чиновників та/або із застосуванням сили.

Рейдерство не є виключно українським феноменом, проте порівняно із світовою практикою вітчизняне «загарбництво» має певні особливості. Якщо у розвинутих країнах воно означає, по суті, скупку акцій у дрібних акціонерів за ціною, вищою за ту, яку може запропонувати керівництво компанії, то в Україні підприємства не купують, а захоплюють під будь-яким приводом і будь-якими засобами на декілька годин, щоб швидко продати його основні активи замовнику цієї акції. Тому сьогодні рейдерство становить суттєву загрозу економічній безпеці як дрібних і середніх фірм, так і великих промислових підприємств. Не оминуло це явище і фінансовий сектор вітчизняної економіки.

Використання рейдерами недосконалого законодавства та корумпованої судової й нормативно-правової системи з метою порушення принципів прав приватної власності негативно впливає не лише на окремі підприємства, але і на загальний інвестиційний клімат вітчизняної економіки, а випадки рейдерських атак на підприємства, що належать іноземним інвесторам, значно погіршують міжнародну репутацію України та знижують до мінімуму ймовірність появи нових інвесторів на українському ринку.

У процесі рейдерських атак здійснюються тиск на окремих акціонерів, підкуп менеджерів і посадових осіб, створення штучних боргів, підроблення статутних та інших документів і силове захоплення підприємств за допомогою приватних охоронних структур. До замовлення й організації рейдерських дій, що призводять до перерозподілу власності, вдаються окремі потужні промислово-фінансові групи України.

Основними причинами, що зумовлюють поширення рейдерства в Україні, є такі:

– слабкість правової системи;
– недосконалість судової влади;
– корумпованість органів влади;
– відсутність державних інститутів, які б ефективно захищали права власника;
– низький рівень правової культури;
– правовий нігілізм як у суб'єктів господарювання, так і у представників органів влади.

Із точки зору трансформаційних процесів, що відбуваються в економіці України, рейдерство – це другий перерозподіл власності після приватизації. Діяльність щодо скупівлі привабливих, але недооцінених підприємств усупереч волі їх власників або менеджерів – це процес, необхідний для нормального функціонування економіки, хоча і не для всіх приємний. Тому держава має боротися не із самими ворожими поглинаннями як такими, а з протиправними проявами під час їх здійснення. Злиття та поглинання мають здійснюватися у цивілізований спосіб, що ґрунтується насамперед на конкурентних засадах набуття прав власності, в Україні ж він цілком спирається на корупційні зв'язки як у правоохоронних органах, так і в інших органах влади, порушуючи таким чином умови конкурентності.

Найбільше значення, з цієї точки зору, має створення системи контролю за дотриманням законності в разі проведення таких операцій, недопущення недобросовісних (а тим більше кримінальних) методів впливу на керівництво фірм, що стали об'єктом рейдерської атаки, а також поглиблення специфікації прав власності шляхом удосконалення законодавства, яке регулює правила набуття та відчуження прав власності.

Незважаючи на ухвалення у 2009 р. закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії протиправному поглинанню та захопленню підприємств» та Плану заходів щодо протидії протиправному поглинанню та захопленню (2010 р.), а також створення Міжвідомчої комісії з питань протидії протиправному поглинанню та захопленню підприємств, рейдерські атаки не припиняються. Це доводить, що без судової реформи та дієвих антикорупційних заходів неможливо ввести ворожі поглинання у правові межі, а отже це гальмуватиме формування сприятливого інвестиційного клімату в країні.

Ключові терміни

Власність. Привласнення. Відчуження. Право власності. Володіння. Користування. Розпорядження. Спільна неподільна власність. Приватна власність. Спільно-часткова власність. Роздержавлення. Приватизація. Специфікація прав власності. Рейдерство.

Теми рефератів

1. Місце власності в економічній системі.
2. Теорія прав власності.
3. Еволюція типів і форм власності в процесі розвитку суспільства.
4. Державна власність у ринковій економіці.
5. Світовий досвід роздержавлення та приватизації.
6. Багатоманітність сучасних форм власності.
7. Сучасні тенденції розвитку відносин власності у промислово розвинутих країнах.
8. Реформа власності на землю в Україні.
9. Економічні та соціальні наслідки приватизації в Україні.
10. Роль інтелектуальної власності у постіндустріальній економіці.

Питання для самоконтролю

1. У чому полягає різниця між термінами «власність» і «майно»?
2. Як пов'язуються привласнення й відчуження?
3. Яку структуру мають економічні відносини власності?
4. Які права входять до тріади власності?
5. Доведіть, що власність посідає центральне місце в економічній системі.
6. Які існують форми спільної неподільної власності?
7. Які зміни в об'єктах власності відбуваються у сучасній економіці?
8. Як пов'язуються один з одним процеси роздержавлення та приватизації?
9. Назвіть форми тіньової та кримінальної приватизації.
10. Назвіть причини рейдерства в економіці України.

Тестові завдання

1. Власність як економічна категорія – це:

а) майнові об'єкти, що привласнюються;

б) закріплення прав на майно в юридичних нормах;

в) економічні відносини між людьми з приводу привласнення економічних благ;

г) права власності;

ґ) правильна відповідь відсутня.

2. Процес привласнення корисного ефекту від споживання блага відображає категорія:

а) користування;

б) володіння;

в) управління;

г) розпорядження;

ґ) правильна відповідь відсутня.

3. Відносини економічної реалізації власності полягають у тому, що:

а) вони формують ставлення людей до майна як до свого;

б) майно приносить доход своєму власнику;

в) вони фіксують приналежність майна;

г) майно передається для використання іншій особі;

ґ) правильна відповідь відсутня.

4. Що з нижче перерахованого не може бути об'єктом власності:

а) земля;

б) гроші;

в) виробничі будівлі та споруди;

г) акціонери;

ґ) костюм.

5. Що з переліченого є не типом, а формою власності?

а) приватна власність;

б) спільно-неподільна власність;

в) спільно-часткова власність;

г) акціонерна власність;

ґ) правильна відповідь відсутня.

6. До якого типу власності належить акціонерна форма власності?

а) приватного;

б) спільно-неподільного;

в) спільно-часткового;

г) державного;

ґ) правильна відповідь відсутня.

7. До якого типу власності належить комунальна форма власності?

а) приватного;

б) спільно-неподільного;

в) спільно-часткового;

г) суспільного;

ґ) правильна відповідь відсутня.

8. Хто є суб'єктом комунальної форми власності?

а) держава;

б) фізична особа;

в) юридична особа;

г) місцеві органи влади;

ґ) правильна відповідь відсутня.

9. Приватизація – це:

а) перехід об'єкта у власність місцевих органів влади;

б) передання майна в оренду з правом подальшого викупу;

в) відчуження державної власності на користь приватних осіб;

г) розподіл частини державної власності серед юридичних осіб;

ґ) правильна відповідь відсутня.

10. Які з перелічених об'єктів не підлягають приватизації?

а) земля;

б) промислові підприємства;

в) комерційні банки;

г) об'єкти охорони здоров'я;

ґ) житло.

Тема 3

ЗАГАЛЬНІ ОСНОВИ СУСПІЛЬНОГО ВИРОБНИЦТВА

3.1. Сутність і фактори виробництва
3.2. Суспільне виробництво: структура, результат та ефективність
3.3. Форми суспільного виробництва. Товар та його властивості
3.4. Гроші та їх функції. Закон обігу грошей

3.1. Сутність і фактори виробництва

Для того щоб жити, людина має задовольняти свої *потреби*. Оскільки вона має двоїсту природу (біологічну та соціальну), потреби поділяють на первинні (нижчі) та вторинні (вищі). Під першими розуміють фізіологічні потреби людей в їжі, одязі, взутті, житлі тощо. Вторинні утворюють головним чином соціальні потреби в освіті, літературі, мистецтві, розвагах, у спілкуванні з іншими людьми тощо.

Загальновизнані потреби мають об'єктивний характер, необхідність їх задоволення породжує у людей, фірм і суспільства економічні інтереси. **Економічні інтереси** – це усвідомлені потреби, виражені в якісній чи кількісній формі, задоволення яких є життєво необхідним для функціонування економічного суб'єкта (держави, підприємства, індивіда).

Розрізняють особисті, колективні, суспільні та інші інтереси. Економічні інтереси різних суб'єктів господарювання є різноспрямованими, тому часом це породжує *конфлікт інтересів*, який можна залагодити в процесі переговорів або в результаті втручання правоохоронних органів. Але у будь-якому випадку саме економічні інтереси виступають *стимулами* до трудової та підприємницької діяльності та формують матеріальну зацікавленість у її результатах. Саме інтереси й потреби людей є *вихідним пунктом* процесу виробництва та його *спонукальним мотивом*.

Необхідні для задоволення потреб людини блага не існують у природі в готовому вигляді, їх треба створювати. **Виробництво** – це процес створення товарів і послуг для задоволення потреб людини.

Для того щоб розпочати процес виробництва, треба поєднати фактори виробництва (елементи продуктивних сил), необхідні для виготовлення того чи іншого продукту.

Фактори виробництва поділяють на особисті та речові. У сучасній економічний теорії існує дві класифікації факторів виробництва (рис. 3.1).

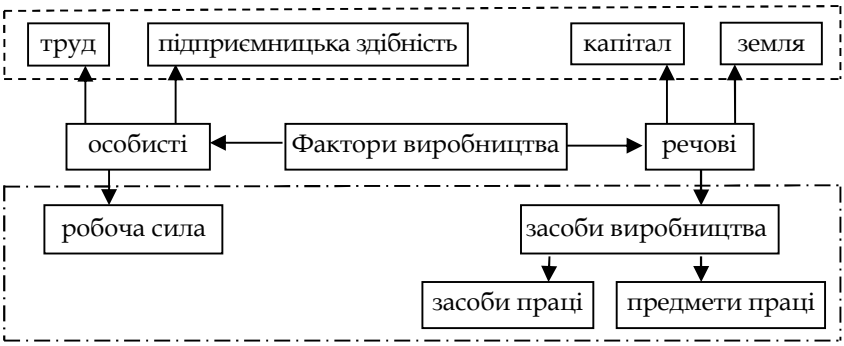

Рисунок 3.1 – Фактори виробництва

Перша класифікація робить акцент на ролі фактора у процесі виробництва. Відповідно до неї до особистих факторів виробництва відносять робочу силу, а до речових (які мають назву «засоби виробництва») – предмети праці та засоби праці.

Робоча сила – це здатність працювати, сукупність фізичних, розумових і творчих сил людини, які використовуються для створення життєвих засобів. Робоча сила споживається в процесі праці.

Засоби виробництва поділяються на предмети та засоби праці. Під **предметами праці** розуміють усе те, на що спрямовано людську працю (земля, сировина, матеріали, енергоносії). **Засобами праці** називають те, за допомогою чого людина впливає на предмети праці (верстати, обладнання, машини, виробничі будівлі, споруди, комунікації, а також природні умови виробництва).

Отже, робоча сила є активним фактором виробництва, предмет праці – пасивним фактором виробництва, а засіб праці – посередником між ними.

Друга класифікація факторів виробництва бере до уваги їх походження. Відповідно до неї до особистих факторів виробництва відносять **труд** і **підприємницьку здібність** (здатність ефективно поєднувати й використовувати інші фактори виробництва, створювати та застосовувати нововведення, йти на допустимий, виправданий ризик), а до речових – **капітал** (усі вироблені людиною засоби виробництва) та **землю** (природні ресурси – корисні копалини, земельні, лісні та водні ресурси, флору й фауну). Наприклад, для того щоб виростити пшеницю, потрібні такі фактори виробництва: труд сільськогосподарських працівників, підприємницькі здібності фермера, сільськогосподарські машини (фактор капітал) і родючі ґрунти (фактор – земля).

У процесі еволюції виробництва його фактори постійно розвиваються. З'являються нові предмети праці й відсутні в природі матеріали з наперед заданими властивостями (наприклад, полімери, синтетичні смоли, термостійкі високоміцні та інші матеріали), в результаті чого виробництво звільняється від обмеженості природних матеріалів. Науково-технічна революція породжує принципово нові засоби праці (електронно-обчислювальні машини нових поколінь, персональні комп'ютери, верстати з числовим програмним управлінням, робототехнічні комплекси, роторні та роторно-конвеєрні лінії, обробні центри тощо), що мають високу продуктивність і служать основою інтенсифікації виробництва та створення більш сприятливих умов праці. Поступово підвищуються кваліфікація й вимоги до робочої сили, а також змінюється сам характер праці – спостерігається еволюція від фізичної до розумової й далі до творчої праці.

Поступово виникають нові фактори виробництва. В умовах постіндустріального суспільства самостійними та системоутворюючими стають такі фактори, як менеджмент (організація й управління виробництвом), наукові знання, інформація й екологія.

Класичні фактори виробництва дуже специфічно використовуються у тіньовому секторі суспільного виробництва. Тут використання *особистого фактора* як сукупності фізичних і розумових здібностей людини перш за все має за мету не здійснення суспільно корисної праці, а її спрямування на суспільно шкідливу та часто прямо заборонену діяльність. Особистий фактор тіньової економіки не є однорідним, він складається з різних «класів», які і формують *піраміду сучасного кримінального* виробництва. *Вершиною* цієї

піраміди є корумповані урядовці, які, використовуючи службове становище, за хабарі покривають інших злочинців. *Другий шар* цієї піраміди заповнюють легальні підприємці, які шляхом підкупу можновладців ухиляються від виконання усталених у суспільстві правових норм (організація окремих видів виробничої діяльності, сплата податків тощо). *Третій шар* піраміди складають представники безпосередньо кримінального світу, пов'язаного з різними видами суто злочинних промислів, як-то: рекет, кілерство, шахрайство, наркобізнес, незаконне виготовлення та реалізація зброї, проституція тощо. Слід зазначити, що всі названі прошарки особистого фактора виробництва кримінальної економіки є тісно пов'язаними між собою та становлять значну небезпеку для суспільного розвитку.

Що стосується використання засобів виробництва у тіньовій економіці, то тут, перш за все, відбувається протизаконне використання у різних секторах таких *предметів праці*, як рідкоземельні та кольорові метали, а земля використовується для вирощування різних видів наркотичних рослин.

Засоби праці у кримінальній економіці виступають як знаряддя злочинів, тому що використання комп'ютерів, засобів зв'язку, верстатів, обладнання, автомобілів тощо має на меті їх застосування у злочинних або напівкримінальних намірах.

Важливою характеристикою економічних ресурсів є їх кількісна *обмеженість*. Оскільки людські потреби постійно зростають, а економічні ресурси, необхідні для вироблення життєвих благ, є обмеженими, перед будь-яким економічним суб'єктом постає проблема вибору, що й у якому обсязі слід виробляти, а від чого доведеться відмовитися. Справа в тому, що більшість економічних ресурсів можна використовувати в альтернативний спосіб (наприклад, механізація виробництва вивільнює робочу силу; ті ж самі природні ресурси можна використовувати у різних галузях виробництва). Це дозволяє спрямовувати ресурси в ті сфери виробництва, які визнаються більш необхідними для максимального задоволення людських потреб за наявних факторів виробництва.

Зазначену проблему вибору ілюструє *крива виробничих можливостей* (рис. 3.2). Як і будь-яка економічна модель, вона передбачає певне спрощення. Кожна точка цієї кривої – комбінація обсягів двох благ, які умовно виробляються у суспільному виробництві цієї країни із цим обсягом ресурсів і за цього рівня розвитку техніки й технології. Припустимо, що все розмаїття продуктів виробництва

зводиться до двох видів: продуктів харчування та машин. Існує декілька комбінацій обсягів їх виробництва з наявних факторів виробництва. Якщо у суспільстві хочуть збільшити виробництво машин з чотирьох одиниць (точка А) до восьмі (точка Б), це можна зробити, лише зменшуючи випуск продуктів харчування з чотирьох (точка А) до двох (точка Б) одиниць, оскільки ресурси є обмеженими.

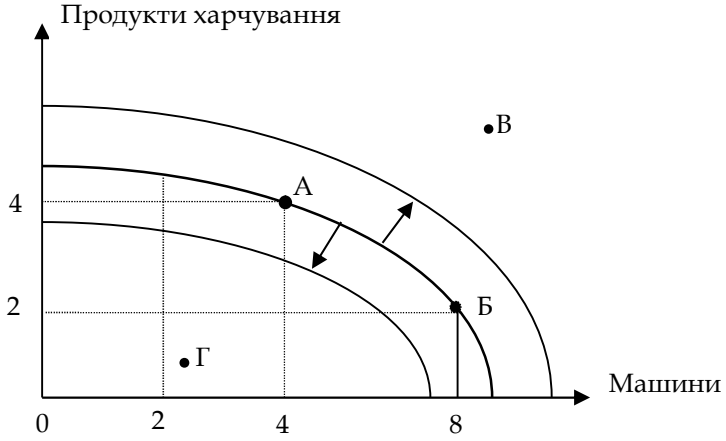

Рисунок 3.2 – Крива виробничих можливостей

Точка Г свідчить про недовикористання наявних ресурсів. Найбільш бажаною для суспільства буде точка В, але вона є недосяжною, оскільки перебуває поза межами виробничих можливостей. Зауважимо, що крива виробничих можливостей не є постійною. Вона може зсуватися, якщо змінюються обсяг наявних факторів виробництва або ефективність їх використання.

3.2. Суспільне виробництво: структура, результат та ефективність

Поєднання особистого та речових факторів становить зміст *процесу виробництва*.

Виробництво завжди має суспільний характер, бо будь-яке життєве благо створюється або в результаті кооперації, або в результаті поділу праці. Навіть праця окремого ремісника, фермера,

письменника чи програміста є частиною суспільного виробництва, бо вони працюють у системі суспільного поділу праці.

Суспільне виробництво – це сукупність окремих виробництв у їх взаємозв'язку, взаємодії та взаємозалежності. Це виробництво є структурно неоднорідним. Його поділяють на матеріальне та нематеріальне виробництво. До *матеріальної сфери* суспільного виробництва належать ті галузі виробництва, в яких створюються *матеріальні блага* (паливно-енергетичний комплекс, промисловість, сільське та лісне господарство, будівництво), підприємства, що надають *матеріальні послуги*, – вантажний транспорт, обслуговування й ремонт техніки, гуртова торгівля, громадське харчування, кредитно-фінансові послуги, спеціалізовані галузі ділових послуг (інформаційних, рекламних, консультаційних) і прикладна наука.

До сфери *нематеріального виробництва* належать галузі, що виробляють *нематеріальні послуги* (роздрібна торгівля, пасажирський транспорт, зв'язок, що обслуговує населення, побутове обслуговування, житлово-комунальне господарство, охорона здоров'я, фундаментальна наука) та заклади, що створюють духовні цінності (освіта, культура, мистецтво тощо).

Виробництво матеріальних і нематеріальних послуг становить *сферу послуг*. Галузі цієї сфери не створюють матеріального продукту, але їх послуги є необхідними для організації виробництва та для задоволення безпосередніх потреб людини.

Структуру суспільного виробництва схематично показано на рис. 3.3.

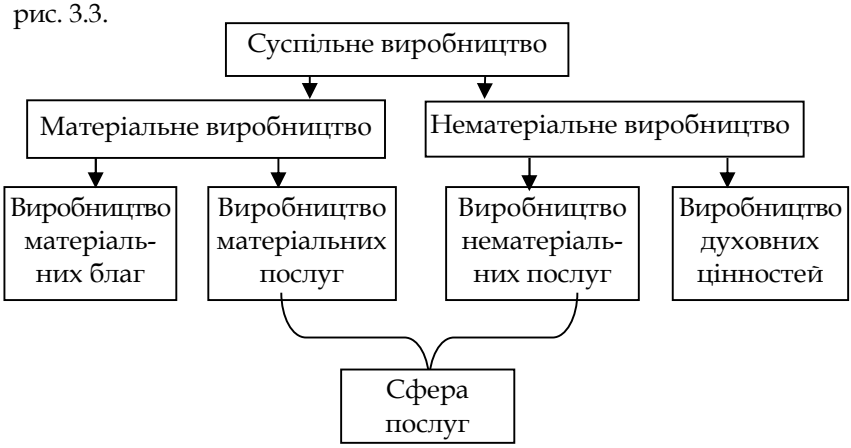

Рисунок 3.3 – Структура суспільного виробництва

Співвідношення нематеріального та матеріального виробництва змінюється з розвитком суспільно-історичного прогресу. В умовах високого рівня розвитку науки й техніки зростають роль і значення сфери нематеріального виробництва й особливо – продукування духовних цінностей, швидко розвиваються сфера послуг і сфера інформаційного обслуговування виробництва.

Суспільне виробництво має і свою кримінальну складову, яка задовольняє асоціальні (протизаконні) потреби. Основними сферами кримінальної діяльності у сучасних умовах є такі:

– незаконне виготовлення та розповсюдження наркотичних засобів;

– незаконна торгівля зброєю та військовою технікою;

– шахрайство у кредитно-банківських і небанківських фінансових установах;

– відмивання грошей, отриманих від здійснення злочинних операцій;

– ухилення від оподаткування;

– шахрайство з використанням комп'ютерних систем;

– торгівля викраденими та контрабандними автомобілями;

– торгівля людьми й організована проституція тощо.

Результати виробництва втілюються у життєвих благах – продуктах виробництва. Результатом суспільного виробництва є **сукупний суспільний продукт** – сукупність усіх матеріальних і духовних благ, вироблених у національному господарстві за певний період часу (рік, місяць, день).

Сукупний суспільний продукт має таку *натурально-речову структуру*:

– ***предмети споживання*** – речі, які задовольняють потреби людей безпосередньо як життєві матеріальні та духовні блага;

– ***засоби виробництва*** – речі, які задовольняють потреби людей опосередковано, шляхом використання їх для виготовлення інших благ;

– ***послуги*** – корисний ефект людської праці, який не має речової форми та споживається в момент його виробництва;

– ***воєнна продукція*** – товари, що задовольняють потребу суспільства у національній безпеці.

Товари та послуги кримінальної економіки мають свою специфіку. **Товар кримінальної економіки** – це специфічний продукт праці, призначений для задоволення асоціальних (протизаконних)

потреб, який приносить його виробнику надвисокі й суспільно необліковані прибутки. Отже, товар тіньової (кримінальної) економіки має такі особливості:

– він є речовою основою кримінальних економічних відносин;

– використання цього товару має на меті задоволення асоціальних (протизаконних) потреб (незаконно виготовлена зброя – вчинення вбивств, наркотичні засоби – задоволення наркотичних потреб, фальшиві гроші – незаконне збагачення тощо);

– виготовлення та реалізація товарів кримінального зразка дозволяє отримувати надвисокі прибутки (наприклад, торгівля деякими наркотичними речовинами дозволяє отримувати до 500 та більше відсотків прибутку).

Слід зауважити, що розповсюдження товарів і послуг кримінальної економіки становить значну загрозу національній безпеці країни. Виникає загроза як життю людей, так і добробуту суспільства, оскільки розповсюдження таких товарів супроводжується відтворенням асоціальних цінностей, які, у свою чергу, руйнують самі підвалини суспільних відносин.

Важливою характеристикою суспільного виробництва є його *ефективність***.** Виробництво є ефективним, якщо вартість створеного продукту перевищує витрати на його створення. Поняття ефективності виробництва стосується як окремого підприємства, так і національного господарства у цілому.

Для вимірювання ефективності виробництва розраховують показники віддачі та ємності. *Показник віддачі* характеризує результат, який припадає на одиницю використаних ресурсів, і розраховується як відношення результатів виробництва до витрат, пов'язаних із ним. *Показник ємності* показує, оскільки треба витратити, щоб отримати одиницю результату, і розраховується як відношення витрат ресурсів до результатів виробництва. Таким чином, показники віддачі та ємності є зворотними один до одного.

Ці показники розраховуються окремо за кожним фактором виробництва. Вони мають специфічні назви залежно від аналізованого фактора виробництва, але методика розрахунку є однаковою (табл. 3.1).

Таблиця 3.1 – Показники ефективності виробництва

Фактор виробництва	Показники ефективності виробництва	
	Показник віддачі	***Показник ємності***
Робоча сила	Продуктивність праці	Трудоємність
Предмет праці	Матеріаловіддача	Матеріалоємність
Засіб праці	Фондовіддача	Фондоємність

Указані показники характеризують *економічну ефективність*. Однак не менше значення має також і *соціальна ефективність*. Її характеризують такі показники, як умови праці, характер і змістовність праці, співвідношення робочого та вільного часу, вплив виробництва на навколишнє середовище тощо. Досвід світової економіки показує, що іноді підвищення економічної ефективності супроводжується погіршенням показників соціальної ефективності: надмірною інтенсифікацією праці, фактичним зменшенням вільного від роботи часу, забрудненням навколишнього середовища тощо.

3.3. Форми суспільного виробництва. Товар та його властивості

Існують дві основні *форми суспільного виробництва* – натуральне й товарне. Історично першим виникло натуральне виробництво.

Натуральне виробництво – це така форма організації виробництва, за якої процес створення матеріальних благ спрямовано безпосередньо на задоволення власних потреб виробника. У таких умовах створений продукт (його називають «*натуральний продукт*») не набуває товарної форми, а утворює фонд життєвих засобів самого виробника. Натуральне виробництво може існувати за умов незначних за обсягом та одноманітних за складом потреб.

Таке виробництво існувало у первісних народів, у рабовласницьких державах та у феодальну епоху. Ця форма господарювання є характерною для традиційної економічної системи. У сучасних умовах натуральне виробництво існує у слаборозвинених державах, де переважає доіндустріальна економіка. На індустріальній стадії розвитку на зміну натуральному господарству приходить товарне виробництво.

Товарне виробництво – це така форма організації виробництва, за якої продукт виробляється не для власного споживання,

а для обміну (продажу). В умовах товарного виробництва економічні відносини між людьми проявляються через ринок і через купівлю-продаж продуктів їхньої праці, а сам продукт праці стає товаром.

Основні *риси* натурального й товарного виробництва розглянуто в табл. 3.2.

Таблиця 3.2 – Риси натурального й товарного виробництва

Натуральне виробництво	Товарне виробництво
Замкненість господарства, оскільки продукт не виходить за його межі, а споживається самим виробником	*Відкритість господарства*, оскільки товар призначається для продажу на ринку
Слабко розвинутий суспільний поділ праці (праця має універсальний характер, працівники є взаємозамінними)	*Сильно розвинутий суспільний поділ праці* (виробники спеціалізуються на виготовленні певного виду продукції)
Традиційність форм і методів виробництва (використання ручної праці, сталий асортимент продукції, технології змінюються повільно, оскільки виробник орієнтується на свої обмежені та заздалегідь відомі потреби)	*Інноваційність форм і методів виробництва* (постійний пошук нових технологій виробництва, розширення асортименту товарів стимулюється попитом споживачів)
Прямі господарські зв'язки між виробником і споживачем (оскільки це та ж сама особа)	*Опосередковані господарські зв'язки* між виробником і споживачем (виробника та споживача пов'язує ринок)

Умовами виникнення товарного виробництва є такі:

1) розвинений суспільний поділ праці, який створює об'єктивну необхідність обміну між людьми продуктами різних видів праці: внаслідок спеціалізації виробника на виготовленні певного виду продукції він змушений відмовитися від виготовлення інших потрібних йому товарів і купує їх на ринку в інших виробників;

2) індивідуальне привласнення результатів праці: приватна власність виокремлює товаровиробників у самостійні господарські одиниці, і єдиною формою економічного зв'язку між ними стає обмін через ринок.

Життєздатність товарного виробництва пояснюється тим, що йому притаманний ефективний механізм економічного змагання виробників, який забезпечує могутні стимули до економічного зростання; товарне виробництво має унікальну здатність адаптуватися до різноманітних форм власності; в умовах товарного виробництва виробники досить гнучко реагують на мінливі потреби споживачів, забезпечують більш повне їх задоволення й цим реалізують стратегічну мету суспільного розвитку.

Найважливішою категорією товарного виробництва є **товар** – продукт праці, призначений для обміну шляхом купівлі-продажу. У свою чергу, обмінюватися може лише те, що потрібно людям, що має певну корисність. Властивість товару задовольняти певну потребу людини називається **споживна вартість товару**. Споживну вартість має будь-який товар, але він може її втратити, якщо втратить свої корисні властивості, або якщо зникне сама потреба у цьому товарі.

Для того щоб стати товаром, продукт повинен мати ще одну властивість – спроможність обмінюватися на інші товари. Властивість товару обмінюватися на інші товари у певних кількісних пропорціях називається **міновою вартістю товару**.

Отже, товар має дві властивості – споживну вартість і мінову вартість. Вони є результатом *двоїстого характеру людської праці*, що міститься в товарі. З одного боку, праця завжди є *конкретною*, тобто являє собою цілеспрямовану специфічну виробничу діяльність людини (наприклад, пекаря, столяра, будівельника), результатом якої є певна споживна вартість (наприклад, хліб, меблі, будинок відповідно). З іншого боку, праця є *абстрактною*, тобто будь-який вид роботи вимагає затрат людської енергії (фізичної або інтелектуальної). Результатом абстрактної праці є **вартість** – втілений у товарі суспільний труд, необхідний для його виготовлення. Саме вартість є тим спільним, що є в кожному товарі та надає можливість порівнювати різні за споживною вартістю товари й визначати пропорцію обміну. Вартість у процесі обміну набуває форми мінової вартості.

Чим же визначається вартість товару? Згідно із **законом вартості**, вона вимірюється суспільно необхідними витратами на його виробництво. Ці витрати відображають середні умови виробництва товару в країні, тому вартість є своєрідним нормативом, який формується на ринку і в який виробники мають «вкластися». Саме вартість лежить в основі цін на товари.

Закон вартості має велике *значення* для функціонування товарного виробництва, бо він:

– є стихійним регулятором товарного виробництва – визначає величину витрат, ціни й розмір прибутку;

– стимулює підвищення ефективності виробництва через необхідність «вкладатися» у суспільно необхідні витрати;

– сприяє перерозподілу ресурсів від неефективних виробників до ефективних через механізм банкрутства.

Вартість і споживна вартість є *об'єктивними* категоріями. Одночасно з ними товар характеризують такі *суб'єктивні* категорії, як корисність і цінність.

Корисність – це суб'єктивне сприйняття споживачем здатності товару задовольнити певну людську потребу. Той самий товар з однаковою споживною вартістю може мати зовсім різний ступінь корисності для окремих споживачів. Люди, купуючи ті чи інші товари, тим самим ніби оцінюють ступінь їхньої корисності конкретно для себе. Ступінь корисності товару для конкретного індивіда називається **цінністю**. Цінність має лише те, що є цінним в очах покупця.

Отже, споживна вартість і вартість є об'єктивними характеристиками товару, а корисність і цінність – суб'єктивними характеристиками. З іншого боку, споживна вартість і корисність відображають якісний бік властивостей товару, а мінова вартість та цінність – кількісний бік.

3.4. Гроші та їх функції. Закон обігу грошей

Процес поступового еволюційного розвитку обміну породжує появу особливого товару, який стихійно виділяється з-поміж усіх інших товарів для виконання функції загального еквіваленту обміну. Цей товар отримав назву «гроші». Отже, **гроші** – це особливий товар, який виконує роль загального еквівалента обміну. Із появою грошей виникла й **ціна** – грошовий вираз вартості товару.

Сутність грошей проявляється у їх *функціях,* як-то:

1) ***міра вартості*** – за допомогою грошей вимірюється вартість усіх інших товарів; цю функцію гроші виконують ідеально – шляхом призначення товарам цін;

2) ***засіб обігу*** – гроші опосередковують мінові відносини; цю функцію гроші виконують реально;

3) ***засіб платежу*** – гроші обслуговують погашення різних боргових зобов'язань (виплата заробітної плати, сплата ренти, податків, комунальних платежів, кредитних платежів);

4) ***засіб накопичення*** – за допомогою грошей утворюються заощадження, тобто грошові резерви з метою страхування або накопичення багатства; цю функцію найкраще виконують стабільні валюти;

5) ***світові гроші*** – обслуговування міжнародних розрахунків; цю функцію виконують тільки вільно конвертовані валюти (долар США, фунт стерлінгів, євро, єна тощо).

У своїй еволюції гроші подолали три *етапи*:

1) товарний, на якому роль грошей виконували різноманітні товари: зерно, худоба, хутро, прикраси тощо;

2) металевий, на якому функція грошей закріпилася за благородними металами – золотом та сріблом;

3) паперово-кредитний, на якому з'явилися паперові (казначейський білет) і кредитні гроші (вексель, банкнота, чек, депозитні й електронні гроші); більш докладно ці види грошей будуть розглянуті в темі 9.

Важливою умовою функціонування ринкової економіки є відповідність між вартістю товарів, створених у країні, і кількістю грошей, які перебувають в обігу й опосередковують реалізацію товарів.

Грошовий обіг регулює **закон грошового обігу**. Він визначає, що кількість грошей, необхідних для обігу (з урахуванням швидкості обігу грошової одиниці), має відповідати обсягу товарної маси, призначеної для реалізації на ринку.

$$P \times Q = M \times V,$$

де: M – грошова маса;

V – швидкість обігу грошей;

P – рівень цін;

Q – обсяг виробництва;

P×Q – товарна маса;

M×V – грошова маса.

Відповідно, $M = P \times Q / V$.

Порушення пропорції між товарною та грошовою масою призводить до інфляції (знецінення грошей).

Ключові терміни

Потреби. Економічні інтереси. Виробництво. Фактори виробництва. Робоча сила. Засоби виробництва. Предмети праці. Засоби праці. Крива виробничих можливостей. Суспільне виробництво. Матеріальне виробництво. Нематеріальне виробництво. Сфера послуг. Сукупний суспільний продукт. Товар. Послуга. Товар кримінальної економіки. Економічна ефективність. Показники віддачі. Показники ємності. Соціальна ефективність. Натуральне виробництво. Товарне виробництво. Товар. Споживна вартість товару. Мінова вартість товару. Вартість. Закон вартості. Корисність. Цінність. Гроші. Закон грошового обігу.

Теми рефератів

1. Людина як головний елемент і рушійна сила розвитку суспільного виробництва.
2. Класифікація потреб людини. Закон зростання потреб.
3. Вплив науково-технічної революції на структуру потреб людини та розвиток факторів виробництва.
4. Рушійні сили розвитку суспільного виробництва.
5. Економічні ресурси та фактори виробництва.
6. Праця як джерело добробуту та багатства людини.
7. Ефективність виробництва – основа досягнення високого рівня життя.
8. Теорії вартості.
9. Гроші та їх функції в сучасній економіці.
10. Фальшивомонетництво та його наслідки.

Питання для самоконтролю

1. Що є спонукальним мотивом виробництва благ?
2. Яких форм набувають класичні фактори виробництва в умовах ринкової економіки?
3. Яку структуру має суспільне виробництво?
4. Які показники характеризують соціальну ефективність виробництва?
5. Порівняйте риси натурального й товарного виробництва.
6. Чим відрізняється послуга від товару?
7. У чому полягає специфіка товару кримінального сектору економіки?
8. Які властивості має товар?

9. Сформулюйте закон вартості.

10. Сформулюйте закон грошового обігу. До яких наслідків призводить порушення пропорції між товарною та грошовою масою?

Тестові завдання

1. Предмет праці – це:

а) фізичні та розумові зусилля людини, спрямовані на створення продукту праці;

б) те, за допомогою чого людина перетворює природні ресурси на продукт праці;

в) те, на що спрямовано людську працю з метою створення продукту праці;

г) те, що створює людина в процесі праці;

ґ) правильна відповідь відсутня.

2. Який із перелічених елементів не належить до фактора виробництва «земля»:

а) рілля;

б) водні ресурси;

в) мінеральні ресурси;

г) ліси;

ґ) обладнання.

3. Робоча сила – це:

а) здатність до праці, сукупність фізичних, розумових і творчих сил людини, які використовуються для створення життєвих благ;

б) витрати людської енергії взагалі;

в) робота підприємців і державних підприємств;

г) процес виробництва;

ґ) уміння людини читати та спілкуватись.

4. Який із перелічених показників характеризує ефективність використання засобів праці?

а) продуктивність праці;

б) фондомісткість;

в) трудоємність;

г) матеріаломісткість;

ґ) правильна відповідь відсутня.

5. Характерними рисами натурального господарства є:

а) сильно розвинутий суспільний поділ праці;

б) опосередковані зв'язки між виробництвом і споживанням;

в) замкненість господарства;

г) кооперацiйні зв'язки з іншими господарськими структурами;

ґ) правильна відповідь відсутня.

6. Споживна вартість товару – це:

а) здатність товару обмінюватися на інші товари;

б) здатність товару задовольнити певну потребу людини;

в) суб'єктивна оцінка споживачем вартості товару;

г) вартість споживання природних ресурсів;

ґ) правильна відповідь відсутня.

7. Вартість товару визначається суспільно необхідними витратами на його виробництво, тобто:

а) індивідуальними витратами кожного виробника;

б) середніми витратами, необхідними для виробництва основної маси товарів цього виду;

в) витратами, в які суспільству обходиться виробництво товару;

г) витратами провідних виробників;

ґ) правильна відповідь відсутня.

8. Згідно із законом грошового обігу обсяг грошової маси має бути:

а) обернено пропорційним товарній масі та прямо пропорційним швидкості обігу грошей;

б) обернено пропорційним товарній масі;

в) прямо пропорційним швидкості обігу грошей;

г) прямо пропорційним товарній масі й обернено пропорційним швидкості обігу грошей;

ґ) правильна відповідь відсутня.

9. Коли гроші використовуються для погашення різних боргових зобов'язань, вони виконують функцію:

а) міри вартості;

б) засобу обігу;

в) засобу платежу;

г) засобу накопичення;

ґ) світових грошей.

10. Функцію світових грошей виконують:

а) тільки паперові гроші;

б) тільки золоті гроші;

в) тільки національна валюта;

г) тільки вільноконвертована валюта;

ґ) правильна відповідь відсутня.

Тема 4

РИНОК І МЕХАНІЗМ ЙОГО ФУНКЦІОНУВАННЯ. ПОПИТ І ПРОПОЗИЦІЯ

4.1. Ринок: сутність і функції
4.2. Попит. Закон попиту. Крива попиту
4.3. Пропозиція. Закон пропозиції. Крива пропозиції. Ринкова рівновага
4.4. Конкуренція та її роль у ринковій економіці

4.1. Ринок: сутність і функції

Ринок – це механізм поєднання виробників і споживачів або сукупність економічних відносин, що складаються між продавцями й покупцями з приводу обміну (купівлі-продажу) товарів і послуг, організованого за законами товарного обігу (закон вартості, закон попиту, закон пропозиції).

Ринок виникає, коли складаються певні *умови*. Розглянемо їх більш детально.

Суспільний поділ праці. **Суспільний поділ праці** – відокремлення різних видів трудової діяльності, внаслідок чого значно зростає продуктивність суспільної праці. Суспільний поділ праці відіграє в еволюційному розвитку економічних систем вирішальну роль. Він визначає не тільки структуру й організаційну будову продуктивних сил і комбінацію факторів виробництва, а й базові економічні відносини, що виникають між суб'єктами господарювання. Це складне, багатоаспектне економічне явище, яке проявляється у співіснуванні різних видів конкретної праці та характеризується певною структурою суспільної організації виробництва. Перший історичний поділ праці (відокремлення скотарства від землеробства) відбувся завдяки розвитку виробничого досвіду членів общин і появі принципово нових засобів праці, а головне – нових потреб. Поступово разом із виникненням металевих знарядь праці, винаходом технології металообробки та підвищенням продуктивності праці сформувалися передумови для другого великого

поділу праці, сутність якого полягає у відокремленні ремісництва. Виникнення гончарного виробництва, ткацтва й ковальського ремесла дало поштовх розвитку промисловості в цілому та швидко розширило сферу регулярного товарного обігу. Як наслідок торгівля стала самостійною сферою господарювання, а купецтво відокремилося в самостійну професійну групу. Так відбувся третій великий поділ праці. Четвертий великий суспільний поділ праці – відокремлення сфери нематеріального виробництва від сфери матеріального, яке сталося в розвинутих країнах світу. У них активно формуються умови для подальших великих суспільних поділів праці, зокрема відокремлення інформаційної сфери від сфер матеріального та нематеріального виробництва й виокремлення управлінської праці в обох сферах.

Індивідуальне привласнення результатів праці на основі приватної власності. Оформлення ринкових відносин у певну сферу життєдіяльності суспільства вимагає, щоб суспільний поділ праці був доповнений правом індивідуального привласнення результатів праці та розпорядження ними. Історично вперше така умова сформувалася лише після виникнення приватної власності на засоби виробництва в період другого великого суспільного поділу праці між землеробством і ремісництвом, на базі якого згодом виникла промисловість.

Виділяють суттєві *умови функціонування ринку*, серед яких:

– *економічна свобода*, під якою розуміють вільність вибору економічними суб'єктами ресурсів, видів і способів господарської діяльності, товарів і послуг; вона захищає господарюючих суб'єктів від примусу з боку інших суб'єктів господарювання, при цьому свобода переслідувати егоїстичні інтереси не означає абсолютного свавілля окремої людини – економічна свобода реалізується в межах єдиних правил, що формуються державою;

– *конкуренція економічних суб'єктів*, яка передбачає розосередження економічної влади між учасниками обміну таким чином, щоб ніхто з них не мав можливості суттєво впливати на ринкову ситуацію, змінюючи її для своєї вигоди;

– *вільне ціноутворення*, яке виступає базовим координуючим механізмом ринку; ціни, що виникають у результаті угод між покупцями та продавцями, координують дії мільйонів людей, де кожен переслідує виключно свої інтереси, а в результаті цінової координації зі стихійних і непланових дій виростає узгоджена економічна структура;

– *багатоманітність форм власності й видів господарювання*, серед яких, як показує світовий досвід, чільне місце посідає приватна власність.

Значення ринку найкраще розкривається через його *функції*:

– *інтегруючу* (ринок зводить разом ізольовані рішення економічних суб'єктів);

– *інформаційну* (ринок є джерелом інформації щодо кількості, асортименту, якості, ціни продукції тощо);

– *регулюючу* (ринок шляхом розподілу та перерозподілу ресурсів відповідно до платоспроможного попиту регулює структуру виробництва);

– *стимулюючу* (ринок націлює на пошуки найвищої ефективності шляхом зниження витрат, упровадження нових технологій).

Усі ці функції ринок в ідеалі виконує автоматично, без будь-якого втручання ззовні. Однак у реальному житті ринкова система постійно проявляє деякі істотні недоліки та внутрішні обмеження, які не дозволяють цілком самостійно виконувати поставлені вище завдання. Тому виникає потреба у державному регулюванні економіки (більш детально див. у темі 11).

Ринок має складну багатоаспектну структуру. **Структура ринку** – це сукупність елементів, з яких він складається і які взаємодіють між собою.

Ринки можна класифікувати за різними критеріями:

1) за об'єктами обміну:

– ринок факторів виробництва (праці, капіталу, землі, нерухомості);

– товарний ринок (споживчих товарів, послуг, технологій, інформації);

– фінансовий ринок (грошовий, цінних паперів, валюти);

2) за територіальною ознакою:

– місцевий;

– регіональний;

– національний;

– світовий;

3) за законністю операцій:

– легальний;

– тіньовий.

Варто звернути увагу на те, що надзвичайно важливим і складним структурним утворенням ринкової економіки є ринкова інфраструктура.

Інфраструктура ринку – сукупність інститутів ринку, які обслуговують і забезпечують рух матеріальних і нематеріальних цінностей.

Основні *функції* ринкової інфраструктури полягають в такому:

– здійснення правового й економічного консультування підприємців і захист їх інтересів у державних і приватних структурах;

– забезпечення фінансової підтримки економічних суб'єктів, включно з кредитуванням, лізингом, аудитом, страхуванням нових господарських формувань тощо;

– сприяння матеріально-технічному забезпеченню та реалізації продукції підприємств;

– регулювання руху робочої сили;

– створення необхідних умов для ділових контактів підприємців;

– здійснення маркетингового, інформаційного та рекламного обслуговування тощо.

Більш детально з елементами інфраструктури ринку можна ознайомитися в темі 5.

Кожен вид ринку має власну специфіку функціонування, при цьому спільною для них є наявність таких *елементів*:

- попит;
- пропозиція;
- рівноважна ціна;
- конкуренція.

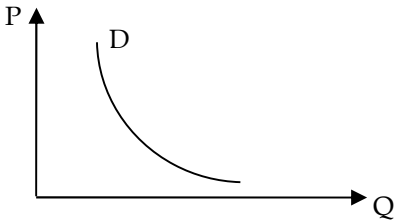
4.2. Попит. Закон попиту. Крива попиту

Попит – це платоспроможна потреба. Тобто, попитом називається не будь-яка потреба, а лише та, яку підкріплено можливістю оплатити купівлю товару для задоволення потреби.

На попит впливають як цінові, так і нецінові фактори. Залежність між ціною товару й попитом на нього відома як *закон попиту*.

Закон попиту зводиться до такого: на ринку за інших рівних умов існує зворотна залежність між ціною товару й попитом на нього, тобто в міру зростання ціни на товар зменшується попит на нього і, навпаки, падіння ціни на товар тягне за собою збільшення попиту (за інших рівних умов).

Закон попиту графічно ілюструє *крива попиту* (рис. 4.1).

P – ціна товару;
Q – кількість товару;
D – попит.

Рисунок 4.1 – Крива попиту

Розрізняють зміни попиту та зміни розміру попиту. Розмір попиту змінюється під впливом ціни. Він може збільшуватися та зменшуватися, але ці зміни задано конкретними параметрами: кожному цьому рівню ціни (в межах цього попиту) завжди відповідає певний розмір попиту, що означає переміщення з однієї точки на іншу точку на постійній кривій попиту D_0D_0.

Зміна самого попиту виражається в зсуві кривої D_0D_0 (рис. 4.2).

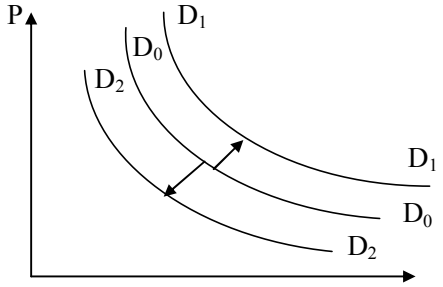

Рисунок 4.2 – Зсув кривої попиту (зміни попиту)

Збільшення попиту зміщує криву попиту праворуч (крива D_1D_1), а зменшення попиту – ліворуч (крива D_2D_2).

Зміна попиту пов'язується з дією *неціновихфакторів* (детермінант) попиту. До них належать такі.

Споживчі смаки. Змінення смаків споживачів відбувається швидко або повільно та головне – постійно. Це пов'язано з розвитком виробництва, науково-технічним прогресом, модою, порою року, кліматом тощо.

Дохід споживачів. Якщо доходи зростають, то за незмінних цін кількість запитуваних товарів збільшується, і, навпаки, в разі зниження доходів у споживачів зникає можливість купувати деякі товари. Тобто, існує прямий зв'язок між зростанням доходів і зростанням попиту й навпаки. Товар, попит на який зростає в разі зростання доходів споживача, називають в економічній теорії ***нормальним товаром***. Проте існує і інша закономірність: у разі зростання доходів споживачі демонструють менший попит на товари, які раніше змушені були купувати через низьку платоспроможність. Наприклад, у разі збільшення доходів споживач менше звертається в ремонтні майстерні (ремонт взуття, годинників), оскільки може дозволити собі купити нове взуття й нові годинники, він менше вживає маргарин, варені ковбаси тощо, а більше – вершкове масло та м'ясо. Товар, попит на який зменшується в разі зростання доходу споживачів, називається ***нижчим товаром***.

Очікування споживачів. Споживчі очікування стосуються розвитку економічної та політичної ситуації в країні й за кордоном. Зростання розміру закупівлі в разі підвищення ціни на певний товар відображає очікування покупцями ще більшого зростання ціни.

Ціни на взаємозамінюючі та взаємодоповнюючі товари. ***Взаємозамінюючі товари,*** або товари-субститути – це такі товари, які у споживанні можна замінювати один одним. У разі зростання ціни одного товару-субституту відбувається зростання попиту на інший. Наприклад, до взаємозамінюючих товарів можна віднести автобусний і тролейбусний транспорт, маргарин і масло тощо. Якщо, наприклад, збільшилась ціна на каву, то частина покупців (беручи до уваги закон попиту) купуватиме її в меншій кількості й перейде на споживання чаю, ціна якого не змінилася. Отже, існує прямий зв'язок між ціною на один із взаємозамінюючих товарів і попитом на інший.

Взаємодоповнюючі товари (компліментарні) – це такі товари, які споживаються, як правило, одночасно. Для таких товарів зростання ціни на один із них призводить до падіння попиту на інший. До взаємодоповнюючих товарів можна віднести, наприклад, автомашини та бензин, пилососи та фільтри до них, посудомийні машини та спеціальні мийні засоби тощо.

Чисельність покупців. Тут зв'язок є прямим: збільшення кількості платоспроможного населення призводить до підвищення попиту на

більшість товарів, і, навпаки, зменшення кількості споживачів призводить до зниження попиту на товари.

В економічній теорії виділяють сталі ситуації, за яких закон попиту порушується, а крива попиту стає висхідною. Останні отримали назву «*парадокси попиту*». Найбільш відомими серед них є такі.

1. Парадокс Гіффена: англійський економіст Роберт Гіффен виявив явище одночасного підвищення ціни й попиту на картоплю під час голоду в Ірландії в середині 1890-х років;

Дія парадокса Гіффена проявилася і в нашій країні на початку 1990-х років стосовно малозабезпеченої частини родин: коли різко зросли ціни на «продукти для бідняків» – так звані товари Гіффена (борошно, картопля, хліб, крупа, макарони тощо), обсяг їх купівлі не тільки не зменшився, а навпаки, різко підвищився. Щоб вижити в кризових умовах, люди були змушені витрачати свої низькі доходи й незначні заощадження на найважливіші й відносно дешевші продукти харчування, замінюючи ними у споживанні більш дорогі товари.

2. Ефект Веблена (демонстративного споживання) – це ситуація, коли тримається або навіть підвищується попит на престижні дорогі товари саме за умови високої ціни на них, адже багаті споживачі щось купують не тільки з утилітарних міркувань, а і з престижних.

Попит може по-різному реагувати на зміну ціни. Ця реакція описується поняттям **цінова еластичність попиту**, під якою розуміється міра зміни попиту залежно від зміни ціни.

Кількісно цінова еластичність попиту виражається за допомогою *коефіцієнта цінової еластичності попиту (Ed_p):*

$$Ed_p = \frac{\text{відсоткова зміна обсягу попиту}}{\text{відсоткова зміна ціни}}.$$

Розрізняють такі *види попиту* залежно від його еластичності:

– *еластичний* попит ($Ed_p > 1$) – попит активно реагує на зміну ціни та змінюється більшою мірою, ніж ціна;

– *нееластичний (жорсткий)* попит ($Ed_p < 1$) – попит слабо реагує на зміну ціни та змінюється меншою мірою, ніж ціна;

– *одиничний* попит ($Ed_p = 1$) – відносна зміна попиту дорівнює відносній зміні ціни;

– *абсолютно нееластичний* попит ($Ed_p = 0$) – зміна ціни не призводить до будь-якої зміни кількості попиту;

– *абсолютно еластичний* попит ($Ed_p \to \infty$) – найменше зниження ціни стимулює покупців збільшувати покупки від нуля до межі своїх можливостей.

На цінову еластичність попиту впливають такі *чинники:*

− замінюваність (наявність товарів-субститутів) – чим більше добрих замінників цього товару є на ринку, тим еластичнішим буде попит на цей товар; попит на товар, що не має замінника, є нееластичним;

− питома вага ціни товару в доході споживача – чим більше місця займає ціна товару в доході споживача, тим еластичнішим буде попит на нього (питома вага вартості ручки в доході споживача є невеликою, а питома вага ціни телевізора – великою, тому, коли ціна на те й інше підвищиться на 1 %, то на ручку попит істотно не зміниться, а на телевізор – зменшиться);

− категорія товару (попит на предмети розкоші є еластичним, на предмети першої необхідності – нееластичним);

− чинник часу – попит на продукт є тим більш еластичним, чим довшим буде період часу для ухвалення рішення споживачем про його купівлю.

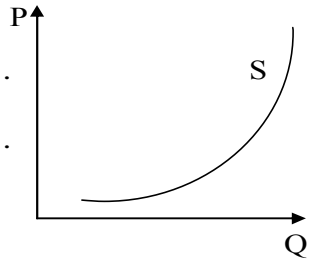
Цінова еластичність попиту має враховуватися виробником під час вирішення питання про зміну ціни цього товару, оскільки вона впливає на обсяг виручки від реалізації цього товару. Чим еластичнішим буде попит на певний товар, тим меншою буде виручка від реалізації в разі підвищення його ціни. Чим жорсткішим є попит, тим більшою буде виручка від реалізації в разі підвищення його ціни.

4.3. Пропозиція. Закон пропозиції. Крива пропозиції. Ринкова рівновага

Пропозиція – ця загальна кількість товарів, яка перебуває на ринку або може бути туди доставлена.

Закон пропозиції: на ринку за інших рівних умов існує пряма залежність між ціною товару та його пропозицією, тобто в міру зростання ціни на товар збільшується його пропозиція, і, навпаки, падіння ціни на товар призводить до зменшення пропозиції (за інших рівних умов).

Закон пропозиції ілюструє *крива пропозиції*, яка має висхідний характер (рис. 4.3).

P – ціна товару;
Q – кількість товару;
S – пропозиція.

Рисунок 4.3 – Крива пропозиції

Так само, як і в ситуації з попитом, розрізняють зміни розміру пропозиції та зміни пропозиції. Зміни розміру пропозиції ілюструються рухом по кривій пропозиції, спричиненим зміною ціни. Зміни пропозиції відбуваються під впливом нецінових факторів і графічно відображаються у зсуві кривої пропозиції (рис. 4.4).

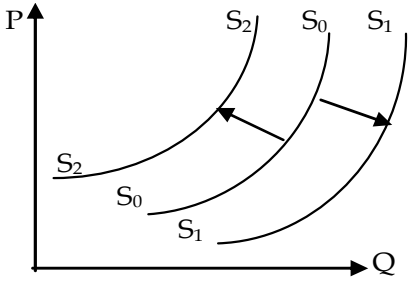

Рисунок 4.4 – Зсув кривої пропозиції (зміна пропозиції)

Зміни пропозиції можуть бути викликані такими *факторами* (*неціновими детермінантами пропозиції*).

Зміни цін на ресурси. За умови зростання цін на ресурси виробництво продукції з них приноситиме менші прибутки, що знижує стимули для виробництва. Наприклад, якщо збільшуються ціни на сільськогосподарські машини й механізми, добрива, насіння й паливно-мастильні матеріали, це призведе до зростання витрат на виробництво та зменшення пропозиції сільськогосподарської

продукції. Якщо ціни на ресурси будуть зменшуватись, це призведе до скорочення витрат виробництва та збільшення можливого прибутку. У цьому випадку дія мотиваційного механізму підприємця призведе до збільшення пропозиції.

Використання сучасних технологій. Використання більш сучасних технологій, як правило, призводить до скорочення витрат виробництва, тобто стимулює зростання пропозиції.

Зміна розміру податків і дотацій. Високі податки знижують стимули до виробництва продукції в легальному секторі економіки та стимулюють розширення тіньового виробництва. Податкові пільги здатні збільшити пропозицію певних товарів.

Ціни на інші товари. Певний вплив на зміну в пропозиції товару чинять і зміни в цінах на інші товари. Причини цього зв'язку слід шукати в мобільності економічних ресурсів – у можливості їх альтернативного використання. За умов, коли ціна на інший товар зростає, а на цей залишається незмінною, виробник вважатиме доцільним, із точки зору своєї вигоди, для одержання більшого прибутку переключити використання ресурсів з виробництва товару, ціна на який не змінилась, на виробництво товару, ціна на який підвищилась. Тому в разі зростання цін на інший товар пропозиція цього товару зменшується. І навпаки, зниження ціни на інший товар, для виробництва якого використовуються ресурси, що можуть бути використані для виробництва цього товару, буде сигналом до розширення пропозиції цього товару.

Кількість продавців. У разі збільшення кількості виробників певного товару його пропозиція збільшиться, а в разі зменшення – знизиться.

Однією з характеристик пропозиції є її еластичність. **Еластичність пропозиції** – це ступінь реакції пропозиції на зміну ціни.

Кількісно цінова еластичність пропозиції виражається *коефіцієнтом цінової еластичності пропозиції (Es_p):*

$$Es_p = \frac{\text{відсоткова зміна обсягу пропозиції}}{\text{відсоткова зміна ціни}}.$$

Розрізняють такі *види пропозиції* залежно від її еластичності:

– *еластична* пропозиція ($Es_p > 1$) – пропозиція активно реагує на зміну ціни та змінюється більшою мірою, ніж ціна;

– *нееластична (жорстка)* пропозиція ($Es_p < 1$) – пропозиція слабо реагує на зміну ціни;

– *абсолютно нееластична* пропозиція ($Es_p = 0$) – трапляється в тих випадках, коли зміна ціни не може вплинути на обсяг пропозиції;

– *абсолютно еластична* пропозиція ($Es_p \to \infty$) – це така пропозиція, обсяг якої за певного рівня ціни є необмеженим;

– *одинична* пропозиція ($Es_p = 1$) – відносна зміна пропозиції дорівнює відносній зміні ціни.

Взаємодію попиту та пропозиції в ринковій економіці можна проаналізувати за допомогою графіка (рис. 4.5), на якому криві попиту та пропозиції будуть зображені в одній системі координат. На осі ординат вказано ціну P, яку виробник отримує за певну запропоновану кількість товару та яку споживач виплатить. Вісь абсцис показує потрібну та запропоновану кількість товару Q в цей період часу. Крива пропозиції S показує кількість продукції й ціну, за якою виробники можуть продавати товар на ринку. Крива попиту D показує кількість продукції, яку споживачі готові придбати за цією ціною. Крива попиту та крива пропозиції перетинаються в точці, яка в економічній теорії називається **точкою рівноваги**.

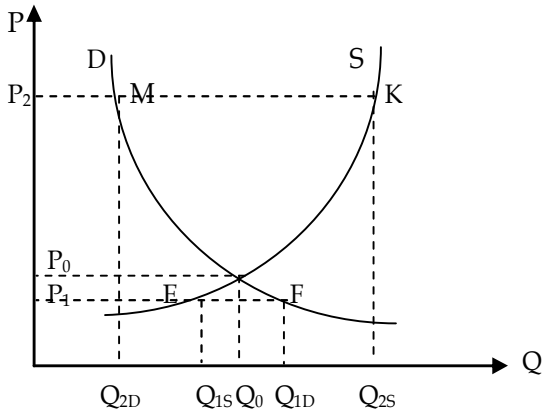

Рисунок 4.5 – Ринкова рівновага

Ринкова рівновага – це стан ринку, за якого попит дорівнює пропозиції. У разі ціни P_0 запропонована та потрібна кількість товару є тією ж самою й дорівнює Q_0, отже плани покупців і продавців збіглися, тобто ринок перебуває в стані рівноваги.

Уявімо тепер, що ринкові умови раптово змінились, і ціна товару знизилася до P_1.

За цих умов (тобто за ціни P_1) виробнику не вигідно виготовляти товар, тому що ця ціна не покриває витрат, а споживач, навпаки, за нею хотів би купити більше товару.

Коли розмір попиту перевищує запропоновану кількість, виникає брак товару, тобто **дефіцит**. Розмір дефіциту дорівнює $Q_{1S}Q_{1D}$ = EF. Розмір попиту є більшим за розмір пропозиції – D > S. Унаслідок цього ціна згодом підвищиться, припустімо, до рівня P_2. У цих умовах виробнику вигідно виготовляти й поставляти на ринок більшу кількість товару, але ціна, яка зросла, не для всіх покупців є досяжною. Виникає економічна ситуація, яка називається **надвиробництвом товарів, надлишком товарів.** У разі надвиробництва розмір пропозиції товару за цією ціною P_2 перевищує розмір попиту S > D. Величина надлишку дорівнює: $Q_{2D}Q_{2S}$ = MK. У результаті ціна зменшується. Таким чином, хоча попит і пропозиція на ринку не завжди бувають врівноважені, ціна має тенденцію до рівноваги.

Взаємодія попиту й пропозиції повинна вирішувати три основні *завдання*:

1) забезпечити збіг за вартістю попиту й пропозиції;

2) досягти відповідності структури пропозиції та структури попиту, виробництва й споживання;

3) максимізувати обсяг грошового попиту й пропозиції, стимулюючи зростання доходів споживача та прибутковість підприємства.

4.4. Конкуренція та її роль у ринковій економіці

Конкуренція – це змагання між економічними суб'єктами за найбільш вигідні умови реалізації своїх інтересів.

Існують різні класифікації конкуренції. Зокрема, виділяють такі її *види*.

1. Залежно від сфери суперництва:

– *внутрішньогалузева* – це конкуренція між виробниками певної галузі; її об'єктами є умови виробництва, ринки збуту, «портфелі замовлень» тощо;

– *міжгалузева* конкуренція – здійснюється між виробниками (підприємствами, підприємцями) цієї галузі й виробниками інших галузей; об'єктом конкуренції в цьому випадку є більш висока норма

прибутку (рентабельності) в тій чи іншій галузі, отже, і боротьба за більш вигідне вкладення капіталу.

2. За механізмом суперництва виділяють такі види конкуренції:

– цінову;

– нецінову;

– недобросовісну.

Цінова конкуренція ґрунтується на маніпулюванні ціною з метою отримання максимального прибутку, захоплення ринків збуту тощо. У конкурентній боротьбі використовують різні види цін: монопольно високі, монопольно низькі, дискримінаційні та демпінгові. *Монопольно високі ціни* дозволяють отримати надприбутки за рахунок завищення ціни. Установлення *монопольно низьких цін* дозволяє фірмі домінувати на ринку шляхом усунення конкурентів, які не можуть продавати свою продукцію за аналогічно низькими цінами. Останні ціни можуть встановлюватися і за ситуації, яка називається *монопсонією*. Вона виникає тоді, коли на ринку діє один покупець, який диктує свої ціни продавцям. Щоб усунути конкурента з ринку, нерідко використовують *демпінгові ціни*, які є набагато нижчими від звичайних цін і не покривають витрат виробництва. У конкурентній боротьбі широко використовуються і *дискримінаційні ціни*, тобто різні ціни на той самий товар для різних покупців. Прикладом використання дискримінаційних цін є різна ціна одиниці товару залежно від обсягу його закупівлі. Цей метод широко використовується в Україні торговими організаціями.

Нецінова конкуренція здійснюється шляхом забезпечення технічної переваги над конкурентом (це дозволяє підвищувати якість товарів і їх асортимент), безкоштовної доставки, післяпродажного сервісу, реклами та різноманітних акцій.

Недобросовісна конкуренція – будь-які дії в конкуренції, що суперечать правилам, торговим та іншим чесним звичаям у підприємницькій діяльності. Недобросовісну конкуренцію можна класифікувати, виходячи зі змісту та спрямованості неправомірних дій. Їх можна поділити на такі три великі групи:

1) неправомірні дії, спрямовані на отримання певних переваг над конкурентом за рахунок його інтелектуальної діяльності та ділової репутації (неправомірне використання чужих позначень, рекламних матеріалів та упаковки, неправомірне використання товару іншого виробника, копіювання зовнішнього вигляду виробу, порівняльна реклама);

2) неправомірні дії, пов'язані з дезорганізацією виробничого процесу конкурента, створенням йому перешкод у процесі конкурентної боротьби та досягненням неправомірних переваг у конкуренції, як-то: дискредитація господарюючого суб'єкта (підприємця), купівля-продаж товарів, виконання робіт і надання послуг із примусовим асортиментом, схилення до бойкоту господарюючого суб'єкта (підприємця), схилення постачальника до дискримінації покупця (замовника), схилення господарюючого суб'єкта (підприємця) до розірвання договору з конкурентом, підкуп працівника постачальника, підкуп працівника покупця (замовника), досягнення неправомірних переваг у конкуренції;

3) дії, пов'язані з неправомірним збиранням, розголошенням і використанням комерційної таємниці (неправомірне збирання комерційної таємниці, розголошення комерційної таємниці, схилення до розголошення комерційної таємниці, неправомірне використання комерційної таємниці).

Із недобросовісною конкуренцію тісно пов'язується група кримінальних методів – залякування, побиття й фізичне знищення конкурента, пошкодження або знищення його майна.

3. За умовами здійснення конкуренції виділяють такі її види:

– *досконала конкуренція* – ринок, на якому численні виробники, що вільно входять на ринок і залишають його, пропонують численним споживачам однорідний продукт; кожен виробник забезпечує незначний обсяг загального обсягу продукції й не має можливості впливати на ціну, а лише пристосовується до ціни, що встановлюється ринком;

– *недосконала конкуренція* (монополія, олігополія, монополістична конкуренція).

Монополія – це ринок, на якому один виробник протистоїть численним покупцям, здійснює значний контроль над цінами та встановлює бар'єри входу на нього (установлення монопольно низьких цін, цінова дискримінація тощо).

Залежно від причин виникнення розрізняють такі *види монополій*:

– *закрита монополія* – монополія, захищена від конкуренції юридичними нормами на основі патентів, авторських прав і торгових знаків;

– *відкрита монополія* – монополія, яка виникає внаслідок виходу фірми на ринок із новою продукцією; при цьому фірма не має захисту від конкуренції;

– *природна монополія* – ґрунтується на володінні унікальними природними ресурсами (наприклад, рідкі метали, особливі земельні ділянки під виноградники, алмази тощо) або виникає у галузях, де існування декількох виробників є економічно недоцільним (наприклад, електро-, водо- й газопостачання населенню, залізничний транспорт, емісія грошей);

– *штучна (економічна) монополія* – об'єднання підприємств, що створюються заради отримання монополістичних вигод; ці монополії навмисно змінюють структуру ринку: створюють бар'єри для входу на галузевий ринок нових фірм, обмежують аутсайдерам доступ до джерел сировини й ведуть з ними цінові війни.

Виділяють такі *види економічної монополії*:

– *картель* – це об'єднання декількох підприємств однієї галузі виробництва, учасники якого зберігають власність на засоби виробництва, виготовлений продукт і виробничу та комерційну самостійність, але домовляються про частку кожного у загальному обсязі виробництва, ціни та ринки збуту;

– *синдикат* – це об'єднання низки підприємств однієї галузі, учасники якого зберігають власність на засоби виробництва, але втрачають власність на виготовлений продукт; у синдикатів реалізація продукції здійснюється через загальну збутову контору;

– *трест* – це об'єднання низки підприємств однієї або декількох галузей виробництва, учасники якого втрачають власність на засоби виробництва й виготовлений продукт, при цьому відбувається об'єднання виробництва, збуту, фінансів та управління; власники окремих підприємств, що входять до складу тресту, отримують його акції, які надають право брати участь в управлінні та привласнювати відповідну частку прибутку;

– *консорціум* – тимчасове статутне об'єднання промислового й банківського капіталу для досягнення спільної мети (спільне розміщення позики, здійснення спільного інвестиційного проекту);

– *конгломерат* – юридична особа, до складу якої входять компанії, що здійснюють підприємницьку діяльність у різних галузях економіки; як правило, конгломерати утворюються шляхом поглинання великою компанією кількох десятків малих і середніх фірм різних галузей і сфер діяльності.

Монополія неоднозначно впливає на ефективність і науково-технічний прогрес. З одного боку, порівняно швидко вирішуються організаційні й технологічні проблеми, з іншого – об'єктивні умови

максимізації прибутку змушують монополіста виробляти менше продукції та продавати її за більш високою ціною, а відсутність конкурентного тиску позбавляє його стимулів до самовдосконалення та зниження витрат.

Олігополія – ринок, що характеризується невеликою кількістю великих за розміром фірм, які виробляють однорідну або різнорідну продукцію.

Причинами, що обмежують кількість фірм у галузі, є такі:

− ефект масштабу (задана величина ефективного обсягу випуску продукції й обмежений попит визначають ситуацію, коли фірми, що не досягли оптимальних масштабів виробництва, не можуть забезпечити отримання прибутку);

− технології, захищені патентами, й використання унікальної сировини; це робить витрати на вступ у галузь надзвичайно високими;

− діяльність фірм-олігополістів, які використовують стратегію зменшення кількості конкурентів шляхом злиття та поглинання.

Особливістю олігопольного ринку є те, що фірма під час визначення цінової стратегії повинна брати до уваги ціни та можливу реакцію конкурентів.

Учасниками олігопольних структур використовуються такі *види цінових угод*:

– *картельні угоди* – визначення квоти ринку для кожної фірми та рівня цін (наприклад, ОПЕК – організація країн-експортерів нафти);

– *лідерство в цінах* – учасники ринку дотримуються цінової політики фірми-лідера.

Монополістична конкуренція – ринок, що передбачає велику кількість продавців, які пропонують численним покупцям різнорідну (диференційовану) продукцію. Вхід на такий ринок є відносно нескладним, фірма може впливати на ціну свого товару.

Ознаки монополістичної конкуренції:

− товар кожної фірми є недосконалим замінником товару, що реалізується іншими фірмами; продукт кожного продавця має унікальні якості або характеристики, які надають йому переваги над іншими конкурентами; диференціація може бути побудована як на реальних (якість, місце продажу, додаткове післяпродажне обслуговування тощо), так і на удаваних відмінностях, останнє досягається за допомогою активної реклами, використання відомих торгових знаків або торгових марок та іміджу фірм;

− на ринку існує відносно велика кількість продавців, кожен з яких задовольняє незначну частку ринкового попиту, частка кожного з виробників коливається від 1 % до 10 % продажу на ринку;

− продавці, встановлюючи ціни на свої товари або визначаючи обсяги продажу, не враховують реакцію своїх конкурентів;

− на ринку є умови для вільного входу й виходу; вхід на ринок нових підприємств не заблоковано, але він є більш складним, ніж за умов досконалої конкуренції, оскільки треба мати відповідний розмір капіталу, технології та певний термін для визнання покупцями товарів нових торгових марок.

Позитивним наслідком монополістичної конкуренції є те, що вона націлює фірму на постійний пошук варіантів виділення свого продукту серед аналогічних товарів галузі, найповніше враховуючи при цьому різноманітність потреб споживачів. Це досягається шляхом застосування методів нецінової конкуренції.

Досконала конкуренція, монополія, олігополія та монополістична конкуренція є *типами ринкових структур*. Підсумкову порівняльну характеристику зазначених базових ринкових структур подано у таблиці 4.1.

Таблиця 4.1 – Порівняльна характеристика базових ринкових структур

Критерії класифікації	**Досконала (чиста) конкуренція**	**Недосконала конкуренція**		
		Монополістична конкуренція	**Олігополія**	**Монополія**
1	2	3	4	5
Кількість суб'єктів ринку	Велика кількість малих фірм	Відносно велика кількість малих фірм	Кілька великих фірм	Одна фірма
Характеристика товару, що виробляється	Однорідний (не відрізняється у різних виробників)	Диференційований (відрізняється у різних виробників)	Однорідний або диференційований	Унікальний (не має замінників)

Закінчення табл. 4.1

1	2	3	4	5
Бар'єри для входу на ринок	Відсутні	Практично відсутні	Значні	Заблокований вступ у галузь
Вплив на ціну окремого суб'єкта ринку	Відсутній	Обмежений	Значний	Абсолютний
Приклади	Ринок сільськогосподарської продукції	Ринок одягу, взуття, побутової хімії	Ринок сталі, автомобілів	Ринок залізничних перевезень

Через свою суперечливу природу конкуренція має одночасно як позитивні, так і негативні наслідки. З одного боку, вона виступає як зовнішня примусова сила, що спонукає учасників конкурентного процесу, переслідуючи свої власні мікрогосподарські інтереси, сприяти суспільному прогресу. Виділимо *позитивні наслідки конкуренції*:

- конкуренція сприяє розвитку науково-технічного прогресу;
- вона примушує економити ресурси, сприяє зниженню цін;
- конкуренція призводить до покращення якості продукції й обслуговування споживачів;
- вона вирівнює норму прибутковості та рівень оплати праці в усіх галузях економіки.

Негативні наслідки загострення конкуренції полягають у тому, що вона може:

- породжувати свою протилежність – монополію;
- призводити до розорення та банкрутства малих і середніх підприємств;
- посилювати зростання рівня безробіття, майнове та соціальне розшарування населення;
- породжувати нечесні форми боротьби тощо.

Із метою пом'якшення негативних наслідків конкуренції, зокрема обмеження монополізації економіки, держава реалізує конкурентну (антимонопольну) політику.

Конкурентна (антимонопольна) політика держави – це система заходів, націлених на запобігання підриву або викривленню конкуренції з боку фірм, що володіють ринковою владою.

Конкурентна політика містить два основні *напрямки*:

1) політику демонополізації, спрямовану на обмеження зростання та зниження ступеня монополізації ринку; *інструментами* цієї політики є система обмежень на злиття та інші міжфірмові угоди, деконцентрація монополій, що склалися, сприяння конкуренції в монополізованих галузях шляхом стимулювання створення нових підприємств і розвитку дрібного та середнього бізнесу;

2) коригування поведінки монополістів, сутність якого полягає в зменшенні вигоди від використання монопольної влади; воно реалізується в формі регулювання рівня рентабельності, встановлення верхньої межі цін для монополістів тощо.

Передумовою реалізації конкурентної політики є ухвалення *антимонопольного законодавства*, під яким розуміють пакет законів і правових норм, спрямованих на досягнення успішного функціонування ринку та регулювання конкуренції.

В Україні у 1992–2002 рр. було ухвалено низку законів і державних програм щодо обмеження монополізації та розвитку конкуренції. Органом державної влади, який здійснює контроль за дотриманням антимонопольного законодавства, є Антимонопольний комітет України. В *антимонопольному законодавстві України* визначено:

- кількісні параметри монопольного становища: частка на ринку одного суб'єкта господарювання, яка перевищує 35 %, трьох – 50 %, п'яти – 70 %;
- види зловживання монопольним становищем (нав'язування умов договорів, навмисне створення дефіциту, створення перешкод для входу на ринок, дискримінаційні ціни);
- неправомірні угоди (встановлення монопольно високих цін, поділ ринків);
- методи недобросовісної конкуренції;
- санкції за порушення законодавства (примусовий поділ монопольних утворень, штрафи, відшкодування завданої шкоди).

Ключові терміни

Ринок. Суспільний поділ праці. Економічна свобода. Структура ринку. Інфраструктура ринку. Попит. Закон попиту. Крива попиту. Нецінові детермінанти попиту. Парадокси попиту. Парадокс Гіффена. Ефект Веблена. Цінова еластичність попиту. Пропозиція. Закон пропозиції. Нецінові детермінанти пропозиції. Цінова еластичність пропозиції. Ринкова рівновага. Конкуренція. Внутрішньогалузева конкуренція. Міжгалузева конкуренція. Цінова конкуренція. Нецінова конкуренція. Недобросовісна конкуренція. Монополія. Олігополія. Монополістична конкуренція. Монопсонія. Закрита монополія. Відкрита монополія. Природна монополія. Штучна (економічна) монополія. Картель. Синдикат. Трест. Консорціум. Конгломерат. Конкурентна (антимонопольна) політика.

Теми рефератів

1. Національні моделі ринкової економіки.
2. Моделі переходу до ринку.
3. Економічний аналіз функціонування ринку наркотиків.
4. Функціонування інфраструктури національного ринку в Україні.
5. Типи ринкових структур.
6. Недобросовісна конкуренція: сутність та особливості в Україні.
7. Корупція як метод отримання конкурентних переваг.
8. Монополізація економіки як наслідок загострення конкуренції.
9. Особливості формування конкурентного середовища в Україні.
10. Антимонопольне регулювання: сутність та історія розвитку.

Питання для самоконтролю

1. Назвіть необхідні передумови функціонування ринкового механізму.
2. Розкрийте структуру ринку.
3. Які фактори впливають на зміну попиту на товар?
4. Розкрийте механізм формування ринкової рівноваги.
5. Який взаємозв'язок існує між податковою політикою держави та рівнем пропозиції в легальному секторі економіки?
6. Назвіть методи недобросовісної конкуренції та засоби боротьби з ними.

7. Проаналізуйте основні переваги та недоліки досконалої конкуренції.

8. Охарактеризуйте основні типи монопольних об'єднань.

9. Назвіть найбільш поширені в реальній практиці господарювання типи ринкових структур.

10. Якою є роль конкуренції для функціонування ринкової економіки?

Тестові завдання

1. Що з переліченого не є умовою функціонування ринку?

а) економічна свобода суб'єктів;

б) вільне ринкове ціноутворення;

в) замкненість економіки;

г) мобільність ресурсів;

ґ) правильна відповідь відсутня.

2. До елементів ринкового механізму не належать:

а) попит;

б) пропозиція;

в) конкуренція;

г) рівноважна ціна;

ґ) разом пункти в, г;

д) правильна відповідь відсутня.

3. Яким чином попит пов'язано з потребами?

а) у попиті відображаються всі потреби економічного суб'єкта;

б) у попиті відображаються найнагальніші потреби;

в) у попиті відображаються потреби, підкріплені можливостями;

г) попит відображає потреби, але в деяких випадках може виходити за їх межі;

ґ) правильна відповідь відсутня.

4. Зростання попиту на маргарин може бути викликане:

а) зниженням ціни вершкового масла;

б) зростанням ціни вершкового масла;

в) зростанням виробництва маргарину;

г) зниженням ціни олії;

ґ) правильна відповідь відсутня.

5. Закон пропозиції за інших рівних умов установлює:

а) залежність між ціною й кількістю запропонованого товару;

б) прямий зв'язок між кількістю та ціною запропонованого товару;

в) прямий зв'язок між пропозицією та попитом на товар;

г) обернений зв'язок між пропозицією та попитом на товар;

ґ) правильна відповідь відсутня.

6. Які з перелічених факторів впливають на пропозицію товару?

а) витрати виробника;

б) ціна за одиницю товару;

в) якість товару;

г) разом пункти а, б;

ґ) разом пункти б, в.

7. Якщо зростає попит на певний товар, а пропозиція його залишається незмінною, то це спричиняє:

а) зростання рівноважної ціни та зменшення обсягів продажу;

б) зростання рівноважної ціни та зростання обсягів продажу;

в) зменшення рівноважної ціни та зниження обсягів продажу;

г) зменшення рівноважної ціни та збільшення обсягів продажу;

ґ) змін не буде.

8. Якщо ціна на товар збільшилась на 1 % і це призвело до скорочення попиту на цей товар на 1 %, то цей попит:

а) жорсткий (нееластичний);

б) абсолютно еластичний;

в) одиничної еластичності;

г) гнучкої еластичності.

9. Конкуренція – це:

а) боротьба виробників за отримання найбільш високого прибутку;

б) боротьба споживачів за право купувати товари за найнижчими цінам;

в) змагання економічних суб'єктів за найбільш вигідні умови реалізації власних інтересів;

г) ринок, що передбачає велику кількість продавців, які пропонують численним покупцям різнорідну (диференційовану) продукцію;

ґ) ринок, що передбачає велику кількість продавців, які пропонують численним покупцям однорідну продукцію.

10. Реклама є інструментом:

а) цінової конкуренції;

б) нецінової конкуренції;

в) недобросовісної конкуренції.

Тема 5

РИНОК ТОВАРІВ ТА РЕСУРСІВ. ФАКТОРНІ ДОХОДИ

5.1. Ринок товарів і послуг
5.2. Ринок капіталу
5.3. Ринок праці
5.4. Ринок землі
5.5. Класифікація доходів

5.1. Ринок товарів і послуг

Ринок товарів і послуг – специфічна організаційно-економічна форма ринку, яка містить процеси, пов'язані з купівлею-продажем товарів і послуг як фізичними, так і юридичними суб'єктами господарювання. Сучасна номенклатура товарів складається з близько 24 млн найменувань продукції, десята частина яких відновлюється щорічно.

Ринок товарів і послуг складається з таких декількох *секторів:*

– *споживчий ринок* (продукти харчування, товари першої необхідності та тривалого користування);

– *ринок засобів виробництва* (засоби праці та предмети праці);

– *ринок послуг* (виробничі – вантажні перевезення, аудит, лізинг, консалтинг тощо; споживчі – громадське харчування, побутові послуги тощо; нематеріальні – освіта, охорона здоров'я, культура тощо);

– *ринок воєнної продукції* (зброя).

Купівля-продаж товарів як самостійна економічна діяльність людей і галузь народного господарства утворює **торгівлю.** Остання існує в різноманітних формах.

Розрізняють *внутрішню та зовнішню торгівлю*. Внутрішня торгівля здійснюється у таких *формах*:

– *гуртова (посередницька)* торгівля, яка ведеться між підприємцями великими партіями товару за гуртовими цінами;

– *роздрібна* торгівля, що здійснюється між підприємцем і кінцевим споживачем товару в невеликій кількості й за роздрібними цінами (вищими за гуртові).

Роздрібна торгівля здійснюється через різноманітні заклади торгівлі: велетенські супермаркети (гіпермаркети), універмаги (універсами), спеціалізовані та фірмові магазини, крамниці, лотки та ін. Досі збереглися й базари (одна із стародавніх форм). На *аукціонах* (періодичні публічні торги) продаються ексклюзивні товари (предмети розкоші, мистецтва, антикваріат тощо).

Гуртова торгівля здійснюється через:

1) *торгові доми* – спеціальні фірми, що торгують одним товаром або групою товарів за дорученням клієнтів або за свій рахунок;

2) *ярмарки* – періодичні торги, на яких укладаються угоди на поставку товарів у майбутньому;

3) *товарну біржу* – оптовий товарний ринок, для якого є характерними такі *особливості*:

– торгівля товарами за стандартами та зразками, що надає можливість реалізовувати не сам товар, а контракт на його поставку;

– регулярність торгів на основі певних правил, формування цін на основі зіставлення попиту та пропозиції (котирування);

– стандартизація контрактів і мінімальних партій поставок;

– через біржу ведеться торгівля двома групами стандартизованих товарів (приблизно 100 товарів): сільськогосподарськими продуктами (зерно, олія, цукор, прянощі, картопля тощо) й мінеральною сировиною та продуктами її переробки (нафта й нафтопродукти, кольорові та дорогоцінні метали, текстильна сировина, каучук тощо).

У механізмі біржової торгівлі важливе місце посідають *посередники* – брокери й дилери (маклери, джобери). *Брокери* укладають угоди від імені клієнтів і за їхній рахунок, отримуючи винагороду у вигляді комісійних. *Дилери* укладають угоди від свого імені за свій рахунок; їх доход формує різниця між ціною купівлі та продажу.

Хоча на товарні біржі припадає менша частина товарообігу, проте вони відіграють важливу економічну роль, оскільки саме на товарній біржі формуються обґрунтовані товарні ціни, що застосовуються й у позабіржовій торгівлі. Станом на початок 2016 р. в Україні було зареєстровано 555 бірж, серед них 104 універсальні, 391 – товарні та товарно-сировинні, 24 – агропромислові, 36 – інші.

5.2. Ринок капіталу

Ринок ресурсів (або факторів виробництва) охоплює капітал, працю та землю. Перш за все, розглянемо ринок капіталу.

Капітал – це будь-яка цінність, яка приносить доход. Ним можуть бути засоби виробництва, гроші, нерухомість, цінні папери й об'єкти інтелектуальної власності. У сучасних умовах до нього відносять і нематеріальні цінності, наприклад знання людини (людський капітал), соціальні зв'язки й відносини, що ґрунтуються на довірі (соціальний капітал). Але все зазначене стає капіталом лише тоді, коли починає приносити доход.

Види капіталу:

1) за сферами застосування:

– *продуктивний* – у сфері матеріального й нематеріального виробництва;

– *торгівельний* – у сфері товарного обігу;

– *позичковий* – грошовий капітал, який надається у позику та приносить власникові доход у вигляді позичкового відсотка;

2) за напрямками інвестування: *матеріально-речовий, грошовий, людський, інтелектуальний, соціальний*;

3) за значенням у створенні та перерозподілі доходу:

– *реальний капітал* – обслуговує насамперед рух продуктивного капіталу, відіграє визначальну роль у створенні доходу, втілюючись у матеріально-речових, грошових та інтелектуальних цінностях (як-то машини, устаткування, будинки, споруди, сировина, паливо, гроші, об'єкти інтелектуальної власності);

– *фіктивний капітал* є відображенням реального капіталу, втілюється у цінних паперах, регулярно приносить доход їх власнику та здійснює самостійний, відмінний від реального капіталу рух на ринку цінних паперів; сам по собі фіктивний капітал не створює доходу, а лише сприяє його перерозподілу.

Капітал обертається на ринку капіталу, який виконує щонайменше дві важливі *функції*:

1) акумуляційну – мобілізує тимчасово вільні кошти широкого кола осіб;

2) перерозподільну – забезпечує перерозподіл коштів між галузями, регіонами та суб'єктами господарювання.

Ринок капіталу має складну структуру, але ми зосередимо увагу на розгляді тільки двох його основних елементів – ринку позичкового капіталу та ринку цінних паперів (див. рис. 5.1).

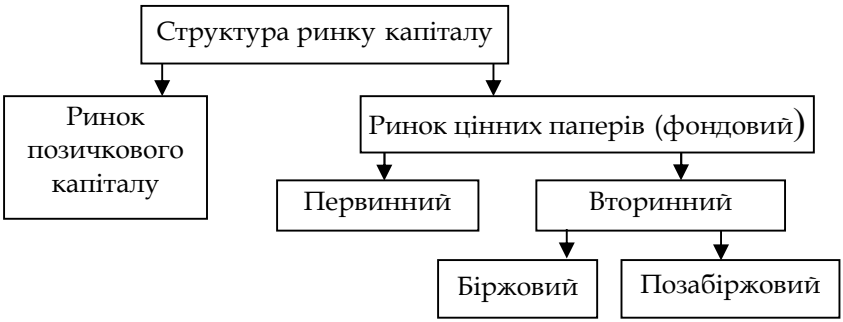

Рисунок 5.1 – Структура ринку капіталу

Ринок позичкового капіталу – це специфічна сфера товарних відносин, у яких об'єктом угоди є наданий у позику грошовий капітал.

Позика означає купівлю-продаж права подальшого використання грошей у формі реальних виробничих ресурсів.

Суб'єкт попиту на ринку позичкового капіталу називається *позичальником* (боржником), ним може бути фірма, фізична особа або держава. Суб'єкт пропозиції називається *кредитором* (як правило, це спеціалізовані установи – банки, страхові компанії й інвестиційні фонди, але у деяких видах кредиту це може бути нефінансова установа, держава або навіть фізична особа).

Попит на позичковий капітал залежить, перш за все, від рівня інвестування, а *пропозиція* – від рівня заощаджень.

Формою руху позичкового капіталу є *кредит* (він розглядатиметься детальніше у темі 9).

Ціна, яка сплачується за використання позичкового капіталу, називається **ставкою (нормою) процента**. Вона визначається як процент від кількості грошей, узятих у позику на рік. Слід розрізняти *номінальну й реальну* ставку процента. Остання враховує рівень інфляції. Наприклад, якщо номінальна ставка процента (зафіксована у кредитній угоді) дорівнює 19 %, а рівень інфляції – 12 %, то реальна ставка процента становитиме 7 %. Це стосується не лише кредитних, але і депозитних ставок процента.

Абсолютна кількість грошей, яку треба сплатити за використання позичкового капіталу протягом року, називається **позичковим відсотком**. Він складає доход власника позичкового капіталу.

Ринок цінних паперів (фондовий ринок) – сукупність економічних відносин між його учасниками з приводу випуску й обігу цінних паперів.

Суб'єктами ринку цінних паперів є такі:

– *емітент* – юридична особа, яка від свого імені випускає й розміщує цінні папери та бере на себе зобов'язання щодо них перед їх власниками (юридична особа, Автономна республіка Крим, міські ради, держава), виступає з боку пропозиції;

– *інвестор* – покупець цінних паперів, що купує їх від свого імені й за власний рахунок (фізична особа, юридична особа, резиденти та нерезиденти); інвестор може виступати як з боку попиту, так і з боку пропозиції;

– *професійні учасники ринку* – юридичні особи, які надають фінансові та інші послуги у сфері розміщення й обігу цінних паперів та обміну прав на них (брокери, дилери, реєстратори, депозитарії та інші).

На фондовому ринку обертаються цінні папери. Сутність **цінного паперу** як економічної категорії полягає в тому, що він одночасно є представником капіталу, який реально функціонує в економіці, та фіктивним капіталом. Цінні папери – це не гроші й не матеріальний товар. Їх цінність полягає у правах, що надаються їх власникові.

Цінний папір як єдність титулу капіталу та самого капіталу має *номінальну й ринкову вартість*. **Номінальна вартість** – вартість, яку цінний папір має під час обміну на реальний капітал на стадіях випуску й погашення. Ринкова вартість (курс) утворюється у результаті капіталізації майнових прав у процесі обігу цінного паперу на ринку. **Курс цінного паперу** визначається як відношення доходу на цінний папір до ставки (норми) позичкового процента. Курс цінного паперу залежить від фінансово-економічного стану, перспектив, репутації емітента, виду та якості (ліквідність, ризикованість, доходність) цінного паперу, а також від політичних і психологічних факторів.

Основні види цінних паперів, які обертаються на фондовому ринку України згідно із законом України «Про цінні папери та фондовий ринок», є такими.

Акція – іменний цінний папір, який посвідчує *майнові права* його власника (акціонера), що стосуються акціонерного товариства, включно з правом на отримання частини прибутку акціонерного

товариства у вигляді *дивідендів,* правом на отримання частини майна акціонерного товариства у разі його ліквідації та правом на управління акціонерним товариством.

Облігація – цінний папір, що посвідчує внесення його першим власником грошей, визначає *відносини позики* між власником облігації та емітентом і підтверджує зобов'язання емітента повернути власникові облігації її номінальну вартість у передбачений проспектом емісії строк *(погасити облігацію)* та виплатити доход за облігацією.

Облігація внутрішньої державної позики України – державний цінний папір, що розміщується виключно на *внутрішньому фондовому ринку* й підтверджує зобов'язання України щодо відшкодування пред'явнику цієї облігації її номінальної вартості з виплатою доходу відповідно до умов розміщення облігації.

Казначейське зобов'язання України – державний цінний папір, що розміщується виключно на добровільних засадах серед *фізичних осіб*, посвідчує факт заборгованості Державного бюджету України перед власником казначейського зобов'язання України, дає власнику право на отримання грошового доходу та погашається відповідно до умов розміщення казначейських зобов'язань України.

Інвестиційний сертифікат – цінний папір, який розміщується інвестиційним фондом і посвідчує *право власності інвестора* на частку в інвестиційному фонді.

Ощадний (депозитний) сертифікат – цінний папір, який підтверджує *суму вкладу, внесеного у банк*, і права вкладника (власника сертифіката) на одержання зі спливом установленого строку суми вкладу та процентів, установлених сертифікатом, у банку, який його видав.

Вексель – цінний папір, який посвідчує безумовне *грошове зобов'язання* векселедавця або *його наказ третій особі* сплатити після настання строку платежу певну суму власнику векселя (векселедержателю).

Більшість операцій на фондовому ринку України у 2017 р. припадала на державні облігації України – 98 %.

Ринок цінних паперів поділяється на первинний і вторинний. **Первинний ринок** обслуговує випуск (емісію) та *первинне* розміщення цінних паперів. Основна функція первинного ринку – мобілізація нових капіталів.

На **вторинному ринку** відбувається *перепродаж* цінних паперів (перехід прав власності на них). Основна функція вторинного

ринку – перерозподіл акумульованих через первинний ринок коштів. Вторинний ринок поділяється на *біржовий і позабіржовий* обіг.

Фондова біржа – це особлива інституціонально організована частина ринку цінних паперів, де обертаються цінні папери *високої якості*, а операції здійснюють *професійні учасники ринку*. Станом на середину 2017 р. в Україні працювало 5 фондових бірж.

Головна відмінність фондової біржі від **позабіржових торговельних систем** (їх в Україні дві) полягає у застосуванні жорстких процедур відбору емітентів, цінних паперів та операторів ринку.

5.3. Ринок праці

Ринок праці – особливий тип ринку, на якому укладаються угоди про наймання працівників.

Основними *суб'єктами* цього ринку є роботодавці та наймані працівники, *об'єктом* купівлі-продажу – товар «робоча сила». Під час найму працівник, не втрачаючи права власності на свою робочу силу, передає роботодавцю право користування своїми професійними здібностями (трудовими послугами) протягом певного часу відповідно до чинного законодавства. Передавання права користування робочою силою оформлюється за допомогою трудового контракту (договору).

Попит на працю залежить від попиту на продукцію фірми, якості праці (освіта, професіоналізм, продуктивність), особливостей виробничого процесу (трудоємні або трудозберігаючі технології, методи організації праці) й розміру фонду оплати праці.

Пропозиція праці залежить від заробітної плати, умов праці та престижності конкретного виду праці й фірми-роботодавця.

Ціна праці за одиницю часу називається **заробітною платою**. Водночас заробітна плата є доходом працівника.

Функції заробітної плати:

– *відтворювальна* – заробітна плата має покривати витрати, пов'язані з відтворенням і розвитком робочої сили людини;

– *мотиваційна* – заробітна плата має стимулювати людину працювати більше та краще.

На *розмір заробітної плати* впливають кількість і якість праці, умови праці, вартість життя в країні, фінансовий стан фірми та встановлений державою рівень мінімальної зарплати.

Слід розрізняти *номінальну й реальну* заробітну плату.

Номінальна заробітна плата – це сума грошей, яку працівник отримує за свою працю протягом певного часу. **Реальна заробітна плата** – це кількість товарів і послуг, яку можна придбати за номінальну заробітну плату. *Рівень життя* визначається реальною, а не номінальною зарплатою.

Форми оплати праці можуть бути такими:

– *відрядна* – залежить від кількості виробленої працівником продукції, використовується насамперед для оплати праці промислових і будівельних робітників;

– *почасова* – залежить від тривалості відпрацьованого часу, використовується для оплати праці спеціалістів, службовців і керівників.

В Україні існує державне й договірне регулювання оплати праці. *Державне регулювання* здійснюється за допомогою таких *інструментів*:

− установлення розміру мінімальної зарплати, розмірів зарплати працівників бюджетного сектору економіки (лікарі, вчителі, військовослужбовці, працівники держапарату тощо);

− регулювання фондів оплати праці працівників підприємств-монополістів;

− оподаткування доходів працівників (базова ставка – 15 %);

− індексація грошових доходів із метою захисту від інфляції (коли величина індексу споживчих цін перевищила поріг індексації, який установлюється в розмірі 101 %);

− компенсації працюючим втрати частини зарплати через затримку її виплати.

Договірне регулювання оплати праці здійснюється через систему соціального партнерства працюючих і роботодавців та укладання колективних угод.

5.4. Ринок землі

Ринок землі – це сукупність економічних механізмів, що забезпечують установлення, зміну та припинення прав на земельні ділянки.

Об'єкт продажу – земельні ресурси – має певні особливості:

− обмеженість – площа землі є постійною, не можна змінити географічне розташування або кліматичні фактори;

– неоднорідність земельних ділянок;

– неможливість швидко змінити функціональне призначення ділянки;

– імобільність (непереміщуваність).

Попит на землю сільськогосподарського призначення є похідним від попиту на продовольство й залежить від родючості ґрунтів і розташування ділянки (віддаленність від центрів споживання та переробки сільськогосподарської продукції).

Попит на землю несільськогосподарського призначення має стійку тенденцію до зростання й залежить від місця розташування ділянки.

Пропозиція землі в короткостроковому періоді є *незмінною й обмеженою*.

На відміну від інших товарів, земля – особливий товар, продукт природи, а не праці, ціна якого ґрунтується не на вартості, а на тому доході, який вона приносить своєму власникові, – *на ренті*.

Рента – дохід, не пов'язаний із підприємницькою діяльністю, який отримує власник ресурсів, пропозиція яких є обмеженою. Розмір земельної ренти залежить від якості та розташування земель, особливих кліматичних умов, присутніх на ділянці, що надають можливість виробляти ексклюзивну сільськогосподарську продукцію.

Ціна землі визначається як відношення земельної ренти до ставки позичкового процента.

Крім ринку землі, на якому здійснюється її купівля-продаж як товару у повну власність, існує ринок оренди землі.

Оренда землі – форма землекористування, за якої землевласник передає земельну ділянку на якийсь термін за певну винагороду (орендну плату) іншій особі (орендарю) для ведення господарства.

Орендна плата охоплює, крім земельної ренти, процент на капітал, який був вкладений у процесі господарювання у землю (поліпшення ґрунтів, будівництво доріг, поливних споруд тощо), та амортизаційні відрахування за об'єктами, збудованими на земельній ділянці.

5.5. Класифікація доходів

Доходи – грошові або натуральні надходження до суб'єктів господарської діяльності. Класифікацію доходів показано на рис. 5.2.

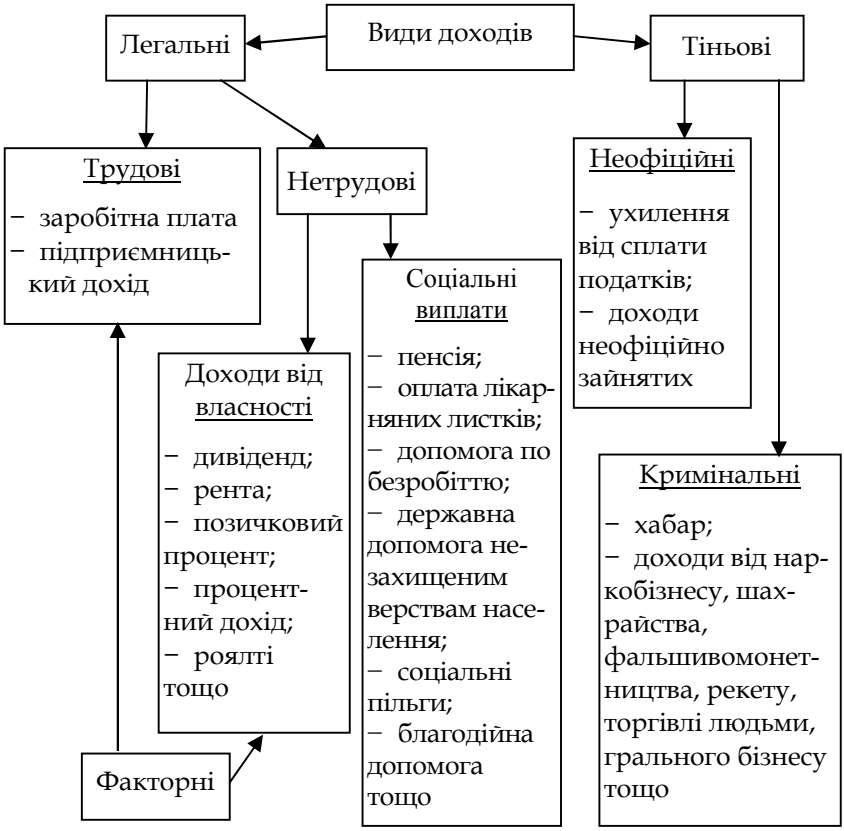

Рисунок 5.2 – Види доходів

На кожному з розглянутих нами ринків формується специфічний вид доходу, який власники відповідного фактору виробництва отримують від його продажу. Тому такі доходи одержали назву *факторних*. До факторних доходів відносять *трудові доходи* (тобто доходи від використання робочої сили) та *доходи від власності* (тобто доходи від використання інших факторів виробництва).

Трудовими вважаються заробітна плата (дохід від фактору виробництва «труд») і підприємницький дохід (дохід від фактору виробництва «підприємницька здібність»).

Підприємницький дохід – частина прибутку, яка залишається у підприємця після сплати ним відсотків за взятий у позику

капітал. Підприємець отримує цей дохід за свою організаційну й управлінську діяльність, новаторство та ризик.

Доходи від власності отримують власники *нетрудових* факторів виробництва: *дивіденд* – власник акціонерного капіталу, *ренту* – власник природних ресурсів, *позичковий процент* – власник позичкового капіталу, *процентний дохід* – власник облігацій або банківських депозитів, *роялті* – власник інтелектуального капіталу.

До *нетрудових доходів,* окрім доходів від власності, відносять **соціальні виплати (трансфертні доходи)** – платежі, які держава або громадські організації безоплатно здійснюють на користь громадян, що мають особливий соціальний статус і потребують матеріальної допомоги.

Аналіз структури грошових доходів населення України висвітлено у табл. 5.1.

Таблиця 5.1 – Структура доходів населення України у 2005–2015 рр. (в млн грн)[1]

	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012[1]	2013[1]	2014[1]	2015[1]	2016[1]
Доходи – всього	472061	623289	845641	894286	01175	66753	57864	548733	16768	735858	02383
у тому числі:											
заробітна плата	205120	278968	366387	365300	449553	529133	609394	630734	615022	677003	837250
прибуток та змішаний дохід	69186	95203	131139	129760	160025	200230	224920	243668	254307	323506	363898
доходи від власності (одержані)	13855	20078	28432	34654	67856	68004	80769	87952	85114	80035	82068
соціальні допомоги та інші одержані поточні трансферти	183900	229040	319683	364572	423741	469386	542781	586379	562325	655314	719167
у тому числі:											
- соціальні допомоги	103092	124472	180455	204101	237213	263633	301621	323123	311360	342562	340573

Джерело: дані офіційного сайту Державної служби статистики.

[1] Дані наведено без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим, м. Севастополя та частини зони проведення антитерористичної операції.

Усі розглянуті види доходів формуються у *легальному секторі* економіки. У *тіньовій економіці* існують неофіційні та кримінальні доходи.

Неофіційні доходи отримують зайняті у неофіційному та напівлегальному (прихованому) секторах тіньової економіки.

Джерелами виникнення *кримінальних доходів* є різні види кримінальної діяльності. Сьогодні поряд із традиційними видами економічних злочинів (крадіжками, грабіжництвом, розбоєм, вимаганням) існують такі *нові джерела* злочинних доходів:

- торгівля людьми, людськими органами чи тканинами;
- наркобізнес;
- контрабанда;
- випуск фальшивих цінних паперів у вигляді акцій, векселів, чеків і грошових знаків іноземних держав;
- шахрайство шляхом незаконних операцій з використанням електронно-обчислювальної техніки;
- корупційна діяльність;
- гральний бізнес;
- фіктивне підприємництво;
- незаконний обіг дисків для лазерних систем зчитування, матриць, обладнання та сировини для їх виробництва;
- незаконні дії з документами на переказ, платіжними картками та іншими засобами доступу до банківських рахунків, електронними грошима й обладнанням для їх виготовлення;
- шахрайство з фінансовими ресурсами;
- маніпулювання на фондовому ринку;
- незаконне збирання з метою використання або використання відомостей, що становлять комерційну або банківську таємницю, тощо.

Отримання кримінальних доходів у подальшому має своє продовження у процесі *відмивання «брудних» грошей*, яке ставить за мету їх легалізацію – переведення з тіньового обігу у легальний.

Слід зауважити, що згідно із законодавством України не всі кримінальні доходи вважаються «брудними» грошима. У законі України «Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, або фінансуванню тероризму» до «брудних» грошей відносять *будь-яку економічну вигоду*, одержану внаслідок учинення суспільно небезпечного діяння, що передує легалізації (відмиванню) доходів, яка може складатися з

матеріальної власності чи власності, вираженої в правах, а також охоплювати рухоме чи нерухоме майно та документи, які підтверджують право на таку власність або частку в ній. Під *суспільно небезпечним протиправним діянням* розуміють діяння, за яке Кримінальним кодексом України (ККУ) передбачено основне покарання у вигляді *позбавлення волі або штрафу понад три тисячі неоподатковуваних мінімумів доходів* громадян (за винятком діянь, передбачених статтями 212 і 212[1] ККУ), або діяння, вчинене за межами України, якщо воно визнається суспільно небезпечним протиправним діянням, що передувало легалізації (відмиванню) доходів, за кримінальним законом держави, де воно було вчинене, і є злочином за ККУ, внаслідок учинення якого незаконно одержано доходи (наприклад, торгівля людьми, незаконна торгівля органами або тканинами людини, крадіжка, розбій, вимагання, привласнення майна шляхом зловживання службовим становищем, фальшивомонетництво, незаконні дії з платіжними картками й електронними грошима, зайняття гральним бізнесом, контрабанда, маніпулювання на фондовому ринку, наркобізнес, ухилення від сплати податків та єдиного соціального внеску тощо).

Відмивання «брудних» грошей являє собою складний, досить тривалий процес, що містить у собі безліч різноманітних операцій. Найбільш розповсюдженою є *трьохфазова модель*:

1) *розміщення* – відбувається введення «брудної» готівки в легальну фінансову систему;

2) *розшарування* – в результаті багатьох операцій гроші відокремлюються від джерела їх походження, втрачають «сліди»;

3) *інтеграція* – гроші знаходять нове – легальне – джерело походження й інвестуються в легальну економіку.

Велику роль у відмиванні «брудних» грошей відіграють *офшорні компанії,* створені в *офшорних зонах* – у країнах чи на територіях з м'яким податковим режимом і слабкою системою фінансового контролю. Наприклад, у Європі такими є Андорра, Гібралтар, Монако, о. Мен та о. Джерсі; у Карибському регіоні – Багамські Острови, Барбадос, Бермуди, Віргінські Острови (США), Гренада та Кайманові Острови; в Африці – Ліберія, Сейшельські Острови тощо. Докладніше сутність офшорних зон буде розглянуто у темі 10.

Інші *особливості офшорних компанії* створюють найсприятливіші умови для легалізації «брудних» грошей, зокрема:

– володіння офшорною компанією може здійснюватися на анонімній основі із високими гарантіями конфіденційності;

– офшорні компанії можуть відкривати рахунки в будь-якому банку офшорної зони, у будь-якій основній валюті та здійснювати платежі без обмежень щодо обміну іноземної валюти й без вимог про надання документів;

– вимоги до фінансової звітності офшорних компаній зведено до мінімуму, або їх зовсім немає.

Для протидії офшорній діяльності на наднаціональному рівні функціонує декілька міжнародних організацій. Безумовним лідером серед них є Група розробки фінансових заходів боротьби з відмиванням грошей (ФАТФ). Нею розроблено низку рекомендацій щодо зниження негативних наслідків, пов'язаних із використанням офшорних зон.

В Україні протидію відмиванню брудних грошей здійснює Державний департамент фінансового моніторингу України, який активно співпрацює з ФАТФ.

Ключові терміни

Ринок товарів і послуг. Торгівля. Товарна біржа. Брокери. Дилери. Капітал. Реальний капітал. Фіктивний капітал. Ринок позичкового капіталу. Позика. Ставка (норма) процента. Позичковий відсоток. Ринок цінних паперів (фондовий ринок). Емітент. Інвестор. Цінний папір. Номінальна вартість цінного паперу. Курс цінного паперу. Акція. Облігація. Облігація внутрішньої державної позики України. Казначейське зобов'язання України. Інвестиційний сертифікат. Ощадний (депозитний) сертифікат. Вексель. Первинний ринок. Вторинний ринок. Фондова біржа. Позабіржові торговельні системи. Ринок праці. Заробітна плата. Відрядна заробітна плата. Почасова заробітна плата. Ринок землі. Рента. Орендна плата. Доходи. Підприємницький дохід. Соціальні виплати (трансфертні доходи). Неофіційні доходи. Кримінальні доходи. Відмивання «брудних» грошей. Офшорні зони. Офшорні компанії.

Теми рефератів

1. Форми торгівлі та їх еволюція.
2. Товарна біржа: функції та значення для розвитку економіки.
3. Позичковий капітал: суть і функціональна роль у суспільному господарстві.

4. Ринок цінних паперів в Україні.
5. Проблеми реформування аграрних відносин в Україні.
6. Теорії заробітної плати.
7. Державне регулювання ринку праці в Україні.
8. Розподіл доходів і соціальна справедливість.
9. Джерела утворення кримінальних доходів.
10. Сучасні схеми відмивання «брудних» грошей.

Питання для самоконтролю

1. Які групи товарів продаються на товарній біржі?
2. Яким чином пов'язані між собою реальний і фіктивний капітал?
3. Чим відрізняються номінальна й реальна ставка процента?
4. Які фактори визначають курс цінного паперу?
5. Охарактеризуйте основні види цінних паперів.
6. Які фактори впливають на рівень заробітної плати?
7. За допомогою яких інструментів держава регулює оплату праці?
8. У чому полягає особливість пропозиції землі?
9. Чим відрізняються рента й орендна плата?
10. Які види доходів формуються у тіньовій економіці?

Тестові завдання

1. Прикладом біржового товару є:
а) зерно;
б) взуття;
в) комп'ютери;
г) одяг;
ґ) меблі.

2. Що з переліченого не є капіталом?
а) гроші, що витрачаються на власне споживання;
б) гроші, покладені в банк;
в) гроші, інвестовані у створення малого підприємства;
г) гроші, вкладені у придбання цінних паперів;
ґ) правильна відповідь відсутня.

3. Суб'єкти господарювання, що випускають цінні папери в обіг, називаються:
а) інвесторами;

б) брокерами;
в) емітентами;
г) дилерами;
ґ) правильна відповідь відсутня.

4. Строковий цінний папір, який засвідчує тимчасове позичання коштів, називається:
а) облігація;
б) акція;
в) вексель;
г) ощадний сертифікат;
ґ) інвестиційний сертифікат.

5. Ціна, за якою акція продається на вторинному ринку, називається:
а) дивіденд;
б) процент;
в) курс акції;
г) номінальна вартість акції;
ґ) правильна відповідь відсутня.

6. Попит на робочу силу не залежить від:
а) рівня продуктивності праці;
б) попиту на кінцевий продукт виробництва;
в) якості робочої сили;
г) частки працездатних у загальній чисельності населення;
ґ) правильна відповідь відсутня.

7. Які фактори не впливають на ставку заробітної плати?
а) попит на працю;
б) пропозиція праці;
в) регулювання державою розміру заробітної плати;
г) діяльність профспілок;
ґ) співвідношення приватного та державного секторів економіки.

8. Особливістю пропозиції землі в короткостроковому періоді є те, що вона:
а) є безмежною;
б) є незмінною;
в) часто змінюється;
г) є еластичною;
ґ) правильна відповідь відсутня.

9. До доходів від власності належить:
а) заробітна плата;
б) рента;
в) стипендія;
г) пенсія;
ґ) правильна відповідь відсутня.

10. Позичковий процент – це доход, який отримує власник:
а) торгівельного капіталу;
б) грошового капіталу;
в) фіктивного капіталу;
г) інтелектуального капіталу;
ґ) продуктивного капіталу.

Тема 6

ПІДПРИЄМСТВО (ФІРМА). ВИТРАТИ ТА ПРИБУТОК ПІДПРИЄМСТВА

6.1. Підприємництво як вид господарської діяльності
6.2. Сутність, функції та капітал підприємства (фірми)
6.3. Витрати, доходи та прибуток підприємства (фірми)
6.4. Сутність, функції та структура ціни
6.5. Трансакційні витрати: сутність, структура та вплив на діяльність підприємства

6.1. Підприємництво як вид господарської діяльності

Підприємництво – це самостійна, ініціативна, систематична, на власний ризик господарська діяльність, що здійснюється суб'єктами господарювання (підприємцями) з метою досягнення економічних і соціальних результатів та одержання прибутку.

Підприємництво здійснюється на основі таких *принципів*:

– вільний вибір підприємцем видів підприємницької діяльності;

– самостійне формування підприємцем програми діяльності, вибір постачальників і споживачів продукції, що виробляється, залучення матеріально-технічних, фінансових та інших видів ресурсів, використання яких не обмежено законом, установлення цін на продукцію та послуги відповідно до закону;

– вільний найм підприємцем працівників;

– комерційний розрахунок та власний комерційний ризик, що передбачає повну економічну відповідальність за результати діяльності;

– вільне розпорядження прибутком, що залишається у підприємця після сплати податків, зборів та інших платежів, передбачених законом;

– самостійне здійснення підприємцем зовнішньоекономічної діяльності.

Для нормального розвитку підприємництва потрібні такі *умови*:

– економічна свобода й самостійність на основі різних форм власності, що створює можливість на свій страх і ризик ухвалювати рішення про використання майна, продукції та прибутків і вибір господарських контрагентів;

– сприятливі економічні умови діяльності (справедлива й ефективна податкова, кредитна, інвестиційна, митна та інша політика уряду);

– сприятливий політичний клімат для підприємництва, тобто гарантованість усім суб'єктам господарювання збереження їхньої власності, виключення можливості націоналізації, експропріації та інших утисків;

– ефективна система захисту прав власності;

– рівноправність суб'єктів господарювання в економічних відносинах та перед законом;

– невтручання органів державного управління у господарську діяльність суб'єктів, якщо вони не порушують закон, а також рівновіддаленість їх від влади;

– розвинута інфраструктура підприємництва – інноваційні та впроваджувальні центри, бізнес-інкубатори, консультативні центри й центри з питань підготовки підприємців;

– позитивна етика підприємництва, яка ґрунтується, перш за все, на чесності й обов'язковості у ділових стосунках, оскільки втрата іміджу (авторитету) порядного партнера загрожує розривом існуючих зв'язків і може негативно відбитися на справах і кар'єрі.

Суб'єктами господарювання визнаються учасники господарських відносин, які здійснюють господарську діяльність, мають відокремлене майно й несуть відповідальність за своїми зобов'язаннями в межах цього майна.

Суб'єктами господарювання в Україні можуть бути:

1) господарські організації – приватні юридичні особи, державні, комунальні та інші підприємства, які здійснюють господарську діяльність і були зареєстровані в установленому порядку;

2) громадяни України, іноземці й особи без громадянства, які здійснюють господарську діяльність та були зареєстровані як підприємці.

Законодавство України встановлює певні *обмеження* щодо свободи підприємницької діяльності. Так, *не можуть бути* підприємцями військовослужбовці, службові особи органів прокуратури, внутрішніх справ, державної безпеки, суду, державного арбітражу й державного нотаріату, представники органів державної влади, й управління, особи, що вчинили злочин і до яких судом застосовано покарання у вигляді позбавлення права на заняття окремими видами діяльності й особи, які мають непогашену судимість за крадіжки, хабарництво та інші корисливі злочини.

Друга категорія обмежень пов'язується з *монополією держави* на певну діяльність або необхідністю *особливого контролю* певної діяльності. Так, легальна діяльність з виготовлення та реалізації наркотичних засобів, зброї та вибухових речовин, з виготовлення цінних паперів і грошових знаків може здійснюватися тільки державними підприємствами. Виготовлення й реалізація зброї та боєприпасів до неї, видобування бурштину й охорона окремих особливо важливих об'єктів державної власності можуть здійснюватися тільки тими підприємствами, перелік яких установлює Кабінет Міністрів України. Виробництво та торгівля спиртом (етиловим, коньячним, плодовим), алкогольними напоями й тютюновими виробами може здійснюватися лише на підприємствах за умови наявності у них спеціальних ліцензій.

Підприємницька діяльність може здійснюватися у різноманітних організаційно-економічних та організаційно-правових формах. Із класифікацією суб'єктів підприємництва за різними критеріями можна ознайомитися у Додатку А.

6.2. Сутність, функції та капітал підприємства (фірми)

Фірма є відокремленою господарською одиницею ринкової економіки, що здійснює підприємницьку діяльність. **Підприємство** – це техніко-організаційна ланка фірми, в межах якої безпосередньо здійснюється технологічне поєднання засобів виробництва та робочої сили, діяльність якої спрямовується на досягнення цілей фірми. Фірма як організаційна одиниця підприємництва веде господарську діяльність на підприємствах, володіє та керує ними з метою отримання прибутку.

У законодавстві України для визначення суб'єкта підприємницької діяльності – юридичної особи використовують поняття «підприємство». У цьому навчальному посібнику терміни «підприємство» та «фірма» вживаються як синоніми.

Значення підприємства (фірми) для функціонування економіки розкривається у його (її) функціях:

− *виробнича* функція полягає у виробництві товарів, наданні послуг і здійсненні робіт;

− *соціальна* пов'язується із створенням робочих місць, навчанням працівників, їх соціальним захистом і проведенням благодійних акцій;

− *інноваційна* передбачає впровадження досягнень науково-технічного прогресу у виробничий процес, а також здійснення власних науково-технічних досліджень;

− *макроекономічна* означає участь підприємства у забезпеченні розвитку національної економіки, відрахуванні коштів до бюджету й виконанні державних замовлень, участь у національних програмах розвитку тощо.

Для виконання виробничої функції фірмі потрібні певні ресурси, які можуть бути матеріальними, нематеріальними, грошовими, трудовими тощо.

Ресурси фірми, використання яких забезпечує створення нової вартості, є **капіталом фірми**.

Капітал фірми перебуває у постійному русі. Основними *стадіями* кругообігу капіталу є такі:

1) *стадія обігу*, на якій капітал виступає у грошовій формі й виконує функцію забезпечення фірми виробничими ресурсами шляхом купівлі засобів виробництва та найму працівників (Г→Т);

2) *стадія виробництва товарів* (В), коли капітал виступає у виробничій або продуктивній формі й виконує функцію створення товарів;

3) *стадія обігу*, на якій капітал набуває товарної форми, а його функціями стають реалізація створеної продукції й одержання прибутку (Т´→Г´).

Отже, **кругообіг капіталу** – це послідовний рух капіталу, протягом якого він проходить три стадії (обігу, виробництва, обігу), набуває трьох функціональних форм (грошової, виробничої, товарної) й виконує певні функції.

Кругообіг капіталу фірми можна зобразити у вигляді такої схеми (рис. 6.1).

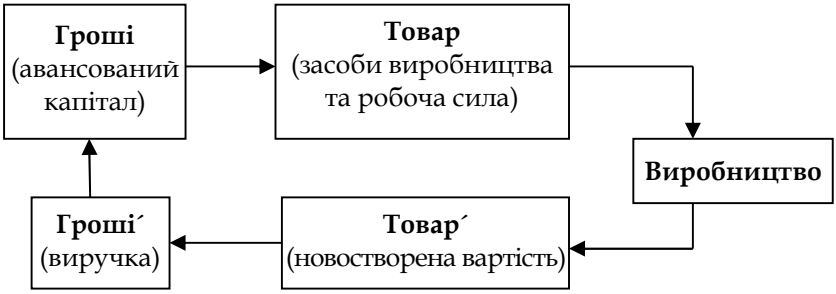

Рисунок 6.1 – Схема кругообігу капіталу фірми

При цьому рух капіталу забезпечує зростання вартості: авансований капітал Г зріс до Г´.

Рух капіталу фірми з моменту його авансування до повного повернення підприємцю авансованої вартості – це **обіг капіталу**. Швидкість обігу капіталу вимірюється кількістю оборотів, яку здійснює капітал за рік.

Залежно від того, яку роль відіграють окремі елементи капіталу в його обігу, в *структурі капіталу* фірми розрізняють основний та оборотний капітал (див. рис. 6.2).

Основний капітал (переважно засоби праці) функціонує у виробничому процесі тривалий час (більше року), переносячи свою вартість на вартість новоствореного продукту частинами, в міру зношування (наприклад, будівлі, споруди, машини, обладнання, транспортні засоби тощо).

Оборотний капітал виробництва (переважно предмети праці) повністю переносить свою вартість на вартість новоствореного продукту протягом одного циклу виробництва (наприклад, сировина, матеріали, комплектуючі тощо).

Оборотний капітал обігу (обіговий капітал) не бере участі у процесі виробництва, а лише обслуговує його (наприклад, готова продукція, грошові кошти тощо).

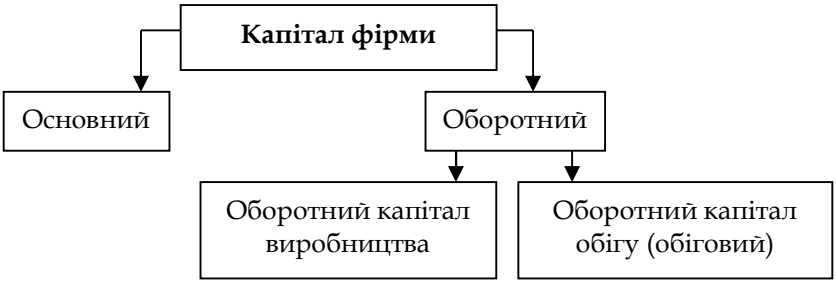

Рисунок 6.2 – Структура капіталу фірми

Оборот оборотного капіталу фірми дорівнює одному циклу кругообігу.

Оборот основного капіталу фірми охоплює кілька виробничих циклів (кругообігів), протягом яких він зношується фізично та морально, поступово втрачаючи свою вартість.

Фізичний знос – зменшення вартості основного капіталу або її втрата, обумовлені матеріальним зношуванням засобів праці внаслідок їх використання або зберігання.

Моральний знос основного капіталу пов'язується із втратою економічної ефективності та доцільності використання засобів праці до моменту їх повного фізичного зношування (через зниження цін на аналогічні засоби праці або появу більш продуктивних засобів праці).

Станом на початок 2017 р. в Україні ступінь зносу основного капіталу в середньому становив 58,1 %, найбільший ступінь зносу існує в сфері діяльності адміністративного та допоміжного обслуговування (80,2 %), найменший – у сфері будівництва (36,0 %), при цьому основний капітал сільського господарства зношено на 37,3 %, промисловості – на 69,4 %, у сфері надання комунальних послуг – у середньому на 60 %, а у сфері професійної, наукової та технічної діяльності – на 51,9 %.

Відновлення вартості основного капіталу відбувається за рахунок **амортизації**, яка означає процес поступового перенесення вартості основного капіталу на новостворену продукцію в міру його зношування й використання цієї вартості для подальшого відтворення (заміщення, відновлення) засобів праці.

Вартість основного капіталу переноситься на готову продукцію у вигляді *амортизаційних відрахувань*. Вони утворюють *амортизаційний фонд*, що є джерелом відшкодування зношування основного капіталу шляхом закупівлі нових засобів праці, а також їх капремонту.

Із метою прискорення модернізації основного капіталу підприємств новий Податковий кодекс України дозволяє застосовувати декілька способів амортизації, в тому числі *прискорену амортизацію*, тобто списання основного капіталу в амортизаційний фонд у строки, коротші, ніж справжній період їх експлуатації. Змінюючи ставки та порядок здійснення амортизаційних відрахувань, держава визначає частку чистого прибутку, яка може бути звільнена від податків через включення її у витрати виробництва, а потім перерахування її в амортизаційний фонд для фінансування нових капіталовкладень.

6.3. Витрати, доходи та прибуток підприємства (фірми)

Виробництво товарів вимагає здійснення певних витрат економічних ресурсів. Існують бухгалтерський та економічний підходи до визначення витрат підприємства.

За *бухгалтерським підходом* **витрати** – це фактичні видатки факторів виробництва для виготовлення певної кількості продукції у грошовому вираженні. Витрати підприємства у бухгалтерській та статистичній звітності виступають у вигляді *собівартості продукції*.

Бухгалтерські витрати охоплюють *прямі витрати* (на сировину, матеріали, напівфабрикати, на паливо й енергоресурси, зарплату робітникам тощо) та *непрямі витрати* (адміністративні витрати, амортизація, заробітна плата управлінському персоналу, витрати на дослідження та розробки тощо).

Економічне розуміння витрат виробництва ґрунтується на факті рідкісності ресурсів і можливості їх альтернативного використання.

Економічні (альтернативні) витрати – це ті витрати, які фірма має здійснити, щоб забезпечити можливість використовувати ресурси у своїх виробничих цілях і не допустити їх використання в альтернативних виробництвах іншими фірмами.

Необхідні фірмі ресурси можуть належати як їх власникам, так і незалежним постачальникам ресурсів. Тому економічні витрати поділяють на такі *види*:

– зовнішні (явні) – витрати на залучення ресурсів, що не належать фірмі, оплачуються й відображаються у бухгалтерському обліку (наприклад, платежі постачальникам сировини, палива, матеріалів, орендна плата, заробітна плата тощо);

– внутрішні (неявні) – витрати власних внутрішніх неоплачуваних ресурсів, до яких належать використання власної праці, власних приміщень, транспорту, кормів для худоби тощо.

З точки зору фірми, внутрішні витрати є рівнозначними грошовим видаткам, які довелося б зробити, купуючи відповідні ресурси. Підприємець порівнює ці витрати з альтернативними можливостями їх використання: грошовий капітал – із процентним доходом на нього в банку, використання приміщень – із доходом від здавання їх в оренду, особисту працю – із заробітною платою, яку можна отримати, найнявшись на іншу фірму. Одним з елементів внутрішніх витрат є *нормальний прибуток* підприємця як винагорода за підприємницькі функції, які він виконує. *Нормальний прибуток* – це плата, необхідна для того, щоб утримати особу з підприємницьким талантом на цьому підприємстві.

Внутрішні витрати не відображаються в бухгалтерській звітності, але це не означає, що їх можна ігнорувати у господарській діяльності. Величина внутрішніх витрат вимірюється гіпотетично, у порівнянні з доходами, які фірма могла б отримати від передання власних ресурсів альтернативним користувачам. Як правило, вони беруться до уваги під час обґрунтування економічних рішень, що ухвалюються. Так, під час обґрунтування економічних проектів визначаються не лише витрати, які будуть фактично оплачені, але й альтернативні варіанти їх використання. Такий підхід надає можливість обрати найдоцільніший варіант рішення з можливих альтернативних варіантів використання наявних ресурсів.

Різні елементи витрат по-різному пов’язано з обсягами виробництва. Тому *витрати поділяють* також на такі:

– *постійні*, розмір яких не залежить від зміни обсягу виробництва (наприклад, орендна плата, амортизаційні відрахування, страхові платежі, оплата відсотків за кредит, оплата праці управлінського персоналу тощо);

– *змінні*, розмір яких змінюється залежно від змін обсягу виробництва (оплата сировини, палива, матеріалів, заробітної плати виробничого персоналу тощо).

Сукупність постійних і змінних витрат складає *валові (загальні) витрати*.

У результаті своєї діяльності фірма отримує **валовий дохід**, під яким розуміють загальну суму доходів від усіх видів діяльності фірми (виручка від реалізації товарів і послуг, доходи від корпоративних прав, від володіння борговими вимогами, операцій оренди тощо).

Прибуток – це надлишок доходу над витратами фірми. *Економічний зміст* прибутку можна визначити як плату підприємцю за використання ним своїх підприємницьких здібностей, ризик, конкурентоспроможність, інноваційність або монопольні переваги.

Ураховуючи неоднорідність витрат, розрізняють бухгалтерський та економічний прибуток.

Бухгалтерський прибуток – це залишок валового доходу після відшкодування зовнішніх витрат.

Економічний прибуток – залишок валового доходу після віднімання зовнішніх і внутрішніх витрат. Зв'язок між доходом, витратами та прибутком фірми показано на рис. 6.3.

<table>
<tr><td colspan="3">Валовий дохід</td></tr>
<tr><td>Бухгалтерські витрати</td><td colspan="2">Бухгалтерський прибуток</td></tr>
<tr><td colspan="2">Економічні витрати</td><td rowspan="2">Економічній прибуток</td></tr>
<tr><td>Зовнішні витрати</td><td>Внутрішні витрати</td></tr>
</table>

Рисунок 6.3 – Зв'язок між доходом, витратами та прибутком фірми

Бухгалтерський прибуток називають ще *валовим*, на відміну від *чистого* прибутку, який залишається після сплати податків.

Абсолютна сума прибутку, отримана підприємством, є дуже важливим показником його діяльності, однак він не відбиває рівень ефективності господарювання.

Для характеристики рівня прибутковості використовують показник **рентабельності**, який розраховується як відсоткове відношення прибутку фірми до її витрат. У широкому сенсі рентабельність може означати як прибутковість виробництва й реалізації всієї продукції, товарів, робіт і послуг або окремих їх видів, так і

прибутковість підприємства в цілому як суб'єкта господарської діяльності та прибутковість окремих галузей економіки.

Отриманий підприємством прибуток є об'єктом розподілу.

Розподіл прибутку, отриманого підприємством, здійснюється в такому порядку:

1) між підприємством і державою, тобто між виробничою й невиробничою сферами через вилучення в порядку, встановленому законодавством, податку на прибуток;

2) між фондом накопичення, що направляється на розширене відтворення, і фондом споживання в порядку, регламентованому статутними або іншими документами всередині підприємства (крім відрахувань у страховий фонд відповідно до діяльності акціонерних товариств);

3) між власниками підприємства у вигляді дивідендних виплат і трудовим колективом у вигляді економічного стимулювання, що регламентується внутрішніми документами підприємства, зокрема колективним договором, який укладають власники підприємства в особі його адміністрації та трудовий колектив в особі профспілкового комітету або іншого виборного органу тощо.

На всіх стадіях розподілу прибутку існують об'єктивні *суперечності* між учасниками розподільного процесу. На першій стадії ця суперечність регулюється державою через законодавчо встановлені пропорції розподілу (ставка й порядок вирахування податку на прибуток). На другій і третій стадіях врегулювання здійснюється всередині підприємства.

Отже, з валового прибутку підприємства в першу чергу сплачується податок на прибуток, а потім чистий прибуток розподіляється всередині підприємства. У процесі розподілу можуть створюватися такі фонди: розвитку виробництва, соціального розвитку, матеріального заохочення, виплати дивідендів, резервний та інші фонди, виходячи з особливостей діяльності, цілей і завдань підприємства тощо.

6.4. Сутність, функції та структура ціни

Обсяг доходів фірми залежить, перш за все, від цін на вироблену продукцію.

Ціна – це кількість грошей, що сплачується або отримується за одиницю товару або послуги.

Сутність та економічне значення ціни розкриваються через її *функції,* серед яких:

– *облікова* – ціна забезпечує еквівалентність обміну, тобто виручка від реалізації продукції забезпечує відшкодування витрат на її виробництво й реалізацію, а також утворення прибутку;

– *розподільча* – внаслідок відхилення ціни від вартості може відбуватись перерозподіл вартості продукції між галузями, регіонами та підприємствами; цей розподіл може бути регульованим або відбуватися стихійно;

– *стимулююча* – підвищення ринкової ціни стимулює підприємства до випуску дефіцитних видів продукції (на які відбулося підвищення ціни);

– *регулююча* – ціна забезпечує збалансування попиту та пропозиції на ринку.

В економічній практиці застосовують різноманітні види цін, які можна класифікувати за різними критеріями.

За сферами товарного обслуговування виділяють такі види цін:

– *гуртові ціни*, за якими виробники великими партіями реалізовують свою продукцію;

– *роздрібні ціни*, за якими товари реалізуються в невеликій кількості безпосередньо кінцевому споживачу;

– *закупівельні ціни*, за якими держава закуповує продукцію у сільськогосподарських виробників;

– *ціни й тарифи на послуги, які* можуть належати як до сфери гуртової торгівлі (вантажні транспортні тарифи), так і до роздрібної (тарифи на пасажирські перевезення).

За формами продажу виділяють такі види цін:

– *контрактні (договірні) ціни* – це ціни, встановлені за фактичною домовленістю між сторонами угоди купівлі-продажу;

– *біржові котирування* – це ціна того чи іншого товару, за якою він реалізовується через біржу;

– *ціни ярмарків і виставок* (такі ціни часто бувають пільговими);

– *аукціонні ціни*.

За стадіями продажу виділяють такі види цін:

– *ціни пропозиції* – це стартові ціни, які встановлює продавець;

– *ціни попиту* – це ціни, за якими покупець зацікавлений придбати товар;

– *ціни реалізації* – це фактичні ціни угоди купівлі-продажу.

За ступенем стійкості в часі виділяють такі види цін:

– *тверді*, які встановлюються під час укладання договору й діють протягом усього терміну його дії;

– *рухливі*: зафіксована в договорі ціна у разі зміни ринкової ціни товару може змінюватися в момент постачання;

– *змінні*: у договорі встановлюється вихідна ціна й передбачається формула внесення поправок у разі зміни вартості ціноутворюючих факторів;

– *ціни з подальшою фіксацією*: під час укладання договору визначаються умови фіксації та принцип визначення ціни.

Як *базові ціни* використовуються:

– *розрахункові ціни*, які обґрунтовуються постачальником для кожного замовлення;

– *довідкові ціни*, які публікуються в різноманітних довідниках, каталогах і періодичних виданнях, переважно це середні ціни;

– *прейскурантні ціни*.

У зовнішньоекономічній діяльності використовують такі види цін:

– *трансфертні* (внутрішньофірмові ціни, які транснаціональні корпорації використовують у торгівлі між своїми виробничими підрозділами);

– *середня експортна та середня імпортна ціни*, які визначаються на основі даних зовнішньоекономічної статистики шляхом співвідношення вартості проданого товару з його фактичним обсягом, такі ціни дають уявлення про середньостатистичні ціни за угодами купівлі-продажу та віддзеркалюють цінову політику, яка утворилась у світовій торгівлі стосовно цього виду товару на певних ринках споживання;

– *світові,* коли ціни одних товарів (сировина) визначаються рівнем цін провідних країн-експортерів цього товару, інших – за цінами світових товарних бірж, а готових виробів – за цінами провідних експортерів (виробників) товарів у світі;

– *демпінгові ціни* – це ціни, нижчі за порівняльну ціну на схожий товар у країні експорту, що заподіює шкоду національному товаровиробнику такого товару;

– *порівняльна ціна* – ціна схожого товару в країні експорту за умов схожого виробництва, продажу або збуту, що відображається в звичайних контрактах, які не є винятковими за характеристиками їх здійснення.

За ступенем регулювання виділяють такі види цін:

– *вільні ціни й тарифи*, які встановлюються на всі види продукції, товарів і послуг, за винятком тих, щодо яких здійснюється державне регулювання цін і тарифів;

– *державні фіксовані ціни (тарифи)*;

– *регульовані ціни (тарифи)* – у разі такого методу встановлення цін допускаються деякі зміни в певних межах, установлених державою.

Державні фіксовані та регульовані ціни й тарифи встановлюються державними органами України на ресурси, які чинять визначальний вплив на загальний рівень і динаміку цін, на товари й послуги, що мають вирішальне соціальне значення (наприклад, тарифи на послуги ЖКХ), а також на продукцію, товари й послуги, виробництво яких зосереджено на підприємствах, що займають монопольне (домінуюче) становище на ринку.

Кожен із зазначених видів цін має власні особливості розрахунку, однак у загальному вигляді *структуру ціни* можна уявити таким чином (див. рис. 6.4). Роздрібна ціна, за якою кінцеві споживачі купують товар у роздрібній мережі, має покрити витрати, пов'язані з купівлею цього товару в гуртових посередників, а також за рахунок роздрібної націнки покрити власні витрати обігу (реалізації) та сформувати прибуток роздрібного торгівельного підприємства. Відпускна ціна гуртових посередників формується аналогічно. Відпускна ціна виробника має покрити витрати виробництва та сформувати прибуток, а також містить непрямі податки (в Україні це податок на додану вартість, акцизний податок, мито), що сплачуються у державний бюджет.

<table>
<tr><td>Витрати виробництва</td><td>Прибуток</td><td>Непрямі податки</td><td rowspan="2">Оптова націнка</td><td rowspan="3">Роздрібна націнка</td></tr>
<tr><td colspan="3">Відпускна ціна виробника</td></tr>
<tr><td colspan="4">Відпускна ціна оптових посередників</td></tr>
<tr><td colspan="5">Роздрібна ціна</td></tr>
</table>

Рисунок 6.4 – Структура ціни

На формування ціни конкретного товару або послуги впливають численні *фактори*, показані на рис. 6.5.

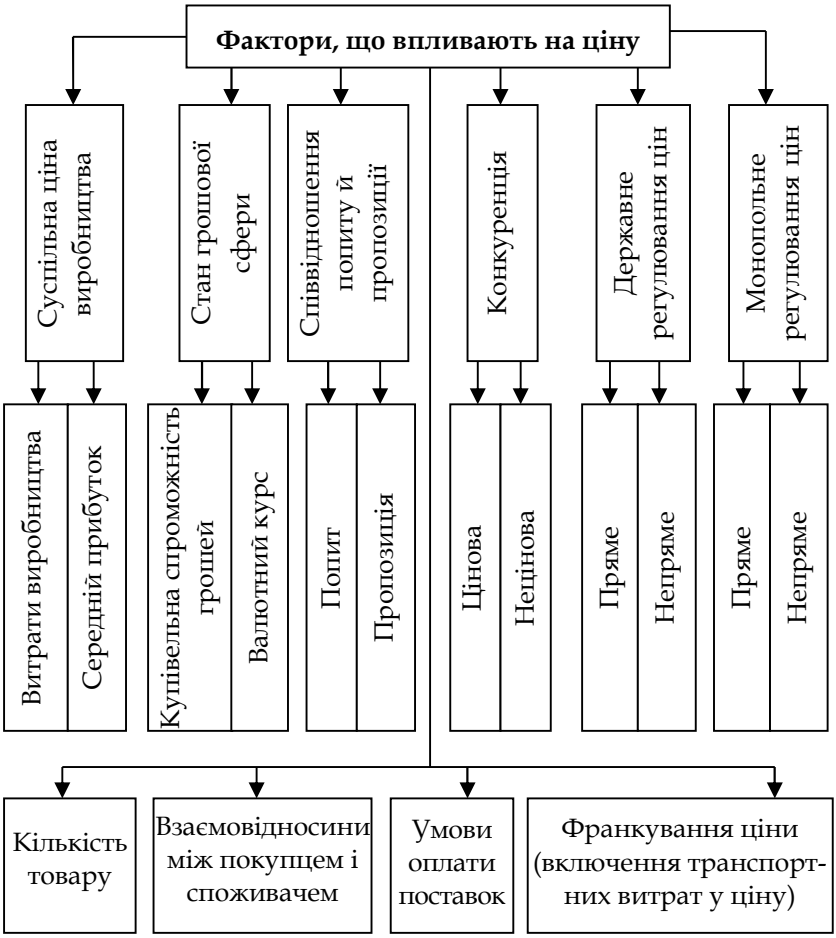

Рисунок 6.5 – Фактори, що впливають на ціну

Крім того, важливе значення має те, якої мети фірма бажає досягти за допомогою ціноутворення: наприклад, максимізація прибутку вимагає встановлення високих цін, проникнення на новий ринок – низьких цін, забезпечення виживання – впровадження системи цінових знижок тощо.

6.5. Трансакційні витрати: сутність, структура та вплив на діяльність підприємства

Окрім продуктивних витрат, пов'язаних із виробництвом і реалізацією товарів і послуг, економічна діяльність вимагає ще і здійснення специфічних трансакційних витрат.

Трансакційні витрати – це витрати на встановлення, захист та обмін прав власності. Вони можуть вимірюватися як у грошовому виразі, так і витратою часу на виконання тих чи інших офіційно передбачених процедур.

Для дослідження причин виникнення тіньової економіки найбільш узвичаєною є класифікація трансакційних витрат, запропонована перуанським економістом Едмондо де Сото, який поділяє їх на дві *групи*:

- ціна підпорядкування закону;
- ціна позалегальності.

За *підпорядкування закону* треба платити певну «ціну», яка складається з *витрат доступу до закону* та *витрат продовження діяльності в межах закону*. Структура витрат, що складають ціну підпорядкування закону, показано на схемі (рис. 6.6).

Рисунок 6.6 – Ціна порядкування закону

Дослідження витрат доступу до закону українських підприємств свідчать, що витрати на реєстрацію товариства з обмеженою відповідальністю становлять 240 дол. (7–30 днів), відповідно, витрати на реєстрацію за допомогою посередницької фірми – 350–600 дол. (4–15 днів). Реєстрація закритого акціонерного товариства коштує 1500–1900 дол. (35 днів – 3 місяці), а за допомогою посередницької фірми – 3000–5000 дол. (18–30 днів).

Як показали дослідження Світового банку, у 2011 р. середні витрати доступу до закону для українського підприємця становили 97,3 дол. (у тому числі 33 дол. – це неофіційно сплачені кошти), а частину витрат продовження діяльності у межах закону оцінено як фінансові втрати через інспекційні заходи, вона дорівнювала в середньому 1177,8 дол. Якщо ж згадати, що платежі до бюджету сягають 40 % доходу (а це також витрати, пов'язані із продовженням діяльності у межах закону), то стає зрозумілим, що, по-перше, ціна підпорядкування закону є доволі високою й, по-друге, левова частка «трансакційного тягаря» припадає на податкову складову. Усі ці дані пояснюють низький рівень додержання норм закону у повсякденному функціонуванні підприємств.

Перехід у «тінь» дозволяє повністю або частково уникнути вказаних витрат, але натомість з'являється необхідність платити *ціну позалегальності*. Існують такі *елементи* ціни позалегальності:

– витрати, пов'язані з ухиленням від покарання, – оплата послуг юридичних консультантів і «лобістів», вартість хабарів, витрати на ведення подвійної бухгалтерії, втрати у зв'язку із стримуванням зростання масштабів виробництва, втрати через неможливість використання реклами тощо;

– витрати, пов'язані з трансфертом доходів – у разі позалегальних обмінів економічні суб'єкти змушені сплачувати непрямі податки та «інфляційний податок» (через використання для розрахунків переважно готівки – див. тему 8), але ці трансферти мають однобічний характер – позалегальні суб'єкти не можуть розраховувати на будь-яку допомогу з боку держави;

– витрати, пов'язані з ухиленням від сплати податків і нарахувань на зарплату, які не тільки вимагають оплати послуг податкових і фінансових консультантів, але і знижують стимули до заміщення праці капіталом і технічного переозброєння, бо дешева праця «розбещує» підприємство; крім того, виграш від несплати податку на додану вартість обмежує сферу позалегальної діяльності

тільки крайніми ланками виробничого ланцюга – роздрібною торгівлею та початковими етапами обробки сировини;

– витрати, пов'язані з відсутністю легально зафіксованих прав власності; передати право власності можна тільки обмеженій кількості осіб, серед яких не обов'язково буде покупець, готовий сплатити найвищу ціну, до того ж цей капітал неможливо використовувати як заставу, інвестувати в нього, вільно продавати, а іноді навіть просто передати у спадок;

– витрати, пов'язані з неможливістю використання контрактної системи; позалегальна процедура укладання контрактів перешкоджає реалізації довгострокових угод, у яких бере участь велика кількість економічних суб'єктів, адже стимулом для вкладання коштів у довгостроковий проект є впевненість у тому, що за будь-яких обставин права інвесторів будуть захищені;

– витрати доступу до позалегальних процедур вирішення конфліктів; легальна судово-правова система має низку субститутів – родинні та мафіозні механізми вирішення конфліктів, використання цих альтернатив пов'язуються з витратами на підтримання доброзичливих стосунків із численними родичами, земляками та іншими «своїми» людьми, що потребує часу та коштів для надання знаків уваги й обміну послугами, а звернення за послугами до виконуючої функції судових і силових структур мафії зумовлюється необхідністю сплати своєрідного податку.

Таким чином, ухвалюючи рішення про вибір інституційного середовища для функціонування свого бізнесу (легального чи позалегального), суб'єкт господарювання порівнюватиме ціну підпорядкування закону із ціною позалегальності, тому що він виконує законодавчі норми не стільки тому, що є законослухняним, скільки тому, що очікує вигоди від дотримання закону, а отже стимули до добровільного підпорядкування закону з'являються лише за умови спроможності держави сприяти зниженню трансакційних витрат у легальному секторі економіки.

Ключові поняття

Підприємництво. Суб'єкти господарювання. Фірма. Підприємство. Капітал фірми. Основний капітал. Оборотний капітал виробництва. Оборотний капітал обігу (обіговий капітал). Кругообіг капіталу. Оборот капіталу. Фізичний знос. Моральний знос. Амортизація. Бухгалтерські витрати. Економічні (альтернативні) витрати.

Зовнішні (явні) витрати. Внутрішні (неявні) витрати. Постійні витрати. Змінні витрати. Валовий дохід. Прибуток. Бухгалтерський прибуток. Економічний прибуток. Рентабельність. Ціна. Трансакційні витрати.

Теми рефератів

1. Державне регулювання цін в Україні.
2. Державне регулювання підприємництва в Україні.
3. Стан і перспективи розвитку підприємництва в Україні.
4. Господарські об'єднання та їх зростаюча роль на сучасному етапі розвитку економіки України.
5. Капітал як економічна категорія.
6. Амортизація й відтворення основного капіталу.
7. Амортизаційна політика в Україні.
8. Собівартість виробництва: сутність, структура та шляхи зниження.
9. Роль фінансово-промислових груп в економіці України.
10. Вплив трансакційних витрат на ефективність функціонування підприємства.

Питання для самоконтролю

1. Які умови потрібні для розвитку підприємництва?
2. Хто не може бути підприємцем в Україні?
3. Які функції виконує підприємство?
4. Яку структуру має капітал фірми?
5. Що таке амортизація?
6. Чим відрізняється бухгалтерський та економічних підходи до визначення витрат виробництва?
7. Чи відрізняється валовий і чистий прибуток підприємства?
8. Як здійснюється розподіл прибутку підприємства?
9. З яких елементів складається ціна?
10. Які фактори впливають на формування ціни?

Тестові завдання

1. Що таке прибуток?

а) це додатковий доход, який одержать керівники й власники фірм завдяки вмілому веденню справ;

б) це різниця між виручкою за проданий товар і витратами на його виробництво й реалізацію;

в) це різниця між ціною, за якою продано товар, і тією, за якою він був куплений продавцем;

г) це вартість ризику від здійснення фінансово-економічних операцій;

д) це доход підприємця, який він одержує за свою працю.

2. Знайдіть правильне визначення економічної сутності рентабельності:

а) абсолютна сума прибутку, отриманого від операційної діяльності;

б) рівень дохідності підприємства;

в) перевищення виручки від реалізації продукції над її собівартістю;

г) сума фінансових ресурсів підприємства, що забезпечують його виробничо-господарську діяльність;

д) правильна відповідь відсутня.

3. Що можна вважати неявними (внутрішніми) витратами швейної майстерні?

а) плату постачальникам тканин;

б) орендну плату, яку можна було б отримати, здаючи в оренду обладнання, яке тимчасово не використовується;

в) сплату податків;

г) заробітну плату найманих працівників;

ґ) правильна відповідь відсутня.

4. Доход фірми – це:

а) різниця між виручкою та витратами;

б) грошові кошти, отримані в результаті господарської діяльності;

в) сума виручки та витрат;

г) виручка за мінусом податків;

ґ) правильна відповідь відсутня.

5. Засоби праці, які функціонують у виробничому процесі тривалий час (більше року), переносячи свою вартість на вартість новоствореного продукту частинами, в міру зношування, складають:

а) основний капітал фірми;

б) оборотний капітал фірми;

в) капітал обігу фірми;

г) правильна відповідь відсутня.

6. Процес перенесення вартості основного капіталу на готовий продукт у міру його зношування називається:

а) ліквідність;

б) фондовіддача;

в) амортизація;

г) фондомісткість;

ґ) правильна відповідь відсутня.

7. Валові витрати – це:

а) сума постійних і змінних витрат;

б) різниця між постійними та змінними витратами;

в) різниця між постійними та середніми витратами;

г) сума середніх і змінних витрат;

ґ) правильна відповідь відсутня.

8. Постійні витрати – це:

а) витрати на ресурси за цінами, які діяли на момент їх придбання;

б) мінімальні витрати виробництва будь-якого обсягу продукції;

в) витрати, яких фірма зазнає навіть тоді, якщо продукція не виробляється;

г) витрати, від яких фірма може відмовитися;

ґ) правильна відповідь відсутня.

9. До структури ціни товару не входить:

а) прибуток;

б) витрати виробництва;

в) непрямі податки;

г) прямі податки;

ґ) правильна відповідь відсутня.

10. Прибуток – це:

а) залишок доходу після сплати податків;

б) доход за мінусом витрат;

в) частка витрат у доході;

г) витрати плюс доход;

ґ) правильна відповідь відсутня.

Тема 7

НАЦІОНАЛЬНА ЕКОНОМІКА. ОСНОВНІ МАКРОЕКОНОМІЧНІ ПОКАЗНИКИ

7.1. Національна економіка. Система національних рахунків. Вимірювання обсягів тіньової економіки
7.2. Відтворення й економічне зростання
7.3. Економічний цикл: сутність і класифікація

7.1. Національна економіка. Система національних рахунків. Вимірювання обсягів тіньової економіки

Національна економіка – це економічно й організаційно єдина система взаємозалежних галузей і сфер суспільного виробництва, яким властиві пропорційність і взаємообумовлене розміщення на території, обмеженій державними кордонами.

Ознаки національної економіки:

− спільне економічне середовище, тобто спільне законодавство, єдині грошова одиниця, грошово-кредитна й фінансова системи;

− тісні економічні зв'язки між господарюючими суб'єктами, обумовлені суспільним поділом праці;

− територіальна визначеність із загальним політичним та економічним центром (державою);

− спільна система національного захисту, що передбачає наявність економічних кордонів у вигляді експортно-імпортних податків, квот тощо.

Для аналізу процесів, що відбуваються в межах національної економіки, використовується система макроекономічних показників, які розраховуються в межах системи національних рахунків.

Система національних рахунків (СНР) – це система взаємопов'язаних макроекономічних показників, класифікацій і групувань, які характеризують усі основні економічні процеси, умови й

результати відтворення економіки, орієнтованої на ринкові відносини.

Для відображення механізму функціонування адміністративно-командної економіки використовувалась система побудови національного рахівництва, що мала назву *баланс народного господарства (БНГ)*. БНГ відображав створення й рух матеріального продукту, що повністю відповідає ідеології централізованого планування.

Між СНР і БНГ існують суттєві *відмінності*, зумовлені, зокрема, концептуально-теоретичними розбіжностями. БНГ ґрунтується на трудовій теорії вартості та поділі суспільного виробництва на два сегменти – матеріальне виробництво й невиробничу сферу діяльності (освіта, наука, управління, охорона здоров'я тощо). За останньою закріплюється роль тільки споживання, що є характерним для теоретичних позицій А. Сміта й К. Маркса.

Під час підрахунку макроекономічних показників на основі СНР не вирізняють сфери матеріального й нематеріального виробництва, в них ураховуються всі оплачені товари та послуги. У підґрунті такого підходу лежить розуміння того, що будь-яка вартість створюється шляхом витрачання факторів виробництва (труда, капіталу, землі, підприємницької здібності). Серед теоретиків побудови СНР слід виділити таких учених-економістів, як К. Кларк, С. Кузнець, А. Маршалл, Дж. М. Кейнс (якого вважають основоположником макроекономічного аналізу), Р. Стоун, Дж. Хікс, П. Хілл, Я. Тінберген, Р. Фріш і В. Леонтьєв (автор моделі «витрати-випуск», що є складовою СНР).

СНР виникла в країнах з ринковою економікою наприкінці 30-х років XX сторіччя. БНГ уперше був використаний у СРСР у 1923 р., тому саме його можна вважати першою в світовій статистиці спробою систематизації макроекономічних розрахунків. Із 90-х років XX сторіччя Україна перейшла до побудови СНР як уніфікованої схеми національного рахівництва. Її втіленням у національну практику країн світу з метою стандартизації міжнародної й національної макроекономічної статистики та забезпечення розробки зіставимих зведених макроекономічних показників активно займаються міжнародні економічні організації. На сьогодні діють міжнародні стандарти СНР, розроблені ООН (остання версія датується 1993 р.).

СНР має широкий спектр практичного використання, зокрема виступає інформаційною базою для науково-дослідних робіт, є підставою для ухвалення господарських рішень як на мікро- й макро-, так і на мегарівні.

Структуру СНР складають такі *макроекономічні показники*.

1. Валовий національний продукт (ВНП) – ринкова вартість кінцевих товарів і послуг, вироблених національним товаровиробником як усередині країни, так і за її межами за певний проміжок часу.

Кінцеві товари – це товари, призначені для кінцевого споживання, а не для подальшої переробки. Включення до ВНП вартості виключно кінцевих товарів дозволяє уникнути *проблеми подвійного рахунку* – багаторазового включення вартості сировини й матеріалів на кожній наступній стадії їх переробки.

Методи обчислення ВНП:

1) *метод кінцевого використання* (*за видатками)* – ВНП розраховується як сума видатків покупців на придбання товарів і послуг;

2) *розподільний метод* (*за доходами*) – ВНП обчислюється як сума грошових доходів, отриманих від виробництва продукції;

3) *виробничий метод* (*за галузями*) – ВНП містить у собі доданої вартості, створеної на всіх стадіях виробництва.

Структура ВНП за видатками:

$$Y = C + I + G + NE,$$

де: Y – ВНП;

C – особисті споживчі витрати;

I – інвестиційні витрати фірм;

G – державні закупівлі;

NE – чистий експорт (експорт за мінусом імпорту).

Структура ВНП за доходами:

- заробітна плата найманих працівників;
- рента;
- процент;
- прибуток;
- непрямі податки – податок на додану вартість (ПДВ), акцизний збір, митний збір тощо;
- амортизаційні відрахування, тобто вартість капіталу, спожитого у процесі виробництва вподовж року.

Додана вартість – це різниця між виторгом фірми і вартістю сировини та матеріалів, які вона придбала у постачальників.

2. **Валовий внутрішній продукт (ВВП)** – ринкова вартість кінцевих товарів і послуг, вироблених у межах країни як національними, так і закордонними товаровиробниками протягом певного періоду часу.

У зв'язку з недостатністю інформації щодо діяльності українських резидентів за кордоном, а також ураховуючи її малу статистичну значимість, в Україні розраховують лише показник ВВП, динаміку якого за період з 1991 по 2017 роки подано в табл. 7.1.

Таблиця 7.1 – Динаміка ВВП України в 1991–2017 рр.

Рік	ВВП (млрд грн)	ВВП (млрд дол.)	ВВП ПКС (млрд дол.)	Рівень ВВП до попереднього року (у %)	Рівень ВВП (у % до 1990 року)
1990	0,000	293,235	505,504	▲0,000	100,0
1991	0,001	101,116	458,430	▼-8,700	91,3
1992	0,052	22,193	318,309	▼-9,900	82,3
1993	1,587	35,025	277,653	▼-14,799	70,6
1994	12,449	38,012	219,007	▼-22,766	54,4
1995	56,381	38,275	196,427	▼-12,142	47,8
1996	84,308	46,083	180,309	▼-9,851	43,0
1997	96,559	51,867	177,572	▼-3,175	41,7
1998	106,103	43,315	176,240	▼-1,815	40,9
1999	134,904	32,661	178,575	▼-0,203	40,8
2000	175,888	32,331	193,472	▲5,932	43,2
2001	211,175	39,309	216,141	▲9,227	47,2
2002	234,138	43,956	231,177	▲5,340	49,7
2003	277,355	52,010	258,226	▲9,517	54,4
2004	357,544	67,226	296,623	▲11,795	61,0
2005	457,325	89,282	315,569	▲3,071	62,7
2006	565,018	111,885	349,893	▲7,571	67,3
2007	751,106	148,734	388,715	▲8,216	72,2
2008	990,819	188,240	405,232	▲2,243	74,2
2009	947,042	121,552	346,506	▼-15,136	63,3
2010	1079,346	136,011	351,656	▲0,261	65,8
2011	1299,991	163,161	378,532	▲5,466	69,2
2012	1404,669	175,707	386,425	▲0,239	69,3
2013	1465,198	179,572	392,619	▼-0,027	69,4
2014	1586,915	132,343	373,406	▼-6,553	64,8
2015	1988,544	90,939	340,537	▼-9,773	58,5
2016	2383,182	93,263	352,978	▲2,308	59,9
2017				▲2,0	61,1

Між показниками ВНП і ВВП існує такий зв'язок:

ВНП = ВВП + находження за фактори виробництва з-за кордону – платежі за фактори виробництва решті світу.

Для розрахунку ВВП використовуються ті самі методи, що і для розрахунку ВНП.

3. **Чистий національний продукт – ЧНП (чистий внутрішній продукт – ЧВП)** – вартість кінцевих товарів і послуг, що залишилася для споживання після заміни списаного обладнання.

ЧНП = ВНП – Амортизація;

ЧВП = ВВП – Амортизація.

4. **Національний доход (НД)** – увесь доход, зароблений упродовж року власниками ресурсів, що є резидентами цієї держави, незалежно від того, де ці ресурси використовуються – у власній країні чи за кордоном.

НД = ЧВП – непрямі податки на бізнес.

5. **Особистий доход (ОД)** – усі грошові доходи, отримані домогосподарствами впродовж звітного періоду.

ОД = НД – податок на прибуток корпорацій – нерозподілений прибуток – внески на соціальне страхування + трансфертні платежі.

6. **Використовуваний доход** (ВД) – частина грошового доходу, якою домогосподарства остаточно володіють і можуть нею розпоряджатися.

ВД = ОД – особисті податки.

ВД = споживання + заощадження.

7. **Національне багатство** – це сукупність матеріальних і нематеріальних благ, накопичена у країні на цей момент часу. Основними *елементами* національного багатства є засоби виробництва, майно населення, матеріальні та культурні цінності (музеї, надра, ліс, водоймища) й нематеріальні духовні цінності (людський капітал, науково-технічні досягнення, інформаційні ресурси).

Показники СНР є вартісними й можуть розраховуватися як у поточних ринкових цінах, так і в постійних цінах (цінах базисного періоду).

Оскільки обчислення показників СНР використовується не лише з метою обліку, а й для порівнянь і прогнозів, актуалізується проблема можливості порівняння вимірювань за різні періоди часу за умови нестабільності цін. Практично вона вирішується шляхом розрахунку номінальних і реальних показників.

Наприклад, ***номінальний ВВП (ВНП)*** – обсяг продукції поточного року, виміряний у фактичних цінах цього року, а ***реальний ВВП (ВНП)*** – обсяг продукції поточного року, виміряний у цінах року, взятого за базисний.

Обрахування реального ВВП (ВНП) дозволяє виміряти зміни фізичного обсягу ВВП (ВНП), тобто реальні зміни у рівні виробничої активності.

Таблиця 7.2 – Порівняння фактичного та реального ВВП України у 2012–2016 рр.

Роки	Номінальний ВВП (у фактичних цінах), млн грн	Реальний ВВП (у цінах попереднього року), млн грн	Абсолютна різниця номінального та реального ВВП, млн грн	Відносна різниця номінального та реального ВВП, %
2012	1408889	1304064	-104825	-7,4 %
2013	1454931	1410609	-44322	-3,0 %
2014	1566728	1365123	-201605	-12,9 %
2015	1979458	1430290	-549168	-27,7 %
2016	2383182	2034430	-348752	-14,6 %

Достовірність розрахованого показника ВВП має велике значення для планування всіх аспектів діяльності держави. Проте до офіційного ВВП не потрапляють обсяги тіньової економіки.

Вимірювання масштабів тіньової економіки є складним завданням. Це пов'язано з тим, що тіньова економіка має прихований характер і прагне уникнути вимірювання. Проте оцінювання розмірів тіньової діяльності є важливим для аналізу економічного розвитку й формування державної економічної політики.

Сучасні економісти розробили численні *непрямі методи вимірювання обсягів тіньової економіки*, що ґрунтуються переважно на макроекономічних показниках офіційної статистики й даних податкових і фінансових органів. Основними серед них є такі.

1. *Метод розбіжностей, що ґрунтується* на порівнянні джерел даних і статистичних документів, які містять інформацію про ті ж самі економічні показники; прикладами використання цього методу є такі:

– *порівняння доходів і витрат* шляхом зіставлення всіх доходів домашніх господарств зі всіма витратами; як правило виявляється, що доходів значно менше, ніж витрат, що свідчить про існування тіньових доходів;

– *альтернативне оцінювання макроекономічних показників,* яке здійснюється шляхом порівняння обсягу ВВП, отриманого з використанням непрямих даних, із даними офіційної статистики.

2. *Метод, що ґрунтується на розрахунках показників зайнятості («італійський» метод),* є особливо ефективним в економіках із великою питомою вагою малих підприємств. Оскільки зібрати достовірні дані про виробництво (особливо в малому бізнесі та сфері послуг) дуже важко через свідоме заниження його показників з метою ухилення від сплати податків, італійські статистики основний акцент зробили на обстеженні витрат робочої сили. Перевага такого підходу полягає в тому, що людям, яких не питають про доходи, немає сенсу приховувати або спотворювати інформацію про їх робочий час. Потім ця інформація перераховується в середній відпрацьований людино-день. Далі аналізують розбіжності між фактичним та офіційно зареєстрованим рівнем зайнятості й розбіжності між величинами фактично відпрацьованого за тиждень робочого часу й офіційно зареєстрованого.

3. *Монетарний метод* ґрунтується на одній важливій особливості тіньової економіки: якщо в легальній економіці вже давно майже всі розрахунки проводять безготівковим шляхом, то в тіньовій під час здійснення операцій перевага віддається готівці, тому розмір і динаміка тіньової економіки можуть оцінюватися за допомогою спостереження за обсягом грошової маси, наприклад аналізується обсяг грошових операцій або попит на готівку.

4. *Метод технологічних коефіцієнтів* передбачає приблизне визначення динаміки промислового виробництва на підставі спостережень за виробництвом і споживанням електроенергії, перевезень вантажів транспортом та інших непрямих показників, що піддаються достатньо простому обліку, для порівняння отриманих даних з офіційними.

У загальносвітовому масштабі частка тіньової економіки становить 5–10 % ВВП, в Україні, за різними оцінками, – 30–50 % від офіційного ВВП, що є критичним значенням. На цьому рівні вплив тіньових факторів стає настільки відчутним, що суперечність між легальним і тіньовим секторами спостерігається практично в усіх сферах життєдіяльності суспільства.

7.2. Відтворення та економічне зростання

Відтворення – це процес суспільного виробництва, що розглядається не як окремий акт, а як процес, який повторюється та відновлюється.

Відтворення суспільного виробництва передбачає постійне відновлення системи економічних відносин, тобто відносин виробництва, розподілу, обміну та споживання, а також продуктивних сил у складі матеріально-речового (засоби виробництва) й особистого (робоча сила) факторів виробництва.

Отже, обов'язковою складовою процесу суспільного відтворення є відновлення факторів виробництва. При цьому суттєвого значення набуває проблема пропорційності – певних кількісних співвідношень між складовими продуктивних сил. Одним із перших зазначену проблему сформулював відомий французький економіст і політичний діяч Ф. Кене у XVIII ст., зобразивши першу схему пропорційного процесу відтворення в так званій *«економічній таблиці»*. Значним науковим здобутком стали схеми простого й розширеного відтворення К. Маркса. Моделі відтворення також розробляли такі відомі вчені, як економіст російського походження, який працював у США, лауреат Нобелівської премії В. Леонтьєв та економіст із колишнього СРСР, лауреат Нобелівської премії Л. В. Канторович.

Узвичаєно розрізняти такі *типи відтворення*:

- ***просте*** (виробництво здійснюється у незмінних масштабах);
- ***розширене*** (в кожному наступному циклі створюється більша кількість продукції);
- ***звужене*** (в кожному наступному циклі створюється продукт у зменшеному масштабі).

На основі підвищення ефективності суспільного відтворення можна забезпечити економічне зростання.

Економічне зростання – збільшення кількості товарів і послуг, які виробляє національна економіка. Графічно його зображують переміщенням кривої виробничих можливостей праворуч.

Економічне зростання вимірюють двома *показниками*:

1) *темпами зростання реального ВНП (ВВП),* при цьому в розрахунок беруться виключно зміни реального ВНП (ВВП), а збільшення ВНП (ВВП) за рахунок більш високих цін поточного періоду,

тобто зміна номінального ВНП (ВВП), не може розглядатися як економічне зростання; це зростання вимірюється як в абсолютних величинах, так і у відносних (у відсотках до величини попереднього періоду);

2) *темпами зростання реального ВНП (ВВП) на душу населення.*

У разі однакового обсягу реального національного продукту його величина, що припадає на душу населення, залежатиме від чисельності населення країни. Так, у 2016 р. найвищий абсолютний рівень ВНП мали (у млрд дол.) США (18 569), Китай (11 218), Японія (4 939), ФРН (3 467), Велика Британія (2 629), Франція (2 463), Індія (2 256), Італія (1 851), Бразилія (1 799) та Росія (1 281). При цьому до країн світу з найвищим рівнем ВНП на душу населення належать (2016 р.) Люксембург (103 199 дол.), Швейцарія (79 242) та Норвегія (70 392). Тому, якщо використовувати зміну ВНП як узагальнюючий показник життєвого рівня, необхідно враховувати динаміку чисельності населення. В Україні в 2017 р. ВВП на душу населення становив 2459 дол.

Проблема реального економічного зростання полягає у вирішенні основної суперечності економіки – суперечності між обмеженістю економічних ресурсів і безмежністю суспільних потреб. Вирішуватися ця суперечність може у два основні способи – або за рахунок збільшення виробничих можливостей, або за рахунок більш ефективного використання наявних виробничих можливостей. Відповідно, розрізняють два *типи економічного зростання***:**

1) ***екстенсивне*** – нарощування виробництва товарів і послуг за рахунок збільшення кількості використовуваних економічних ресурсів за незмінної технологічної основи; продуктивність праці залишається незмінною;

2) ***інтенсивне*** – збільшення виробництва товарів і послуг на основі підвищення ефективності використання ресурсів шляхом упровадження досягнень науково-технічного прогресу; продуктивність праці підвищується.

Обидва типи економічного зростання мають свої переваги та недоліки (див. табл. 7.2).

На практиці відбувається поєднання обох типів економічного зростання, тому важливо розрізняти, який саме з них є переважаючим на цьому етапі розвитку економіки.

Таблиця 7.3 – Переваги та недоліки типів економічного зростання

Типи економічного зростання			
Екстенсивне		Інтенсивне	
переваги	− швидкість досягнення економічного зростання	переваги	− вирішує проблему обмеженості природних ресурсів; − ресурсозбереження; − прогресивний розвиток факторів виробництва
недоліки	− технічний застій; − витратний характер відтворення (темпи економічного зростання відстають від темпів залучення економічних ресурсів); − вичерпання ресурсів	недоліки	− необхідність глибокої структурної перебудови економіки; − значні витрати на НТП; − порівняно повільніші темпи економічного зростання

На економічне зростання впливають такі *фактори*:

1) *фактори пропозиції*:

− кількість та якість природних ресурсів;

− кількість та якість трудових ресурсів;

− обсяг капіталу країни;

− технологія, менеджмент і підприємництво;

2) *фактори попиту* (важливо забезпечити такий рівень сукупних видатків, за якого буде реалізовано весь створений ВВП):

− зростання споживчих видатків;

− зростання інвестиційних і державних видатків;

− розширення експорту;

3) *фактори ефективності* – ресурси мають використовуватися найбільш економно (виробнича ефективність) і вироблятися з них мають найбільш цінні для суспільства товари й послуги (розподільна ефективність);

− розподіл економічних ресурсів за галузями, підприємствами й регіонами;

− розподіл доходів між суб'єктами господарювання;

4) *соціокультурні й інституційні фактори*:

− сприятлива соціальна, культурна та політична атмосфера;

– позитивне ставлення населення до праці;
– політична організація суспільства;
– криміналізація економіки тощо.

Сьогодні в економічній теорії склався і протилежний погляд на економічне зростання. Деякі дослідники стверджують, що воно дається надмірно високою ціною, оскільки:

– світова система використовує ресурси й накопичує відходи такими темпами, які планета не може витримати, через це забруднюється навколишнє середовище, вичерпується озоновий шар і змінюється клімат планети;

– вичерпуються невідновлювані природні ресурси (нафта, мідь, вугілля);

– відбувається виснаження орних земель, перетворення їх на пустелі;

– надмірний вилов риби зі Світового океану загрожує зникненням деяких її видів.

Подальше економічне зростання у розвинутих країнах означає задоволення щоразу меншої кількості значущих потреб із посиленням загрози майбутньому розвитку світової економічної системи. Тому, на думку супротивників економічного зростання, його темпи необхідно уповільнити та перейти до «нульового зростання».

7.3. Економічний цикл: сутність і класифікація

Процес відтворення на практиці не є рівномірним, поступальним рухом. У суспільному виробництві роки швидкого підйому змінюються періодами уповільненого руху, економічного спаду (кризи) та застою.

Коливання в русі суспільного виробництва, що регулярно повторюються протягом певного періоду часу, означають циклічний характер його розвитку. **Економічний цикл** – це періодичні зростання та падіння ділової активності. Тривалість циклу визначають від однієї кризи до наступної або від одного піку (підйому) до наступного.

Причини циклічних коливань економічного розвитку економісти пояснювали з різних позицій. На сьогодні відомо близько двохсот теорій, у яких по-різному трактуються ці питання. Так, англійський

економіст У. Джевонс (друга половина XIX ст.) пов'язував виникнення економічних криз та їх періодичність із появою темних плям на Сонці. Американський економіст Г. Мур пояснював кризи змінами ритму руху планети Венери. Француз А. Афталіон вважав причиною економічних криз нерівномірність технічного прогресу, а його співвітчизник Симон де Сисмонді – недостатнє споживання з боку населення. Український економіст М. Туган-Барановський (1865–1919) вбачав причину економічних криз у диспропорційному розвитку окремих галузей економіки. Ж. Б. Сей і Д. Рікардо вважали, що загальні кризи є неможливими, а часткові кризи надвиробництва пояснювали порушенням пропорційності між різними галузями виробництва. Вони доводили, що рух елементів ринкової економіки сам відновлює пропорційність системи. Ученіекономісти XX ст. теж підходили до розгляду циклічності з різних позицій. Зокрема, Дж. М. Кейнс та Е. Хансен пояснювали кризи недостатньою схильністю людей до споживання. На їхню думку, доходи населення зростають швидше, ніж обсяги споживання. Вихід із кризи відповідно до цієї позиції полягає у стимулюванні сукупного споживання. Монетаристи на чолі з М. Фрідменом вбачали причини незбалансованості економічного розвитку у недоліках здійснення грошово-кредитної політики.

Класифікуючи різноманітні теорії економічних криз, американський економіст П. Самуельсон зводить їх у дві великі групи: екстернальні (зовнішні) теорії й інтернальні (внутрішні) теорії.

Автори *екстернальних теорій* убачають головні причини економічних криз у коливаннях факторів, що лежать за межами економічної системи, як-то поява темних плям на Сонці, війни й революції, природні катаклізми тощо.

Прибічники *інтернальних теорій* пояснюють причини економічних криз факторами, що перебувають усередині економічної системи: недостатнім споживанням з боку населення, диспропорційністю між галузями економіки, розширенням або звуженням банківського кредиту тощо.

Отже, в сучасній економічній теорії немає єдиного підходу до визначення причин економічних криз і способів виходу з них.

Загальну *тривалість* циклу вимірюють часом (рік, місяць тощо) між двома сусідніми найвищими або двома сусідніми найнижчими точками економічної активності.

Структура економічного циклу складається з чотирьох послідовних *фаз*: кризи, депресії, пожвавлення та піднесення. Розглянемо її на прикладі *класичного промислового циклу* (рис. 7.1).

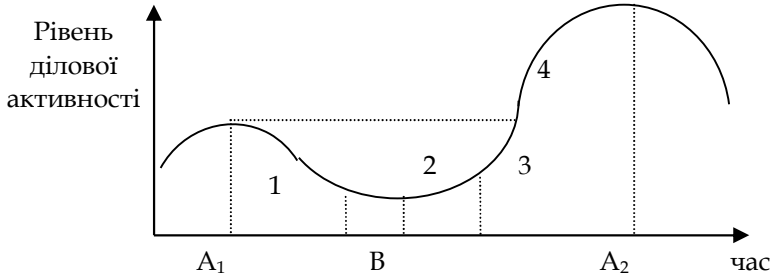

Рисунок 7.1 – Структура економічного циклу
Фази промислового циклу: 1 – криза; 2 – депресія;
3 – пожвавлення; 4 – піднесення.
Поворотні точки циклу: А, $А_1$ – бум; В – дно.

Криза – це падіння виробництва та скорочення товарообігу. Як наслідок зростають масштаби безробіття, що призводить до зниження заробітної плати й погіршення умов життя, особливо найманих працівників. Відбуваються масові банкрутства фірм. Криза найбільше впливає на скорочення виробництва засобів виробництва й товарів тривалого користування й меншою мірою – на виробництво продуктів харчування та інших товарів масового повсякденного попиту.

Депресія характеризується застоєм (виробництво й обіг товарів не скорочуються, але і не зростають). Рівновага між попитом і пропозицію товарів установлюється на низькому рівні. Застій у виробництві поєднується із низькими показниками функціонування торгівлі. Безробіття залишається на високому рівні. Прибутки характеризуються низькими показниками. При цьому у фазі депресії починається оновлення основного капіталу. Підприємці, намагаючись одержати прибуток за низьких ринкових цін, запроваджують нові технології та методи організації з метою скорочення витрат виробництва. Це зумовлює перехід економіки в нову фазу – фазу пожвавлення.

Пожвавлення характеризується зростанням виробництва й товарообігу. Відбувається масове оновлення основного капіталу, запровадження нової техніки та технологій. Зростають кількість нових робочих місць і зайнятість, підвищуються зарплата та інші доходи населення, збільшується платоспроможний попит. Це, в свою чергу, підштовхує розвиток споживчого сектору. Після досягнення докризового рівня обсягів виробництва пожвавлення переростає в нову фазу – піднесення.

Піднесення – це швидке зростання виробництва й товарообігу, що супроводжується скороченням безробіття. Розширюється кредитування, наростає започаткований ще в період пожвавлення процес створення нових прогресивних галузей і виробництв.

У сучасній економічній науці найбільше поширилась ідея двофазної структури економічного циклу: *рецесія* (охоплює кризу й депресію) та *підйом* (охоплює пожвавлення та піднесення).

За тривалістю економічні цикли поділяють на такі:

– *короткі (малі) цикли* (цикли Д. Кітчина), тривалістю в середньому 3,5 роки; їх матеріальною основою є зміни в грошовому обігу, зазвичай пов'язані з порушенням і відновленням рівноваги на споживчому ринку;

– *середні цикли* (цикли К. Маркса – К. Жугляра) мають тривалість 8–11 років, інакше їх називають «промисловими циклами»; як обґрунтував К. Маркс, матеріальною основою промислового циклу є масове оновлення основного капіталу, тому його тривалість наближається до терміну його амортизації;

– *будівельні цикли* (цикли С. Кузнеца) із середньою тривалістю 17 років, зумовлені періодичним оновленням житла та деяких виробничих споруд; будівельні цикли можна вважати різновидом промислових циклів.

– *великі (довгі) цикли,* які отримали в економічній науці назву «довгі хвилі Кондратьєва», їх тривалість – 50–60 років.

М. Д. Кондратьєв вважав, що матеріальною основою великих циклів є оновлення сукупності основних капітальних благ (виробничої інфраструктури). Цей висновок він зробив, спираючись на результати аналізу й узагальнення динаміки економічних показників різних країн (індексів цін, державних боргових паперів, номінальної заробітної плати, обсягів видобутку вугілля, золота, виробництва чавуну та ін.) за 100–150 років. Сучасні економісти для характеристики підґрунтя великих циклів уживають поняття

«*технологічний спосіб виробництва* (технологічний уклад)». Упродовж останніх століть в історії технологічно-інноваційної еволюції було 5 хвиль, у результаті яких утворилося 5 технологічних укладів. Останній, започаткований у середині 80-х років, спирається на досягнення у сфері мікроелектроніки, інформатики, біотехнологій, генної інженерії, нових видів енергії й освоєнні космічного простору та супутникової технології.

Однією з найважливіших подій в економічному житті світу на початку XXI ст. стала глобальна фінансово-економічна криза 2008–2009 рр., що вплинула на розвиток усіх країн – як розвинутих, так і тих, що розвиваються. Вона яскраво продемонструвала високий ступінь взаємозалежності між її окремими суб'єктами, синхронізацію національних і глобальних економічних процесів і виявила слабкі місця наявної моделі глобалізації. На думку багатьох сучасних економістів, це передусім криза сучасної моделі західної цивілізації, що виникла під тягарем її внутрішніх суперечностей, коли високий рівень споживання населення не відповідає наявним ресурсам і рівню виробництва. Із формальної точки зору, головною причиною та джерелом сучасної глобальної кризи вважають проблеми в американській економіці, спричинені різким скороченням заощаджень, зростанням дешевих кредитів, неадекватним споживанням та масовим неповерненням іпотечних кредитів, які в неконтрольованих обсягах надавалися банками у Сполучених Штатах. «Детонатором» і точкою відліку фази кризи, що спричинила глобальне економічне «охолодження», слід вважати 15 вересня 2008 р. – день, коли збанкрутував один із найбільших інвестиційних банків США «Lehman Brothers». Це поклало початок іпотечної кризи в США. Реакція на інформацію щодо банкрутства цього банку викликала миттєвий ефект переоцінки ризиків. Криза швидко вийшла за межі однієї країни й поширилася на весь світ. Падіння загальної вартості світового національного багатства становило 57 трлн дол. США (з 107 трлн до 50 трлн), у жовтні 2008 р. світові фондові ринки внаслідок відпливу інвестиційних ресурсів втратили приблизно 5 трлн дол. США. Для порівняння: обсяг втрат у банківському секторі в усьому світі під час кризи на початку 1990-х років становив 200 млрд дол. США.

Утім, якщо розглянути ситуацію дещо глибше, то можна зробити висновок: генератором кризи стали глобальні фінанси. Останні в загальносвітовому масштабі вже давно перестали виконувати

лише обслуговуючу роль стосовно виробничої сфери. Сьогодні сміливо можна говорити, що фінансова система перетворилася на самостійну сферу, тільки опосередковано пов'язану з процесами в реальному секторі економіки. Обсяги фінансових активів інвестиційних інститутів у 2007 р. перевищили світовий ВВП у десять разів.

Глибинними *причинами* виникнення *світових фінансово-банківських криз* є такі:

− завершення п'ятого кондратьєвського циклу, розпочатого у 1980-х рр. відкриттями в галузі інформаційних технологій; ринок наблизився до насичення, й ефект масштабів майже вичерпано, що гарантовано передвіщає зміну технологічних укладів;

− наявність глобальних диспропорцій у світовому товарно-грошовому обігу в результаті надмірної доларизації (наповнення міжнародної економіки доларовою ліквідністю), як наслідок – кредитна експансія та надкредитування;

− порушення базисних відтворювальних пропорцій, які проявляються у втраті зв'язку між реальним зростанням ефективності виробництва, доходів і споживання та споживанням і накопиченням; із середини XX ст. спостерігається тенденція зменшення частки заощаджень за інтенсивних темпів зростання споживання й попиту за рахунок майже необмеженого кредитного буму та доходів майбутніх періодів;

− загострення кризи світової заборгованості, що призвело до зменшення ролі грошей як регулятора економіки;

− наявність територіального дистанціювання центрів реального виробництва та споживання, що ускладнило збалансування попиту й пропозиції на світових товарно-ресурсних ринках;

− поглиблення асиметрії у соціальній структурі міжнародної економіки, що проявилось у загостренні суперечностей між світовими центрами економічного суперництва, між національними економічними інтересами та між розвинутими країнами, країнами що розвиваються, й країнами третього світу;

− неадекватність системи глобального регулювання економіки сучасному рівню економічних викликів, що проявилась у відсутності альтернативних моделей глобального економічного світобачення й у низькій ефективності діючих механізмів міжнародної координації.

Глобальна економіка являє собою історично нову реальність, що відрізняється від традиційної світової економіки. Відмінність

полягає насамперед у тому, що вона здатна працювати як єдина система в режимі реального часу в масштабі всієї планети.

Процес глобалізації світової економіки відбувається вкрай нерівномірно. Це стосується як сфер діяльності та галузей, так і макроекономічних регіонів, об'єднаних за групами країн і цивілізаціями. Саме глобалізація дає змогу найрозвинутішим країнам світу, насамперед США, за допомогою інструментів Міжнародного валютного фонду та Всесвітнього банку здійснювати трансфер криз, вирішуючи проблеми подолання соціально-економічної кризи в цих країнах за рахунок інших держав. Захист від таких негативних впливів національної економіки є дуже важливим питанням економічної безпеки держави.

Ключові терміни

Національна економіка. Система національних рахунків. Баланс народного господарства (БНГ). Валовий національний продукт (ВНП). Кінцеві товари. Додана вартість. Валовий внутрішній продукт (ВВП). Чистий національний продукт (ЧНП). Чистий внутрішній продукт (ЧВП). Національний доход (НД). Особистий доход (ОД). Використовуваний доход (ВД). Національне багатство (НБ). Номінальні та реальні макроекономічні показники. Непрямі методи вимірювання тіньової економіки. Відтворення. Просте відтворення. Розширене відтворення. Звужене відтворення. Економічне зростання. Екстенсивне економічне зростання. Інтенсивне економічне зростання. Економічний цикл. Фази економічного циклу.

Теми рефератів

1. Чинники розвитку національної економіки.
2. Валовий національний продукт: сутність, методи та проблеми розрахунку.
3. Тіньова економіка як сектор національної економіки України.
4. Політика економічного зростання в умовах глобалізації.
5. Економічне зростання як фактор економічної безпеки в Україні.
6. Моделі економічного зростання.
7. Теорії економічних циклів.
8. Глобальні економічні кризи: сутність, причини, наслідки.
9. Вплив глобальної фінансової кризи 2008–2009 рр. на економіку України.
10. Методи й інструменти державної антициклічної політики.

Питання для самоконтролю

1. Які показники містить система національних рахунків (СНР)?
2. Чим відрізняються показники ВНП і ВВП? Який із них використовується в Україні й чому?
3. У якому випадку величина ВВП може перевищувати величину ВНП?
4. Чому величини ВВП (ВНП), розраховані за різними методами, збігаються?
5. Чому державні трансферти не збільшують вартість ВВП (ВНП)?
6. У якому випадку номінальний і реальний ВВП будуть збігатись?
7. За допомогою яких непрямих методів вимірюють обсяги тіньової економіки?
8. Які переваги та недоліки мають різні типи економічного зростання?
9. Яку структуру має економічний цикл?
10. Які галузі є основою п'ятого технологічного укладу?

Тестові завдання

1. Який із зазначених економічних показників є найбільше придатним для характеристики обсягів виробництва національного господарства?

а) індекс споживчих цін;

б) рівень безробіття;

в) валовий внутрішній продукт;

г) рівень процентних ставок;

ґ) індекс випереджаючих показників.

2. Ринкова вартість кінцевих товарів і послуг, вироблених у межах країни як національними, так і закордонними товаровиробниками протягом певного часу, нивається:

а) чистий внутрішній продукт;

б) національний доход;

в) особистий доход;

г) валовий внутрішній продукт;

ґ) валовий національний продукт.

3. Які із зазначених показників ураховуються під час підрахунку ВВП за розподільчим методом ?

а) заробітна плата, заощадження, інвестиції;

б) споживчі витрати, податки, амортизація;

в) рента, прибуток корпорацій, амортизація;

г) державні закупівлі, рента, податки;

ґ) орендна плата, заробітна плата, чистий експорт.

4. Щоб отримати величину національного доходу, треба:

а) до ЧНП додати непрямі податки;

б) із ЧНП відняти непрямі податки;

в) із ВНП відняти амортизацію;

г) до особистого доходу додати трансфертні платежі;

ґ) з особистого доходу відняти трансфертні платежі.

5. Номінальний ВНП визначається за цінами:

а) попереднього року;

б) поточного року;

в) базисного року;

г) наступного року.

6. Тип відтворення, який характеризується тим, що в кожному наступному циклі суспільний продукт відтворюється в незмінних масштабах з однаковою якістю за незмінного рівня розвитку продуктивних сил, називається:

а) звужене відтворення;

б) просте;

в) розширене;

г) правильна відповідь відсутня.

7. Фактором інтенсивного типу економічного зростання є:

а) додаткове залучення трудових ресурсів;

б) задіювання додаткових виробничих потужностей;

в) використання новітніх технологій;

г) додаткове залучення природних ресурсів;

ґ) правильна відповідь відсутня.

8. Фактором екстенсивного типу економічного зростання є:

а) розробка нових природних копалин;

б) підвищення кваліфікації працівників;

в) модернізація виробничих фондів;

г) перебудова системи управління;

ґ) правильна відповідь відсутня.

9. Характерними рисами фази пожвавлення є:

а) зростання запасів нереалізованої продукції;

б) модернізація виробництва;

в) зростання безробіття;

г) зниження доходів населення;

ґ) правильна відповідь відсутня.

10. Яке з перелічених явищ не відповідає періоду економічної кризи?

а) зниження прибутків корпорацій;

б) зниження інвестицій в обладнання з довготривалим терміном використання;

в) зменшення обсягу допомоги по безробіттю;

г) скорочення податкових надходжень;

ґ) зменшення доходів населення.

Тема 8

МАКРОЕКОНОМІЧНА РІВНОВАГА ТА НЕСТАБІЛЬНІСТЬ

8.1. Макроекономічна рівновага та вплив на неї тіньової економіки
8.2. Інфляція: сутність, види, наслідки
8.3. Безробіття: сутність, види, наслідки

8.1. Макроекономічна рівновага та вплив на неї тіньової економіки

Найважливішою характеристикою стану національної економіки є **макроекономічна рівновага** – збалансованість і пропорційність економічних процесів у масштабах усього національного господарства. *Об'єктивну основу* макроекономічної рівноваги становить збалансованість суспільних потреб і виробничих можливостей.

Основними *рисами* макроекономічної рівноваги є стабільність національної економіки й оптимальне використання обмежених ресурсів.

Структуру макроекономічної рівноваги складають:

– збалансованість між сферами та галузями національного господарства;

– відповідність товарних і грошових мас;

– пропорційність між виробництвом і споживанням;

– пропорційність доходів і витрат;

– пропорційність наявних і залучених у виробничий процес факторів виробництва;

– рівність сукупного попиту й сукупної пропозиції на всіх чотирьох типах ринку (товарів, праці, капіталу, грошей).

Концентрованою формою прояву макроекономічної рівноваги є збалансованість сукупного попиту та сукупної пропозиції.

Сукупний попит – це сума всіх видатків на кінцеві товари й послуги, вироблені в економіці. Він характеризує реальний обсяг

виробництва національного продукту, який здатні купити всі споживачі: населення, підприємства та держава, а також іноземні споживачі. Відповідно, сукупний попит складається з таких *компонентів*:

- споживчий попит;
- інвестиційний попит;
- державні закупівлі;
- чистий експорт.

Структуру сукупного попиту в Україні показано в табл. 8.1.

Таблиця 8.1 – Структура сукупного попиту в Україні у 2010–2016 рр. (у % до підсумку)

рік	**2010**	**2011**	**2012**	**2013**	**2014**	**2015**	**2016**
Валовий внутрішній продукт	**100,0**	**100,0**	**100,0**	**100,0**	**100,0**	**100,0**	**100,0**
1	2	3	4	5	6	7	8
Кінцеві споживчі витрати	83,2	84,2	86,9	90,7	90,1	86,0	84,2
у тому числі:							
– домашніх господарств	63,0	66,1	67,7	71,4	70,6	66,3	64,8
– некомерційних організацій, що обслуговують домашні господарства	0,8	0,7	0,6	0,7	0,8	0,8	0,8
– сектору загального державного управління	19,4	17,4	18,6	18,6	18,7	18,9	18,6
у тому числі:							
– індивідуальні споживчі витрати	12,7	11,4	12,4	12,6	11,5	11,1	10,6
– колективні споживчі витрати	6,7	6,0	6,2	6,0	7,2	7,8	8,0
Валове накопичення	20,8	22,4	21,8	18,5	13,4	15,9	21,7
у тому числі:							

Закінчення табл. 8.1

1	2	3	4	5	6	7	8
– валове накопичення основного капіталу	17,0	17,6	19,0	16,9	14,2	13,5	15,5
– зміна запасів матеріальних оборотних коштів[2]	3,8	4,8	2,7	1,6	-0,8	2,4	6,2
– придбання за винятком вибуття цінностей	0,0	0,0	0,1	0,0	0,0	0,0	0,0
Експорт товарів і послуг	47,1	49,8	47,7	43,0	48,6	52,6	49,3
Імпорт товарів і послуг (-)	51,1	56,4	56,4	52,2	52,1	54,5	55,2

Джерело: дані офіційного сайту Державної служби статистики.

Аналіз даних табл. 8.1 показує, що за останні 7 років у структурі сукупного попиту зберігається високий рівень споживчих витрат і спостерігається невелике зменшення державних витрат. Частка експорту залишалася стабільно високою (від 47,1 % до 49,8 % у різні роки), що свідчить про високу залежність економіки України від зовнішніх ринків. Переважна частка внутрішнього споживання покривалася за рахунок імпорту (від 51,1 % до 56,4 % у різні роки).

Зміна обсягу сукупного попиту відбувається, перш за все, під впливом зміни *рівня цін*. Крім того, на кожний із його компонентів впливають специфічні *неціновi фактори*:

– на споживчий попит: рівень доходів населення, інфляційні очікування споживачів, податки на доходи фізичних осіб, заборгованість споживачів тощо;

– на інвестиційний попит: розмір процентних ставок, очікувані прибутки, технологічні зміни тощо;

– на обсяг державних закупівель – рівень видатків державного та місцевих бюджетів;

– на чистий експорт: стан економіки країн-торгівельних партнерів, валютні курси, конкурентоспроможність вітчизняних товарів тощо.

Сукупна пропозиція – це загальна вартість кінцевих товарів і послуг, вироблених у національній економіці. Вона характеризує весь реальний обсяг національного виробництва, який може бути запропонований на ринку за цього рівня цін.

У 2016 р. обсяг ВВП України становив 93,263 млрд дол. Це 65 місце у світовому рейтингу (з 191 країни).

Зміна обсягу сукупної пропозиції відбувається, перш за все, під впливом зміни *рівня цін*. Крім того, на неї впливають такі *неціновi фактори*:

- зміна обсягів факторів виробництва;
- ефективність використання факторів виробництва;
- рівень цін на виробничі ресурси;
- податки та субсидії;
- рівень монополізації економіки;
- рівень трансакційних витрат тощо.

Макроекономічна рівновага характеризує такий стан національної економіки, за якого весь вироблений національний продукт повністю споживається, тобто *сукупна пропозиція дорівнює сукупному попиту*.

У сучасній економіці збалансування сукупної пропозиції та сукупного попиту не може бути здійснено автоматично й за допомогою лише ринкових регуляторів. Їх треба доповнювати державним регулюванням економіки шляхом застосування інструментів бюджетно-податкової та грошово-кредитної політики, політики регулювання доходів і цін тощо.

Під *час спаду* держава, як правило, знижує податки з прибутку фірм і доходів населення, що стимулює ділову активність і платоспроможний попит. Водночас у *період буму* діють навпаки, щоб стримати ділову активність.

Інструментом державної антициклічної політики виступають також трансфертні платежі (допомога по безробіттю, матеріальна допомога соціально незахищеним верствам населення тощо), які автоматично збільшуються *під час кризи*, коли безробіття сягає максимуму, стимулюючи економічне зростання. У *період же буму* й повної зайнятості обсяги допомоги по безробіттю зводяться до мінімуму, і тим самим зменшується сукупний попит, що стримує зростання виробництва. Отже, трансфертні платежі відіграють роль *умонтованих стабілізаторів* економіки.

Макроекономічна рівновага – це економічний ідеал, мета державної політики. Досягти її можна, але тільки тимчасово, оскільки вона має динамічний характер, і сучасній економіці більш притаманний нерівноважний стан, основними проявами якого є циклічність, інфляція та безробіття.

Макроекономічна нестабільність як порушення загальної рівноваги є відхиленням від оптимального використання виробничих ресурсів. Тому вона призводить до втрати частини потенційного обсягу ВВП. Безробіття означає пряме недовикористання робочої сили та її дискваліфікацію. Інфляція (особливо гіперінфляція) може призвести до втрати керованості національним господарством.

Дестабілізація національної економіки стимулює розростання її тіньового сектору, який, у свою чергу, посилює макроекономічну нестабільність. *Негативний вплив тіньової економіки* на загальну рівновагу проявляється в такому:

− у зменшенні надходжень податків та інших обов'язкових платежів до державного бюджету, що збільшує його дефіцит і ставить під загрозу фінансування соціальних програм і програм розвитку;

− у вилученні частини грошової маси з банківського обігу, що посилює кризу неплатежів і породжує необхідність здійснення бартерних угод, що, у свою чергу, загострює економічну кризу;

− в ускладненні втілення у життя заходів грошово-кредитної та бюджетно-податкової політики, оскільки вони неспроможні впливати на тіньовий сектор економіки;

− у втраті керованості народним господарством, що посилює загальну економічну нестабільність і перетворюється на загрозу економічній безпеці держави;

− у загальній криміналізації суспільного життя, яка уражає всі органи державного та суспільного організму.

Водночас тіньова економіка певною мірою пом'якшує кризові явища (див. тему 1), заміщуючи легальну економічну діяльність, що скорочується. Це і пояснює збільшення обсягів тіньової економіки під час рецесії.

Розглянемо детальніше прояви макроекономічної нестабільності – інфляцію та безробіття (циклічність розглянуто у темі 7).

8.2. Інфляція: сутність, види, наслідки

Інфляція – процес знецінення грошей у результаті перевантаження сфери обігу грошовою масою, не забезпеченою матеріальними цінностями. Отже, інфляція є проявом макроекономічної нестабільності, порушенням *пропорції між товарною та грошовою масою.*

У світовій практиці узвичаєно вимірювати рівень інфляції за допомогою *індексу споживчих цін*, який показує зміни середнього рівня цін «ринкового кошика» споживчих товарів і послуг (в Україні цей «кошик» містить 335 найважливіших товарів).

Із 2008 р. в нашій державі основним показником рівня інфляції почали вважати показник «*базова інфляція*», який виключає короткострокові нерівномірні зміни цін під впливом окремих факторів, які мають адміністративний, подієвий, а також сезонний характер, тобто переважно йдеться про цінову динаміку, яка не враховує зміни цін на продовольство та енергоносії. Отже, базова інфляція не збігається з індексом споживчих цін, і це слід ураховувати під час аналізу статистичних даних.

Залежно від темпів інфляції розрізняють такі її *види*:

– ***помірна*** – зростання цін не більше 10 % на рік; виділяють окремий підвид помірної інфляції – *повзучу,* яка становить до 5 % на рік (вважається, що вона чинить стимулюючий вплив на зростання сукупної пропозиції);

– ***галопуюча*** – зростання цін від 10 % до сотень відсотків на рік;

– ***гіперінфляція*** – зростання цін на тисячі відсотків на рік.

Із точки зору форм прояву, розрізняють два *типи інфляції*: відкриту й приховану.

Відкрита інфляція характеризується довгостроковим підвищенням цін. Вона може бути спровокована факторами як попиту, так і пропозиції, тому виділяють такі її види:

1) ***інфляція попиту***, викликана підвищенням цін у відповідь на зростаючий попит; *причинами* такої інфляції можуть стати:

- надмірна емісія (випуск в обіг) грошей;
- збільшення сукупного попиту в умовах повної зайнятості ресурсів, коли пропозицію неможливо збільшити відповідно до зростаючого попиту;
- інфляційні очікування (як реакція на очікувані бойові дії, стихійні лиха, неврожай, зміну політики уряду), що провокують ажіотажний попит і підвищення цін;

2) ***інфляція витрат (пропозиції)***, викликана підвищенням цін для покриття більш високих витрат виробництва; *причинами* такої інфляції можуть стати:

- зростання цін на сировину;
- збільшення податкового тиску;
- підвищення рівня оплати праці;
- зловживання монопольним становищем.

Указані механізми інфляції, як правило, не існують у чистому вигляді. У реальному житті вони переплітаються й доповнюють один одного.

Прихована інфляція проявляється у зростанні товарного дефіциту або у штучному обмеженні споживання (купони, талони, картки). Вона виникає у таких випадках:

- у разі тимчасового «заморожування» цін і доходів;
- у разі встановлення граничних цін на товари;
- у разі тотального адміністративного контролю за цінами.

Прихована інфляція притаманна адміністративно-командній системі господарювання, в якій панують фіксовані ціни, хоча іноді трапляється і в умовах ринкової економіки в разі спроби приборкати інфляцію адміністративними методами. Однак для ринкової економіки більш характерною є відкрита інфляція.

Інфляційні процеси мають такі суттєві *соціально-економічні наслідки*:

- зниження життєвого рівня населення внаслідок зменшення реальних доходів громадян і знецінення заощаджень;
- перерозподіл національного доходу між різними соціальними верствами та групами населення, посилення соціального розшарування й соціальної напруженості;
- перерозподіл доходів між приватним сектором і державою внаслідок сплати суб'єктами господарювання так званого «інфляційного податку» на користь емітента грошової маси, тобто держави; «*інфляційний податок*» являє собою втрату частини коштів власниками грошових капіталів під впливом інфляції;
- гальмування інвестиційного процесу внаслідок знецінення заощаджень і зниження стимулів до інвестування в умовах економічної невизначеності;
- дестабілізація економіки (в умовах гіперінфляції), що поширюється і на інші сфери суспільного життя та зумовлює зростання злочинності через зниження стимулів до продуктивної праці (зростання крадіжок, шахрайств тощо);

– прихована інфляція призводить до розгулу спекуляцій на «чорному ринку» й довгих черг покупців.

Зважаючи на вказані негативні наслідки інфляції, уряд змушений проводити *антиінфляційну політику*, заходи якої залежать від темпів інфляції.

За інфляції у 20–30 % проводиться ***адаптивна політика***, яка може передбачати здійснення таких заходів:

– стабілізацію інфляційних очікувань;

– поступове зниження темпів зростання грошової маси;

– пом'якшення негативних наслідків інфляції шляхом індексації доходів населення;

– стримування зростання цін і доходів тощо.

За інфляції понад 30 % дієвою виявляється тільки ***активна політика («шокова терапія»),*** яка може передбачати:

– різке скорочення темпів зростання грошової маси;

– здійснення грошових реформ конфіскаційного типу (наприклад, реформа Павлова 1991 р. у СРСР);

– приватизаційний продаж державного майна;

– зменшення державних витрат;

– збільшення податків;

– обмеження зростання цін і доходів;

– заходи антимонопольного регулювання тощо.

Під час проведення антиінфляційної політики слід пам'ятати, що скорочення грошової маси обмежує можливості інвестування й може призвести зростання безробіття.

8.3. Безробіття: сутність, види, наслідки

Найбільш соціально відчутним проявом макроекономічної нестабільності є безробіття. Воно являє собою *нерівновагу між наявними та залученими трудовими ресурсами*, постійне перевищення сукупної пропозиції робочої сили над попитом на неї.

Безробіття – неможливість знайти роботу працездатним особам працездатного віку, які активно її шукають.

Рівень безробіття розраховується як відношення кількості безробітних до кількості економічно активного населення (тобто безробітних і зайнятих разом).

Основними *формами безробіття* є такі:

– ***фрикційне безробіття*** – тимчасове безробіття, пов'язане з добровільним чи вимушеним пошуком або очікуванням роботи;

– ***структурне безробіття***, пов'язане із структурними змінами в економіці, які викликають зміни попиту на окремі професії та фахи; таке безробіття є більш тривалим, бо виникає необхідність професійної перепідготовки працівників;

– ***циклічне безробіття***, зумовлене циклічним розвитком суспільного виробництва, тому воно сягає максимуму в часи депресії та кризи й зводиться до мінімуму під час економічного зростання.

Фрикційне та структурне безробіття складають так званий «*природний рівень безробіття*», який відповідає повній зайнятості, коли попит і пропозиція робочої сили врівноважуються, а виробництво забезпечує потенційний обсяг ВВП. Природне безробіття є резервом робочої сили, здатної переміщуватися між галузями й регіонами залежно від потреб виробництва. У кожній країні природний рівень безробіття є різним, він розраховується як середня величина фактичного безробіття за тривалий час (40–50 років). Перевищення фактичним рівнем безробіття його природного рівня свідчить про наявність циклічного безробіття, що становить економічну й соціальну небезпеку.

У країнах із перехідною економікою також спостерігається специфічна форма безробіття – приховане безробіття, коли працівник офіційно має робоче місце, але перебуває у вимушеній відпустці без збереження зарплати.

Безробіття має такі суттєві соціально-економічні *наслідки*:

− відставання фактичного ВВП від потенційного (вироблено менше, ніж можливо за умови повного використання ресурсів);

− зменшення доходів населення;

− збільшення виплат допомоги по безробіттю;

− зменшення податкових надходжень;

− дискваліфікація працівників;

− погіршення фізичного та психічного стану безробітних – розпад родин, зростання алкоголізму й наркоманії та психічних розладів, збільшення кількості самогубств;

− соціальна й політична нестабільність, оскільки соціальна напруженість і конфлікти здатні викликати соціальні вибухи;

− зростання рівня злочинності через відсутність можливості працювати у легальному секторі економіки.

Ураховуючи тяжкі соціальні й економічні наслідки безробіття, регулювання цієї сфери має особливе значення. Головним завданням регулювання зайнятості є утримання безробіття на природному рівні, що і означає досягнення повної зайнятості. Скорочення безробіття нижче природного рівня може спровокувати розгортання стагфляції – одночасного зростання безробіття й інфляції.

Державна політика регулювання зайнятості складається з трьох провідних *напрямків*:

1) правове забезпечення трудових відносин (регулювання найму й використання робочої сили);

2) працевлаштування незайнятого населення:

– фінансування системи громадських робіт (будівництво доріг, прибирання парків тощо);

– стимулювання створення нових робочих місць у приватному секторі;

– розвиток самозайнятості населення (малий бізнес);

– розвиток системи професійної перепідготовки працівників;

– розробка цільових програм працевлаштування молоді, жінок, інвалідів і працівників галузей, що реструктуризуються;

3) соціальний захист потерпілих від безробіття (виплата допомоги по безробіттю).

Питаннями працевлаштування, професійної перепідготовки й наданням допомоги безробітним займається Державна служба зайнятості, яка має розгалужену мережу обласних і районних центрів зайнятості.

Ключові терміни

Макроекономічна рівновага. Сукупний попит. Сукупна пропозиція. Інфляція. Помірна інфляція. Галопуюча інфляція. Гіперінфляція. Відкрита інфляція. Прихована інфляція. Безробіття. Фрикційне безробіття. Структурне безробіття. Циклічне безробіття. Приховане безробіття. Природний рівень безробіття. Стагфляція.

Теми рефератів

1. Сукупний попит і сукупна пропозиція, їх рівновага.
2. Аналіз структури сукупного попиту в економіці України.
3. Особливості макроекономічної нестабільності в Україні в період ринкової трансформації.
4. Основні риси сучасної стабілізаційної політики Уряду України.

5. Інфляція в Україні: особливості та шляхи приборкання.
6. Соціально-економічні наслідки інфляції.
7. Види й форми безробіття.
8. Соціально-економічні наслідки безробіття.
9. Державна політика зайнятості в Україні.
10. Посилення криміналізації суспільства внаслідок економічної нестабільності.

Питання для самоконтролю

1. Що є об'єктивною основою макроекономічної рівноваги?
2. Що складає структуру макроекономічної рівноваги?
3. Які фактори впливають на сукупний попит?
4. Які фактори впливають на сукупну пропозицію?
5. Як відбувається збалансування сукупної пропозиції та сукупного попиту на різних фазах економічного циклу?
6. Як тіньова економіка впливає на загальну рівновагу?
7. Яка пропорція макроекономічної рівноваги порушується під час інфляції?
8. Як проявляються відкрита та прихована інфляції?
9. Що таке приховане безробіття?
10. Що таке стагфляція?

Тестові завдання

1. Що з переліченого не є елементом структури макроекономічної рівноваги?

а) пропорційність між виробництвом і споживанням;
б) рівність сукупного попиту та сукупної пропозиції;
в) відповідність товарної та грошової маси;
г) рівність сукупних доходів і сукупних витрат;
ґ) правильна відповідь відсутня.

2. Фактором сукупного попиту є:

а) ефективність використання факторів виробництва;
б) рівень доходів населення;
в) рівень монополізації економіки;
г) рівень трансакційних витрат;
ґ) правильна відповідь відсутня.

3. Відкрита інфляція проявляється:

а) у зменшенні товарних цін;
б) у зростанні товарних цін;

в) у дефіциті товарів;
г) у надлишку товарів;
ґ) правильна відповідь відсутня.

4. Прихована інфляція проявляється:
а) у дефіциті товарів;
б) у зростанні товарних цін;
в) у зменшенні товарних цін;
г) у надлишку товарів;
ґ) правильна відповідь відсутня.

5. Якщо темпи зростання цін становлять 30 % на рік, в економіці відбувається:
а) повзуча інфляція;
б) галопуюча інфляція;
в) гіперінфляція;
г) помірна інфляція;
ґ) правильна відповідь відсутня.

6. Найменше втрачають від інфляції:
а) ті, хто отримує фіксований дохід;
б) ті, хто має грошові заощадження;
в) ті, хто має доходи, які зростають швидше за темпи зростання цін;
г) ті, у кого номінальний доход зростає, але повільніше за зростання рівня цін;
ґ) правильна відповідь відсутня.

7. Стагфляція – це:
а) зменшення обсягу реального ВНП;
б) підвищення рівня цін;
в) зменшення обсягів виробництва з одночасним підвищенням рівня інфляції;
г) зростання обсягу реального ВНП з одночасним зменшенням рівня інфляції;
ґ) правильна відповідь відсутня.

8. Людина, яка шукає роботу на новому місці проживання:
а) належить до зайнятих;
б) належить до безробітних;
в) не враховується у складі робочої сили;
г) розглядається як не повністю зайнятий;
ґ) розглядається, як той, що втратив надію знайти роботу.

9. Людина, що втратила роботу через кризу в економіці, потрапляє до категорії безробітних, охоплених:

а) фрикційною формою безробіття;

б) структурною формою безробіття;

в) циклічною формою безробіття;

г) прихованою формою безробіття;

ґ) правильна відповідь відсутня.

10. Зміна технології та структури споживчого попиту породжують:

а) фрикційне безробіття;

б) структурне безробіття;

в) циклічне безробіття;

г) приховане безробіття;

ґ) правильна відповідь відсутня.

Тема 9

ГРОШОВО-КРЕДИТНА СИСТЕМА

9.1. Грошова система: сутність, структура, типи
9.2. Суть і форми кредиту в ринковій економіці
9.3. Кредитно-банківська система України

9.1. Грошова система: сутність, структура, типи

Гроші мають надзвичайно велике значення у функціонуванні ринкової економіки, оскільки вони опосередковують усі економічні відносини із приводу купівлі-продажу результатів людської діяльності. Свої функції гроші виконують завдяки безперервному руху в сфері обігу. Рух грошей здійснюється в рамках *грошової системи*.

Хоча гроші виникли ще у IV–III тис. до н. е., грошові системи сформувалися лише із зародженням ринкової економіки, тобто у XVI–XVII ст. У зв'язку з переходом від натурального до товарного господарства збільшилися товарообіг і потреба у грошах для його обслуговування. Формування єдиного національного ринку вимагало також уніфікації форм грошового обігу й централізації емісії грошей. Таким чином, грошові системи виникали внаслідок об'єктивних потреб розвитку ринкової економіки та становлення централізованих держав.

Грошова система – це встановлена державою форма організації грошового обігу в країні.

Грошова система складається історично, її зміст і структурні елементи відображають досягнутий соціально-економічний рівень розвитку країни. Вона є складовим елементом господарського механізму й регулюється законами, встановленими державою. Грошова система є важливим елементом суверенітету країни.

Грошова система містить такі *елементи*:

1) ***грошова одиниця*** – це грошовий знак, що є засобом вимірювання та вираження цін усіх товарів; вона встановлюється законодавством країни з урахуванням соціально-економічних та історичних

закономірностей її розвитку; у Конституції України зазначається, що грошовою одиницею України є гривня, а розмінною грошовою одиницею в Україні є копійка; грошова одиниця є лічильною одиницею, тобто одиницею масштабу цін усіх товарів;

2) ***масштаб цін*** – це засіб вираження вартості (ціни) товарів у грошових одиницях; він установлюється й змінюється у законодавчому порядку;

3) ***державні грошові знаки*** визначаються законодавством держави й мають законну платіжну силу, є обов'язковими до приймання на території всієї країни; розрізняють такі *види* державних грошових знаків:

– *банківські білети* – вид державних грошових знаків, які випускаються в обіг центральним емісійним банком країни;

– *казначейські білети* – вид державних грошових знаків, які впроваджуються в обіг під час бюджетної емісії спеціально уповноваженим державним органом (казначейством);

– *розмінна (білонна) монета* – дрібна частина державних грошових знаків, яку випускають для зручності обслуговування роздрібного обігу;

4) ***валютний курс*** – це співвідношення між грошовими одиницями (валютами) різних країн; залежно від типу грошової системи він може визначатись ринком або встановлюватись державою в особі уповноважених нею органів;

5) ***організація емісії й обігу грошових знаків*** охоплює визначення сфер готівкових і безготівкових розрахунків, режим використання грошей на рахунках, форми розрахунків, порядок платежів тощо; порядок емісії й обігу грошових знаків встановлюється державою та регулюється законодавством країни;

6) ***організація міжнародних розрахунків*** – система регулювання платежів за грошовими вимогами й зобов'язаннями, що виникають між державами, підприємствами, організаціями та фізичними особами, які перебувають на території різних країн;

7) ***суб'єкт грошово-кредитного й валютного регулювання*** – в ролі такого органу в більшості країн виступає центральний емісійний банк, в Україні – Національний банк України.

Історично склалися такі типи грошових систем:

1) *металева*, за якої роль загального еквівалента й засобу обігу виконували металеві гроші:

– за *біметалізму* роль загального еквіваленту законодавчо закріплювалась за двома металами, як правило за золотом і сріблом;

– за *монометалізму* тільки один вид металу виконував роль грошей; найпоширенішим в історії був золотий монометалізм, який проіснував у європейських країнах до Першої світової війни;

2) *паперово-кредитна*, що ґрунтується на використанні паперових (казначейські білети) та кредитних (банкноти) грошах, остаточно утвердилася у середині 70-х рр. XX ст., коли золото було демонетизовано.

Сучасна грошова система характеризується такими загальними *рисами*:

– відміною офіційного золотого вмісту грошових одиниць, демонетизацією золота;

– переходом на кредитні гроші, що не розмінюються на золото й за своєю природою мало чим відрізняються від паперових грошей;

– збереженням у грошовому обігу декількох країн поряд із кредитними грошима паперових грошей у формі казначейських білетів;

– розвитком і розширенням у грошовому обігу безготівкових розрахунків з одночасним скороченням готівкових;

– використанням спеціальних платіжних засобів (платіжних карток);

– посиленням державного регулювання грошового обігу в зв'язку з постійним порушенням базового принципу грошової системи – відповідності кількості грошей об'єктивним потребам економічного обігу, що призводить до інфляційного процесу.

Грошовий обіг – це рух грошових коштів у готівковій та безготівковій формах, що обслуговують реалізацію товарів, а також нетоварні платежі в національній економіці.

Виділяють такі *форми грошового обігу*:

– готівковий;

– безготівковий.

Готівковий обіг – сукупність платежів готівковими коштами (банкноти, казначейські білети, білонні монети) для купівлі товарів, оплати різних видів послуг, виплати заробітної плати, пенсій, субсидій тощо.

Безготівковий обіг – це сукупність платежів, що здійснюються без використання готівкових грошей, а на основі банківських депозитів за допомогою чеків, векселів і платіжних карток.

Між готівково-грошовим і безготівковим обігом існує тісна взаємозалежність: гроші постійно переходять з однієї сфери в іншу,

змінюючи форму готівкових грошових знаків на депозит у банку й навпаки. Тому безготівковий платіжний обіг є невід'ємним від обігу готівкових грошей і створює разом із ними єдиний грошовий обіг країни.

Оскільки внаслідок інфляційних процесів гроші знецінюються, з метою стабілізації грошового обігу можуть здійснюватися **грошові реформи** – повна або часткова структурна перебудова державою наявної в країні грошової системи. У межах грошової реформи можуть здійснюватися такі *заходи*:

1) ***деномінація*** – обмін усіх старих грошових знаків на нові в певній пропорції з одночасним перерахуванням у цій пропорції цін, тарифів, заробітної плати, пенсій, стипендій, балансової вартості капіталу, платіжних зобов'язань тощо, внаслідок чого відбувається збільшення масштабу цін (стандарту вартості), що призводить до різкого зменшення грошової маси в обігу; спрощуються та здешевлюються всі розрахунки, зменшуються витрати на забезпечення грошового обігу тощо;

2) ***нуліфікація*** – анулювання існуючих грошових знаків, коли стає недоцільним будь-який обмін їх на нові гроші; такий захід проводять за умови надзвичайно великого падіння купівельної спроможності грошей, уживається він також у разі зміни влади або створення власної національної грошової системи;

3) ***девальвація*** – зниження офіційного курсу національної валюти; вона стимулює експорт, робить його дешевшим, одночасно імпорт дорожчає, що призводить до зниження внутрішнього попиту; для населення девальвація означає подорожчання імпортних товарів й зростання реального рівня цін;

4) ***ревальвація*** – підвищення курсу національної валюти по відношенню до іноземних чи міжнародних валют.

З 2 по 16 вересня 1996 р. в Україні було проведено грошову реформу з деномінацією грошової одиниці. У результаті цього наша держава отримала нову грошову одиницю – гривню. Унаслідок обміну на гривні українських карбованців (купонів), які були нуліфіковані, було замінено діючий масштаб цін. У процесі проведення реформи діяв єдиний порядок обміну грошових купюр. Упродовж двох тижнів старі грошові знаки були вилучені з обігу й обміняні без будь-яких обмежень у пропорції 100000 : 1. Відповідно до цього було змінено ціни всіх товарів і послуг, розміри тарифів, заробітної плати, пенсій, платіжних зобов'язань тощо. Усі операції

з перерахування у гривню залишків коштів, які перебували у безготівковому обігу, було проведено в перший же день реформи. Грошова реформа в Україні ґрунтувалася на принципах повної прозорості та неконфіскаційності.

9.2. Суть і форми кредиту в ринковій економіці

Кредит – це система економічних відносин із приводу акумуляції та використання тимчасово вільних грошових коштів на умовах обов'язкового повернення їх у певний строк з оплатою у вигляді відсотка.

Необхідність кредитних відносин у ринковому господарстві обумовлюється наявністю в одних економічних суб'єктів тимчасово вільних грошових коштів (надлишки коштів у вигляді амортизаційних відрахувань, тимчасово «зайві» кошти через відсутність збігу у часі реалізації товарів та послуг і придбання нових партій сировини, матеріалів тощо, а також у зв'язку із сезонним виробництвом; кошти заощаджені, але не використані для нового будівництва чи реновації основного капіталу, а також виплати заробітної плати, грошові доходи й заощадження населення), а в інших – потреби в додаткових грошових ресурсах понад ті, які вони мають на цей момент. Ця суперечність вирішується за допомогою кредиту.

Найкраще суть кредиту проявляється у *принципах кредитування*:

– *строковість* передбачає, що кредити видаються на конкретні строки, після закінчення яких вони мають бути повернені;

– *поворотність* кредиту випливає із самої суті позичкового капіталу;

– *платність* означає, що за користування кредитом необхідно платити позичковий відсоток;

– *цільовий характер* кредиту означає, що кредитна установа має знати, на які цілі видається кредит;

– *матеріальна забезпеченість* кредиту досягається за допомогою застави або гарантування (поручительства).

Кредитні відносини є дуже різноманітними. Розрізняють такі *форми кредиту*.

Банківський кредит надається банками й іншими кредитними установами підприємцям у вигляді грошових позик.

Комерційний кредит надається одними фірмами іншим у товарній формі, тобто у вигляді продажу товару з відстрочкою платежу. Інструментом комерційного кредиту є вексель.

Споживчий кредит надається фізичним особам на придбання товарів тривалого використання (меблі, автомашини, побутова техніка).

Державний кредит надається населенням країни своєму уряду (державі) шляхом купівлі державних цінних паперів (облігації внутрішньої державної позики України та казначейські зобов'язання України).

Міжнародний кредит надається міжнародними фінансовими організаціями, урядами чи підприємцями інших держав у грошовій або товарній формах.

Іпотечний кредит надається банками у вигляді довгострокових позик під заставу нерухомості.

Ломбардний кредит надається ломбардами у вигляді короткострокової позики під заставу рухомого майна.

9.3. Кредитно-банківська система України

Кредитні відносини у кожній країні залежать від розвиненості кредитної системи. Хоча структура кредитних систем у різних державах із ринковою економікою і має свою специфіку, однак їм властиві і спільні риси.

Кредитна система являє собою сукупність кредитно-фінансових установ, що акумулюють і надають у кредит грошові кошти. До неї входять *банківська та парабанківська* складові.

У будь-якій державі незалежно від економічної системи та способу організації суспільних відносин банківська система відіграє ключову роль. Недарма її часто порівнюють із кровоносною системою економіки держави, адже саме вона забезпечує економіку необхідним обсягом фінансових ресурсів, роблячи можливим вільний рух капіталу, розрахунки суб'єктів господарювання й кредитування економіки, а також реалізацію цілої низки інших функцій та завдань. Без розвинутої банківської системи неможливо навіть уявити собі розвинуту економіку держави.

Банківська система України є дворівневою та складається з Національного банку України й комерційних банків різних видів і форм власності.

Національний банк України (перший рівень банківської системи) за своїм правовим статусом є однією з найважливіших інституцій держави. Він не належить до жодної з гілок влади. Свою діяльність він здійснює на засадах незалежності та економічної самостійності, проте цей головний орган банківської системи з низки питань є залежним від Верховної Ради України, перед якою і звітує про свою діяльність.

Національний банк України є центральним банком, який здійснює такі *функції*:

− проведення єдиної державної грошово-кредитної політики з метою забезпечення стабільності національної грошової одиниці;

− підтримка стабільності курсу національної валюти, валютний контроль;

− емісія національних грошових знаків, організація їх обігу та вилучення з обігу;

− надання кредитів комерційним банкам;

− випуск і погашення державних цінних паперів, управління рахунками уряду;

− здійснення зарубіжних фінансових операцій, серед іншого й обслуговування зовнішнього державного боргу;

− збереження офіційних золотовалютних резервів;

− загальний нагляд за діяльністю кредитно-фінансових установ України й виконання фінансового законодавства.

До *складу* Національного банку України входять:

− Державна Скарбниця України, функцією якої є зберігання резервних фондів національних грошових знаків, накопичення золотого запасу, коштовностей та валютних запасів;

− валютна біржа, яка купує й продає за вільними ринковими цінами іноземну валюту;

− розгалужена мережа управлінь, регіональних відділень і розрахунково-касових центрів, які і складають основу резервної системи.

На другому рівні банківської системи України діють *комерційні банки*.

Комерційні банки створюються у формі акціонерного товариства або кооперативного банку. Вони можуть бути засновані на державній, колективній (кооперативні банки) й акціонерній формі

власності. На 1 грудня 2017 р. в Україні функціонувало 86 комерційних банків, із них 38 установ з іноземним капіталом, у т. ч. 18 зі 100 % іноземним капіталом.

Комерційні банки *за характером операцій* поділяються на такі:

– спеціалізовані – банки, які спеціалізуються на одному або декількох видах банківських операцій (ощадні, іпотечні, інвестиційні, інноваційні, зовнішньоторговельні тощо);

– універсальні – банки, які здійснюють всі або майже всі види банківських операцій.

Банківські операції поділяються на пасивні, активні й комісійні (посередницькі).

Пасивні операції пов'язано зі створенням банківських ресурсів за рахунок власних і залучених коштів. До них відносять:

− формування статутного капіталу банку (мінімальний розмір статутного капіталу на момент державної реєстрації юридичної особи, яка має намір здійснювати банківську діяльність, не може бути менше 500 млн грн) та резервного фонду на покриття непередбачених збитків;

− емісія й розміщення цінних паперів банку;

− залучення депозитів (поточних, ощадних, строкових);

− залучення міжбанківських кредитів тощо.

Активні операції банки проводять з метою прибуткового розміщення залучених коштів. Вони охоплюють:

− кредитні – видача позик (вексельні, підтоварні, бланкові, лізингові, факторингові операції);

− інвестиційні – операції з цінними паперами.

Комісійні операції – виконання окремих доручень клієнтів за певну винагороду (комісію). До комісійних операцій належать такі:

− розрахунково-касове обслуговування клієнтів;

− переказ грошей;

− інкасація коштів і перевезення валютних цінностей;

− довірчі (трастові) послуги – управління майном і фондовими цінностями, виконання інших послуг в інтересах і за дорученням клієнтів на правах довіреної особи;

− валютні операції;

− операції з дорогоцінними металами та природним дорогоцінним камінням;

− зберігання цінностей або надання в оренду індивідуального банківського сейфа;

– надання консультаційних послуг, пов'язаних із банківською діяльністю, тощо.

Отже, сучасний комерційний банк являє собою багатофункціональний кредитно-фінансовий комплекс, який поєднує депозитно-позичкові, інвестиційно-консультаційні й інші банківські операції, діапазон яких є досить широким.

Усі операції комерційні банки зобов'язані здійснювати з дотриманням банківської таємниці.

Банківська таємниця – це інформація щодо діяльності та фінансового стану клієнта, яка стала відомою банку у процесі його обслуговування та взаємовідносин із ним чи з третіми особами під час надання послуг банку, розголошення якої може завдати клієнтові матеріальної шкоди.

Інформація щодо юридичних і фізичних осіб, яка містить банківську таємницю, *розкривається* банками в таких випадках:

1) на письмовий запит або з письмового дозволу власника такої інформації;

2) за рішенням суду;

3) органам прокуратури України, Служби безпеки України, Міністерства внутрішніх справ України, Антимонопольного комітету України на їх письмову вимогу стосовно операцій за рахунками конкретної юридичної особи або фізичної особи – суб'єкта підприємницької діяльності за конкретний проміжок часу;

4) органам доходів і зборів на їх письмову вимогу щодо наявності банківських рахунків;

5) центральному органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері запобігання та протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, або фінансуванню тероризму (Державна служба фінансового моніторингу), на його запит щодо фінансових операцій, пов'язаних з тими, що стали об'єктом фінансового моніторингу, а також учасників зазначених операцій;

6) органам державної виконавчої служби на їх письмову вимогу з питань виконання рішень судів і рішень, що підлягають примусовому виконанню, стосовно стану рахунків конкретної юридичної особи, фізичної особи або фізичної особи – суб'єкта підприємницької діяльності;

7) Національній комісії з цінних паперів і фондового ринку у випадках самостійного подання банком інформації про банк як емітента та адміністративних даних відповідно до законів про цінні папери та фондовий ринок.

Банки є суб'єктами *первинного фінансового моніторингу*, що здійснюється з метою запобігання легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом.

Банкам *забороняється*:

– відкривати та вести анонімні (номерні) рахунки;

– установлювати кореспондентські відносини з банками й іншими фінансовими установами-нерезидентами, що не мають постійного місцезнаходження та не провадять діяльність за місцем своєї реєстрації та/або не підлягають відповідному нагляду в державі (на території) за місцем свого розташування, а також з банками та іншими фінансовими установами-нерезидентами, що підтримують такі кореспондентські відносини;

– вступати в договірні відносини з клієнтами – юридичними чи фізичними особами у разі, якщо виникає сумнів стосовно того, що особа виступає не від власного імені.

Банк *зобов'язаний ідентифікувати* відповідно до законодавства України:

– клієнтів, що відкривають рахунки в банку;

– клієнтів, які здійснюють операції, що підлягають фінансовому моніторингу;

– клієнтів, що здійснюють операції з готівкою без відкриття рахунка на суму, що дорівнює чи перевищує 15 000 грн або на суму, еквівалентну зазначеній сумі, у тому числі в іноземній валюті, банківських металах, інших активах чи одиницях вартості, але є меншою ніж 150 000 грн або на суму, еквівалентну зазначеній сумі, у тому числі в іноземній валюті, банківських металах, інших активах та одиницях вартості;

– осіб, уповноважених діяти від імені зазначених клієнтів.

Рахунок клієнту відкривається, й зазначені операції здійснюються лише після ідентифікації особи клієнтів і вжиття заходів відповідно до законодавства, яке регулює відносини у сфері запобігання легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом.

Банк має право витребувати, а клієнт зобов'язаний надати документи й відомості, необхідні для з'ясування суті його діяльності та фінансового стану. У разі ненадання клієнтом необхідних документів чи відомостей або умисного подання неправдивих відомостей про себе банк відмовляє йому в обслуговуванні. У разі виникнення під час здійснення ідентифікації мотивованої підозри щодо надання клієнтом недостовірної інформації або навмисного подання

інформації з метою введення в оману банк має *надавати інформацію* про його фінансові операції центральному органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері запобігання та протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, або фінансуванню тероризму.

Другою складовою кредитної системи є *парабанківська система*, яка містить у собі спеціалізовані кредитно-фінансові інститути, що функціонують у вузьких секторах фінансового ринку, де вимагаються спеціальні знання й технічні засоби, зокрема це страхові компанії, пенсійні фонди, факторингові компанії, інвестиційні фонди, кредитні товариства та ін.

Страхові компанії – це спеціалізовані фінансові установи, які здійснюють акумуляцію грошових коштів шляхом продажу страхового захисту, який засвідчується страховим полісом. Отримані страхові внески вкладаються у цінні папери підприємств і держави, а також використовуються на надання кредитів.

Пенсійні фонди – це спеціалізовані фінансові установи, основним завданням яких є акумуляція грошових коштів, призначених для пенсійного забезпечення громадян після досягнення ними певного віку. Як і діяльність страхових компаній, операції пенсійних фондів пов'язується з накопиченням значних сум коштів на тривалі строки, що надає широкі можливості у здійсненні довгострокових інвестицій у цінні папери приватних підприємств, а також державні боргові зобов'язання.

Факторингові компанії – це фінансові організації, на користь яких з боку продавців здійснюється переуступка права отримання платежів від покупців за постачання товарів або надання послуг. Продавець, який співпрацює з факторинговою компанією, відвантаживши товар покупцю, отримує від неї 70–90 % вартості рахунку протягом 2–3 днів. Після того як покупець оплатить факторинговій компанії заборгованість за придбану продукцію, вона повертає продавцю залишкові 10–30 % вартості рахунку, знімаючи при цьому комісійну винагороду за факторингове обслуговування.

Інвестиційні фонди – це особливий вид фінансово-кредитних установ, що забезпечують посередництво в інвестиційному процесі. Випускаючи власні цінні папери, вони акумулюють грошові кошти приватних інвесторів (переважно населення) та вкладають їх в акції й облігації різних підприємств. При цьому доходи, отримані у вигляді дивідендів і процентів, розподіляються інвестиційним

фондом серед його акціонерів, а прибуток від підвищення біржового курсу цінних паперів зараховується, як правило, до резервів. Інвестиційні фонди відрізняються від інвестиційних банків тим, що повністю виражають інтереси своїх інвесторів.

Довірчі товариства (трастові компанії) – товариства, що здійснюють управління майном, грошима або цінними паперами чи правами за дорученням власника.

Кредитні товариства – це установи, що утворюються для задоволення потреб у кредитуванні їх членів (кооперативів, підприємств малого та середнього бізнесу й фізичних осіб). Капітал цих фінансових організацій формується шляхом купівлі членських паїв і сплати спеціального внеску учасниками. Основними видами діяльності кредитних товариств є надання коротко- та середньострокових кредитів, а також здійснення посередницької діяльності.

Кредитні спілки – це громадські організації, створювані на добровільних засадах із метою фінансового та соціального захисту їх членів через залучення їх особистих заощаджень для взаємного кредитування. Засновниками кредитних спілок є група фізичних осіб, об'єднаних спільними ознаками (територіальними, професійними тощо). Видача позик кредитними спілками здійснюється під мінімальні відсоткові ставки. Ґрунтуючись на засадах кооперації, кредитні спілки фінансують підприємницькі проекти своїх членів, при цьому не маючи на меті отримання прибутку.

Ломбарди – кредитні установи, що надають грошову позику під заставу рухомого майна (цінних речей, які можна швидко реалізувати). Вартість заставленого майна, як правило, має перевищувати суму кредиту на 20–50 %. Позичальник зберігає право власності на заставлене в ломбарді майно протягом певного періоду (переважно до трьох місяців). У разі, коли кредит не буде повернуто в строк, ломбард має право реалізувати це майно, а виторг за нього має компенсувати суму боргу разом із нарахованими відсотками.

Фінансові компанії – кредитні організації, що спеціалізуються на наданні споживчих позик, кредитуванні дрібних і середніх підприємств, оформленні чеків і залученні строкових вкладів. Крім того, фінансові компанії можуть здійснювати торгівлю нерухомістю, факторингові операції, страхування тощо. Ресурси фінансових компаній формуються за рахунок випуску власних боргових зобов'язань – облігацій або векселів, а також отримання короткострокових кредитів від комерційних банків.

Лізингові компанії – це кредитно-фінансові установи, які займаються купівлею устаткування, машин, транспортних засобів і споруд виробничого призначення, які дорого коштують, і надають їх в оренду з правом подальшого викупу. Для придбання машин та устаткування лізингові компанії використовують власні й позичкові кошти. Лізинг забезпечує підприємствам можливість одержати необхідне устаткування без значних разових витрат грошових коштів, неминучих у разі звичайної купівлі.

Ключові терміни

Грошова система. Грошова одиниця. Державні грошові знаки. Грошовий обіг. Грошова реформа. Кредит. Кредитна система. Банківська система. Парабанківська система. Національний банк України. Комерційні банки. Банківські операції. Банківська таємниця. Первинний фінансовий моніторинг.

Теми рефератів

1. Історія виникнення та становлення грошової одиниці України.
2. Структура грошової маси в Україні.
3. Роль кредиту в розвитку ринкової економіки.
4. Особливості кредитних відносин в ісламських країнах.
5. Проблеми розвитку банківської системи України.
6. Причини існування банківської таємниці та підстави для її розкриття.
7. Проблеми економічної безпеки банківської системи.
8. Страхування як форма економічних відносин.
9. Злочини в кредитно-банківській системі.
10. Роль первинного фінансового моніторингу в системі запобігання легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом.

Питання для самоконтролю

1. Чому грошова система є важливим елементом суверенітету країни?
2. Які елементи містить грошова система?
3. Які особливості має сучасна грошова система?
4. За допомогою яких інструментів відбувається безготівковий обіг грошей?
5. Який характер мала грошова реформа 1996 р. в Україні?

6. Чим обумовлюється необхідність кредитних відносин у ринковому господарстві?

7. Порівняйте основні форми кредиту.

8. Чим відрізняються банківська та парабанківська системи?

9. У якому випадку може здійснюватись розкриття інформації, що містить банківську таємницю?

10. Яких клієнтів банк зобов'язаний ідентифікувати?

Тестові завдання

1. Що з переліченого не є елементом грошової системи?

а) грошова одиниця;

б) види грошей;

в) порядок емісії грошей;

г) комерційні банки;

ґ) організація безготівкових платежів.

2. Якщо в межах грошової реформи здійснюється зменшення номінальної вартості грошової одиниці (без її перейменування), відбувається:

а) ревальвація;

б) девальвація;

в) нуліфікація;

г) деномінація;

ґ) правильна відповідь відсутня.

3. Комерційний кредит – це:

а) кредит, який надають комерційні банки;

б) кредит, який одне підприємство надає іншому у вигляді відстрочки платежу;

в) кредит під високі відсотки;

г) кредит, що надається банком покупцю товару;

ґ) правильна відповідь відсутня.

4. Яка з перелічених функцій не властива центральному банку країни:

а) емісія грошей;

б) зберігання грошових резервів комерційних банків;

в) касово-розрахункове обслуговування клієнтів;

г) регулювання та контроль банківської системи;

ґ) регулювання курсу національної валюти.

5. Кредит, який банківська установа надає фізичній особі для придбання товарів тривалого користування, називається:

а) банківський;
б) комерційний;
в) споживчий;
г) державний;
ґ) міжнародний.

6. До активних операцій комерційних банків належить:
а) залучення вільних коштів на депозитні рахунки;
б) формування статутного капіталу комерційного банку;
в) розміщення кредитів;
г) емісія цінних паперів банку;
ґ) залучення міжбанківських кредитів.

7. Які з перелічених операцій не виконують комерційні банки?
а) залучення тимчасово вільних коштів;
б) ведення рахунків своїх клієнтів;
в) надання кредитів;
г) проведення валютних операцій;
ґ) зберігання золотовалютних резервів.

8. До посередницьких операцій комерційних банків належить:
а) надання кредитів;
б) залучення депозитів;
в) переказ грошей;
г) інвестиційні операції;
ґ) емісія й розміщення цінних паперів банку.

9. Установа, що здійснює управління майном, грошима або цінними паперами чи правами за дорученням власника, називається:
а) інвестиційний фонд;
б) довірче товариство;
в) кредитне товариство;
г) ломбард;
ґ) лізингова компанія.

10. Кредитні установи, що надають грошову позику під заставу рухомого майна, називаються:
а) інвестиційні фонди;
б) довірчі товариства;
в) кредитні товариства;
г) ломбарди;
ґ) лізингові компанії.

Тема 10

ФІНАНСИ ТА ФІНАНСОВА СИСТЕМА

10.1. Фінансова система держави
10.2. Бюджетна система України
10.3. Податкова система України

10.1. Фінансова система держави

Фінанси – це сукупність специфічних грошових відносин, пов'язаних із формуванням, розподілом, перерозподілом і використанням централізованих та децентралізованих фондів грошових коштів із метою вирішення економічних, соціальних і політичних завдань.

Суб'єктами фінансових відносин є держава, підприємства, організації та фізичні особи.

Основним *об'єктом* фінансових відносин є валовий внутрішній продукт.

Характерними рисами фінансів є такі.

1. *Фінансові відносини мають грошову форму*. Реальний рух грошей є обов'язковою умовою виникнення й існування фінансів, проте хоча всі фінансові відносини є грошовими не всі грошові відносини можна вважати фінансовими,. Грошові відносини за своїм змістом і складом є значно ширшими за фінансові. Наприклад, грошовий обіг, реалізація товарів через торговельну мережу, кредит і ціноутворення опираються на використання грошей як загального еквівалента, проте не виражають фінансових відносин.

2. *Фінансові відносини мають розподільчий (нееквівалентний) характер*. Саме за допомогою фінансів здійснюються розподіл і перерозподіл вартості валового внутрішнього продукту, тобто за їх допомогою у складі виручки від реалізації відбувається виокремлення коштів для відшкодування матеріальних витрат, фонду оплати праці, амортизаційних відрахувань тощо. Через податки й обов'язкові збори у розпорядження держави вилучається частина доходів суб'єктів господарювання та населення.

3. *Фінансові відносини завжди пов'язані з формуванням та використанням фінансових ресурсів*, тобто грошових коштів, які утворюються в процесі розподілу та перерозподілу валового внутрішнього продукту.

Значення фінансів для функціонування економічної системи відображають їх функції – розподільча, контрольна та стимулююча.

Розподільчу функцію пов'язано з розподілом і перерозподілом валового внутрішнього продукту, формуванням і використанням централізованих та децентралізованих фондів грошових ресурсів.

Процес розподілу ВВП має дві *стадії* – первинний і вторинний розподіл. Останній ще називають перерозподілом.

На *першій стадії* створений у сфері матеріального виробництва ВВП розподіляється на такі частини, як амортизаційні відрахування та факторні доходи. Амортизаційні відрахування йдуть на відновлення використаного основного капіталу. Факторні доходи отримують суб'єкти, які брали участь у створенні ВВП: працівники сфери матеріального виробництва – у формі заробітної плати, підприємства – у формі прибутку, власники грошового капіталу – у формі позичкового проценту, власники природних ресурсів – у формі ренти тощо.

Вторинний розподіл відбувається у формі перерозподілу первинних доходів на користь працівників бюджетного сектору економіки, що надає безоплатні послуги, та соціально незахищених верств населення. У результаті утворюються вторинні доходи (соціальні трансферти, заробітна плата працівників бюджетного сектору економіки, зокрема сфери державного управління, національної оборони, правоохоронних органів, науки, освіти, охорони здоров'я тощо). Механізм перерозподілу охоплює такі *офіційні канали*, як держбюджет, ціни, пільги, соціальне страхування та благодійність. Крім того, перерозподіл доходів може здійснюватися через *тіньові канали* шляхом скоєння кримінальних злочинів (рекет, вимагання, хабарництво, крадіжки, шахрайство тощо).

Контрольна функція фінансів зумовлюється об'єктивно притаманною їм здатністю кількісно відображати рух фінансових ресурсів і забезпечувати контроль за дотриманням пропорцій у розподілі ВВП, правильністю формування, розподілу та використання фінансових ресурсів держави та суб'єктів господарювання. На практиці вона реалізується у діяльності системи державних органів, які здійснюють фінансовий контроль. В Україні до таких

належать Міністерство фінансів, Рахункова палата, Державна казначейська служба, Державна фіскальна служба, Державна служба фінансового моніторингу, Державна аудиторська служба, Департамент фінансового контролю та моніторингу способу життя Національного агентства з питань запобігання корупції та деякі інші.

Фінансовий контроль здійснюється на підставі інформації, джерелом якої є фінансова звітність, тобто така бухгалтерська звітність, що містить дані про фінансовий стан, результати діяльності та рух грошових коштів суб'єктів господарювання.

Стимулюючу функцію пов'язано з використанням фінансів як інструменту економічного стимулювання, що може суттєво впливати на розвиток виробництва й підвищення його ефективності, наприклад шляхом установлення фінансових пільг або застосування фінансових санкцій.

Фінансова система – це сукупність фінансових відносин та інститутів, що регулюють ці відносини.

Структуру фінансової системи показано на рис. 10.1.

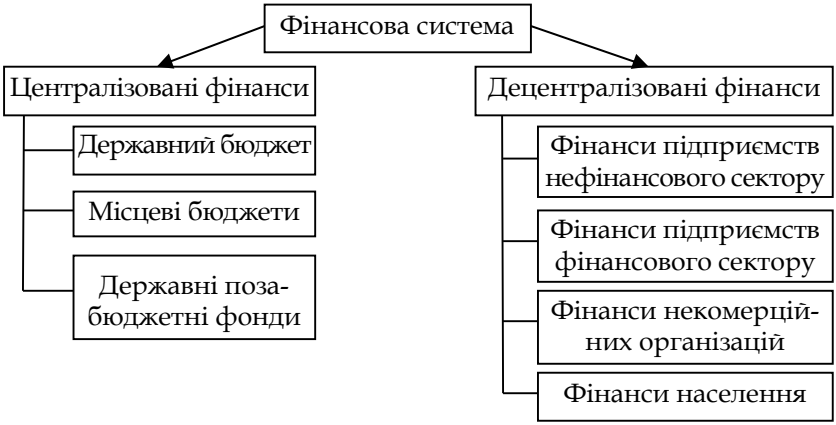

Рисунок 10.1 – Структура фінансової системи

Централізовані фінанси концентруються у бюджетах і державних позабюджетних фондах і формують *державні фінанси*.

Бюджетом називають план формування та використання фінансових ресурсів для забезпечення завдань і функцій, які здійснюються органами державної влади й органами місцевого

самоврядування протягом бюджетного періоду. Докладніше система бюджетів України буде розглянута у наступній підтемі.

Позабюджетні фонди – грошові кошти держави, які мають цільове призначення й не входять до державного бюджету. Вони створюються за рахунок субсидій із бюджету, позик, спеціальних податків та зборів. Позабюджетні фонди розширюють можливості втручання держави в економіку, обминаючи бюджет, і можуть використовуватися як резерви, до яких уряд звертається в разі фінансових труднощів. В Україні існують такі позабюджетні фонди, як Пенсійний фонд і Фонд загальнообов'язкового державного соціального страхування.

Децентралізовані фінанси перебувають у розпорядженні:

– підприємств нефінансового сектору (основне джерело фінансових ресурсів – виручка від реалізації товарів або послуг);

– підприємств фінансового сектору, тобто установ банківської та парабанківської системи (джерела фінансових ресурсів залежать від виду діяльності кожної установи; наприклад, для банків це можуть бути депозитні внески, для страхових компаній та пенсійних фондів – страхові внески, для лізингових компаній – лізингові платежі, для факторингових компаній – комісійна винагорода тощо);

– некомерційних організацій, тобто громадських організацій, партій, благодійних фондів, релігійних общин тощо (основне джерело фінансових ресурсів – добровільні внески фізичних та юридичних осіб);

– населення (джерела фінансових ресурсів – різні види особистих доходів).

Усі ланки фінансової системи є взаємопов'язаними.

10.2. Бюджетна система України

Кожна країна має свою **бюджетну систему**, яка являє собою сукупність державного бюджету та місцевих бюджетів, що ґрунтується на економічних відносинах і правових нормах, побудовану з урахуванням державного й адміністративно-територіального устроїв.

Бюджетна система України складається з:

– *державного бюджету*;

– *місцевих бюджетів,* якими визнаються бюджет Автономної Республіки Крим, обласні, районні бюджети, бюджети районів

у містах та бюджети місцевого самоврядування (територіальних громад сіл, селищ, міст та їх об'єднань).

Зведений бюджет України містить у собі показники Державного бюджету України, зведеного бюджету Автономної Республіки Крим та зведених бюджетів областей і міст Києва та Севастополя й використовується для аналізу та прогнозування економічного й соціального розвитку держави.

Бюджетний період для всіх бюджетів, що складають бюджетну систему, становить один календарний рік, який починається 1 січня кожного року й закінчується 31 грудня того ж року.

Центральною ланкою бюджетної системи є **державний бюджет** – централізований фонд грошових ресурсів, які уряд країни використовує для виконання своїх функцій.

Із практичної точки зору, державний бюджет являє собою річний план державних видатків і джерел їх фінансового покриття. Проект бюджету щорічно розробляється урядом, обговорюється та затверджується парламентом, а по завершенні бюджетного періоду виконавча влада звітує про його виконання перед парламентом. Правильність та ефективність використання бюджетних коштів контролює Рахункова палата парламенту.

В Україні застосовується казначейська форма обслуговування Державного бюджету України, яка передбачає здійснення *Державною казначейською службою України* таких *функцій*:

1) операцій з коштами державного бюджету;

2) розрахунково-касового обслуговування розпорядників бюджетних коштів;

3) контролю бюджетних повноважень у разі зарахування надходжень, узяття зобов'язань і проведення платежів;

4) бухгалтерського обліку та складання звітності про виконання державного бюджету.

Структура бюджету складається з доходної та видаткової частин.

Доходи бюджету формують:

1) податкові надходження (податки, збори, рентна плата за природні ресурси, мито й інші обов'язкові платежі);

2) неподаткові надходження (доходи від власності та підприємницької діяльності, адміністративні збори та платежі, надходження від штрафів і фінансових санкцій, кошти від продажу конфіскованого майна та ін.);

3) доходи від операцій з капіталом (доходи від продажу державного майна);

4) офіційні трансферти (кошти, одержані від інших органів державної влади, органів влади Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування, інших держав або міжнародних організацій на безоплатній та безповоротній основі);

5) внески до цільових бюджетних фондів (наприклад, Фонд ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи та соціального захисту населення, Державний інноваційний фонд, Фонд соціального захисту інвалідів, Державний фонд охорони навколишнього природного середовища тощо).

У Державному бюджеті України на 2017 р. податкові надходження склали 83,4 % усіх доходів, неподаткові надходження – 14,3 %, а інші доходи (цільові фонди, офіційні трансфери, операції з капіталом) – 2,3 %.

Видатки бюджету показують напрямки й цілі бюджетних виплат:

1) соціальні трансферти;

2) фінансування бюджетного сектору економіки (освіта, охорона здоров'я, наука, культура, спорт, правоохоронні органи тощо);

3) національна оборона;

4) утримання апарату управління;

5) фінансування розвитку економіки;

6) виплата процентів за державним боргом.

У 2017 р. в Україні на соціальний захист і соціальне забезпечення витрачалося 21,8 % бюджетних коштів, на виконання загальнодержавних функцій – 18,4 %, на здійснення економічної діяльності – 5,4 %, на оборону та безпеку – 8,6 %, на освіту – 4,4 %, на охорону здоров'я – 1,7 %, на охорону навколишнього середовища – 0,5 %, на міжбюджетні відносини – 29 %.

Виплати з державного бюджету можуть здійснюватися у таких *формах*:

– ***асигнування*** – видатки на утримання підприємств та установ бюджетного сектору економіки;

– ***субсидія*** – державна допомога, що надається юридичним або фізичним особам і має форму, відповідно, фінансової допомоги чи відшкодування втрати доходів;

– ***субвенція*** – державна грошова допомога місцевим органам влади або окремим галузевим господарським органам для розвитку;

– ***дотація*** – допомога підприємствам, організаціям та установам для покриття збитків із метою їх підтримки.

Доходів бюджету має вистачати на покриття його видатків. Однак можуть виникнути такі бюджетні дисбаланси:

– ***профіцит***, коли доходи бюджету перевищують його видатки;

– ***дефіцит***, коли видатки бюджету перевищують його доходи.

Ухвалення Державного бюджету України або місцевих бюджетів на відповідний бюджетний період із дефіцитом дозволяється у разі наявності обґрунтованих джерел фінансування дефіциту відповідного бюджету. Економічно безпечною є величина бюджетного дефіциту, що не перевищує 3 % ВВП відповідного року.

Джерелами фінансування дефіциту бюджетів є державні внутрішні та зовнішні запозичення, а також вільний залишок бюджетних коштів. Запозичення не використовуються для забезпечення фінансовими ресурсами поточних видатків, за винятком випадків, коли це необхідно для збереження загальної економічної рівноваги. Емісійні кошти Національного банку України не можуть бути джерелом фінансування дефіциту Державного бюджету України (ст. 15 Бюджетного Кодексу України).

Унаслідок фінансування дефіциту бюджету за рахунок запозичень формується **державний борг** – накопичена сума позичених урядом коштів.

Державний борг складається з таких *елементів.*

1. *Внутрішній борг*:

– *монетизований борг* – заборгованість за випущеними й не погашеними внутрішніми державними позиками;

– *немонетизований борг* – невиконані зобов'язання, передбачені чинним законодавством (виплата заробітної плати, пенсій, матеріальної допомоги тощо) та заборгованість за господарськими операціями (за державними замовленнями, за операціями з надання послуг державним установам).

2. ***Зовнішній борг*** – фінансові зобов'язання країни щодо іноземних кредиторів, які виникають унаслідок міжнародних запозичень або продажу фінансових активів на зарубіжних ринках.

Держаний борг чинить суперечливий вплив на національну економіку. З одного боку, запозичення дозволяють уряду країни виконувати важливі соціально-економічні завдання й підтримувати життєздатність держави. З іншого боку, існування державного боргу має такі *негативні економічні наслідки*:

– у короткостроковому періоді він може викликати ефект витіснення фінансових коштів з інвестиційної сфери у сферу

фінансування державного боргу (оскільки в останній спеціально створюються більш вигідні умови, з точки зору доходності);

– у довгостроковому періоді відбувається зменшення накопичення капіталу та споживання через збільшення податків, що необхідно для обслуговування державного боргу.

Економічні наслідки державного боргу також залежать від його величини. **Безпечний рівень боргу** – це такий рівень, за якого держава може своєчасно й у повному обсязі виконувати свої боргові зобов'язання без проведення реструктуризації цих зобов'язань чи оголошення дефолту (тобто відмови боржника від виконання власних зобов'язань за борговими цінними паперами та кредитами), а також здійснювати державні запозичення за прийнятними відсотковими ставками. Згідно з Бюджетним Кодексом України величина державного боргу не повинна перевищувати 60 % фактичного річного обсягу ВВП. За період з 2009 по 2016 рр. рівень державного боргу України коливався від 34,7 % ВВП у 2009 р. до 81,0 % ВВП у 2016 р. Станом на 31 грудня 2017 р. сукупний державний борг України становив 2 141 674 млн грн, серед них внутрішній борг становив 1 374 995,5 млн грн, а зовнішній – 766 678,9 млн грн.

10.3. Податкова система України

Податкова система – це сукупність установлених у країні податків, які є взаємопов'язаними, органічно доповнюють один одного й не суперечать системі в цілому та окремим її елементам.

У податковій системі України розрізняють податки та збори.

Податком є обов'язковий, безумовний платіж до відповідного бюджету, що справляється з платників податку.

Податки мають такі *особливості*:

– вони не мають конкретного цільового призначення, на відміну від зборів та інших обов'язкових платежів;

– податку властива індивідуальна безоплатність, тобто держава не бере на себе обов'язку щодо надання кожному окремому платнику певного еквіваленту, рівного величині податку;

– податки стягуються регулярно, тобто цей платіж вноситься періодично, в чітко встановлені законодавством терміни.

– податки встановлюються виключно державою на підставі закону за юридично закріпленими правилами; встановлення державою

податків – це своєрідна форма прояву її державного суверенітету та здійснення належних владних функцій; мобілізація й використання податкових надходжень має правове обґрунтування та є об'єктом контролю з боку законодавчих структур;

– податки є обов'язковими до сплати, тобто за порушення встановленого терміну сплати, розміру платежу й ухилення від сплати передбачено відповідальність платника, тому існує необхідність примусового виконання цього платежу, що відрізняє його від добровільної пожертви.

Контролюючими органами в сфері оподаткування є органи державної фіскальної служби.

Під час установлення податку обов'язково визначаються такі *елементи*:

– *платник податку;*
– *об'єкт оподаткування;*
– *база оподаткування;*
– *ставка податку;*
– *порядок обчислення податку;*
– *податковий період;*
– *строк і порядок сплати податку;*
– *строк і порядок подання звітності* про обчислення та сплату податку.

Платником податку може бути фізична або юридична особа, яка має, одержує (передає) об'єкти оподаткування або провадить діяльність (операції), що є об'єктом оподаткування, і на яку покладено обов'язок із сплати податку або збору.

Об'єктом оподаткування є майно, товари, дохід (прибуток) або його частина, обороти з реалізації товарів (робіт, послуг), операції з постачання товарів (робіт, послуг) та інші об'єкти, визначені податковим законодавством, з наявністю яких останнє пов'язує виникнення у платника податкового обов'язку.

База оподаткування – це конкретні вартісні, фізичні або інші характеристики певного об'єкта оподаткування.

Ставка податку – це розмір податкових нарахувань на (від) одиницю (одиниці) вимірювання бази оподаткування.

Податковий період може становити календарний рік, календарне півріччя, календарні три квартали, календарний квартал, календарний місяць або календарний день.

Під час установлення податку можуть запроваджуватися ***податкові пільги*** – передбачене податковим і митним законодавством звільнення платника податків від обов'язку щодо нарахування та сплати податку (збору), сплата ним податку (збору) в меншому розмірі за наявності особливостей, що характеризують певну групу платників податків, вид їх діяльності, об'єкт оподаткування або характер і суспільне значення здійснюваних ними витрат.

Податок стягується у трьох *формах*:

– із джерела (стягування податку до отримання доходу);

– за декларацією (стягування податку після отримання доходу);

– за кадастром (перелік типових об'єктів оподаткування, що класифікуються за зовнішніми ознаками, з урахуванням середньої прибутковості об'єкта).

Стягування податків із джерела застосовується в разі оподаткування заробітної плати та інших фіксованих доходів. Оподаткування за декларацією здійснюється, як правило, для оподаткування доходів у разі множинності джерел. Кадастровий спосіб застосовується в разі оподаткування землі, житла тощо.

Класифікувати податки можна за різними *критеріями*.

1. Залежно від *впливу на доходи платника* податки поділяються на такі:

– ***пропорційні***, якщо ставка оподаткування не залежить від розміру доходу платника, хоча сума податкового платежу збільшується зі зростанням доходу або вартості об'єкта оподаткування;

– ***прогресивні***, якщо ставка оподаткування збільшується із зростанням доходу або вартості об'єкта оподаткування;

– ***регресивні***, якщо ставка оподаткування зменшується із зростанням доходу або вартості об'єкта оподаткування.

2. За *механізмом формування* податки поділяють на такі:

– ***прямі***, що стягуються безпосередньо з власників майна й одержувачів доходів;

– ***непрямі***, що стягуються в разі використання доходу через надбавку до ціни товару або послуги, тобто включаються у їх ціну.

Збором (платою, внеском) є обов'язковий платіж до відповідного бюджету, що справляється з платників зборів, з умовою отримання ними спеціальної вигоди, серед іншого внаслідок учинення на користь таких осіб державними органами, органами місцевого самоврядування, іншими уповноваженими органами та особами юридично значимих дій.

3. В Україні встановлено *загальнодержавні й місцеві податки та збори*.

– до ***загальнодержавних*** належать податки та збори, що є обов'язковими до сплати на всій території України;

– до ***місцевих*** належать податки та збори, встановлені відповідно до переліку й у межах граничних розмірів ставок, рішеннями сільських, селищних і міських рад у межах їх повноважень, що є обов'язковими до сплати на території відповідних територіальних громад.

Класифікацію податків і зборів, що справляються в Україні, подано на рис. 10.2 та рис. 10.3 відповідно.

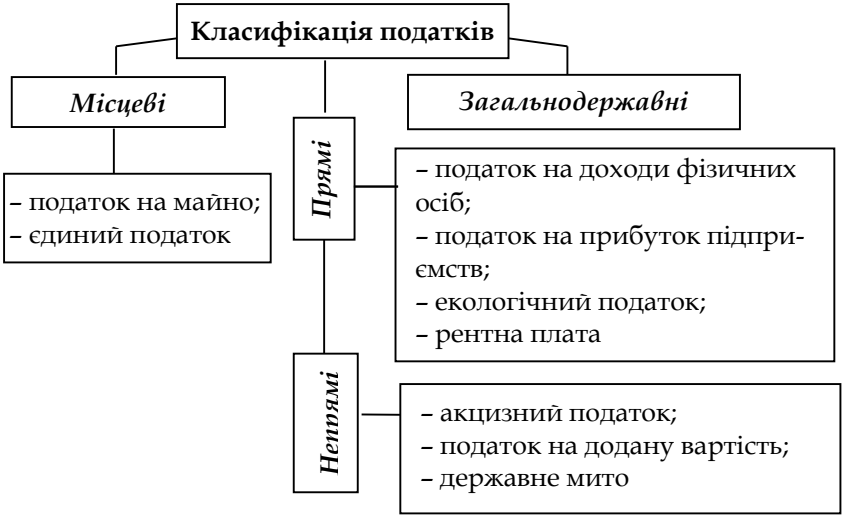

Рисунок 10.2 – Класифікація податків

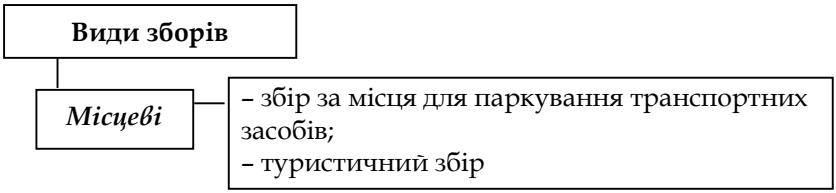

Рисунок 10.3 – Види зборів

Податкова система чинить суттєвий вплив на функціонування національної економіки, тому дуже важливо, щоб вона була ефективною. Правильно побудована податкова система повинна відповідати таким *вимогам*:

1) етичні принципи оподаткування:
- усезагальність податків;
- недоторканість особистості під час оподаткування;
- відповідність оподаткування здатності платити;

2) принципи управління податками:
- визначеність оподаткування;
- зручність оподаткування для платників;
- дешевизна стягування й мінімум податкового тиску;

3) господарські принципи (фінансово-політичні принципи):
- вибір джерел податків з урахуванням найменшого тиску на національне господарство та найкращого досягнення соціально-політичних цілей податку;
- комбінування сукупності податків у таку систему, яка забезпечувала б у разі дотримання вищезгаданих етичних принципів і принципів управління достатність надходжень та еластичність у разі надзвичайних державних потреб.

Якщо вказані вимоги не враховуються під час побудови податкової системи держави, це погіршує загальні умови економічної діяльності в країні та спонукає суб'єктів господарювання ухилятися від сплати податків, переводити свої доходи й активи до інших країн із більш «вигідною» податковою системою. Найчастіше в таких випадках перевага віддається так званим офшорним зонам.

Офшорними зонами (юрисдикціями) називають ті країни чи окремі адміністративні території країн, де на державному рівні для певних типів компаній, власниками яких є іноземці, встановлено значні пільги з оподаткування, спрощено чи скасовано вимоги до бухгалтерського обліку й аудиту, частково чи цілком знято митні й торгові обмеження.

Умовою надання пільг для таких компаній є їх *нерезидентність*, тобто ними повинні володіти іноземці, а прибутки мають отримуватися за межами юрисдикції, де вони зареєстровані. Справа в тому, що компанія може бути зареєстрована в офшорній зоні й усетаки не бути резидентною всередині країни реєстрації, якщо нею володіють і керують нерезиденти країни реєстрації, бізнес компанії здійснюється за межами країни реєстрації й жоден доход не

отримується всередині неї. Заборона діяльності офшорних компаній у країнах реєстрації обумовлюється тим, що у протилежному випадку місцеві фірми змушені були б працювати у гірших умовах порівняно з офшорними, що мають податкові пільги.

Офшорні зони слід відрізняти від *вільних (спеціальних) економічних зон (ВЕЗ)*. Незважаючи на низку спільних ознак (локальність територій, дія на цій території особливого пільгового юридичного й фінансово-економічного режиму, наявність певної спеціалізації), існує суттєва відмінність, яка полягає в тому, що ВЕЗ орієнтовано на залучення продуктивного капіталу (як іноземного, так і вітчизняного), який накопичує доходи всередині зони, тоді як мета офшорних центрів – залучити іноземний фінансовий капітал, який приносить доходи як власникам цього капіталу, так і організаторам офшорних центрів, а джерела цих доходів перебувають за межами офшорів. Тобто, на відміну від ВЕЗ, офшорні зони не є інтегрованою частиною національної економіки, а внутрішній ринок є ізольованим від офшорної економічної діяльності.

Основні переваги економічної діяльності в офшорних зонах полягають у такому:

– низькі податки чи їх відсутність;

– досягнення анонімності й конфіденційності господарських операцій і прав власності;

– відсутність валютних обмежень;

– надійна, ефективна й недорога банківська система;

– можливість одержання дозволу на роботу й на проживання (у деяких зонах);

– можливість законного володіння нерухомістю за кордоном (у деяких зонах);

– наявність умов для обминання різних обмежень та ембарго (заборона на постачання) щодо окремих видів діяльності й товарів;

– низькі адміністративні витрати, необхідні для поточної діяльності;

– використання зручних прапорів (судноплавство);

– політична й економічна стабільність;

– розвинута ділова та соціальна інфраструктура: мережа комунікацій та сучасні засоби зв'язку, внутрішнє транспортне сполучення, відповідні умови проживання, медичне обслуговування, володіння місцевими жителями й обслуговуючим персоналом іноземними мовами, наявність кваліфікованих фахівців – нотаріусів, адвокатів, бухгалтерів тощо.

Оскільки офшорна зона – це не юридичне, а скоріше економіко-географічне поняття, умови економічної діяльності в різних офшорних зонах можуть суттєво відрізнятися, тому класифікувати їх досить важко.

Із точки зору *обсягу та характеру привілеїв*, пропонованих клієнтам, виділяють такі різновиди:

– власне офшорні території, для яких є характерною відсутність податку на прибуток для іноземних «пільгових» компаній, але ця перевага значною мірою знецінюється в очах клієнтів таким серйозним недоліком, як відсутність договорів про уникнення подвійного оподаткування (наприклад, острів Мен, Гібралтар, Панама, Багамські Острови та ін.); хоча деякі офшори все ж таки мають договори про запобігання подвійного оподаткування з окремими країнами (до таких офшорних юрисдикцій належать Мадейра, Нідерландські Антіли, Маврикій і Британські Віргінські острови);

– юрисдикції з «помірним» рівнем оподаткування: необхідність сплати податків у них компенсується тим, що вони пов'язані численними податковими угодами з іншими державами, крім того, тут надаються значні пільги для компаній певного виду діяльності, насамперед холдингових, фінансових і ліцензійних (наприклад, Швейцарія, Нідерланди, Австрія, Бельгія).

– «комбіновані» юрисдикції, в яких поєднуються ознаки двох згаданих типів (наприклад, Кіпр, Ірландія).

Із точки зору *податкових переваг* виділяють такі офшорні зони:

– які не обкладають своїх резидентів податками (Андорра, Багамські Острови);

– які обкладають податками тільки прибуток, одержаний у цій країні, але звільняють від податків доходи, які надходять із-за кордону (Коста-Ріка, Гонконг);

– у яких одержуваний там прибуток не обкладається податком, зате обкладається прибуток, одержаний з-за кордону (Монако);

– де обкладається податком прибуток, одержаний за кордоном, однак податкові ставки дуже низькі – нижче 1 % (острови Гернсі, Джерсі);

– які оподатковують накопичені багатства (матеріальні цінності), а не поточний прибуток (Уругвай);

– у яких дозволяється застосовувати різні комбінації з пільгових податкових правил, які створюють особливо вигідні умови для фізичних осіб, доходи яких тут цілком звільнено від податків, або

окремі види доходів користуються податковими привілеями (в Європі такими центрами є Андорра, Ірландія й Монако, за межами Європи – Багамські, Бермудські, Кайманові острови та французька Полінезія).

Оскільки операції з офшорними зонами дуже часто використовуються для ухилення від сплати податків і відмивання «брудних» грошей, багато держав світу застосовують фінансові санкції з метою обмеження таких операцій.

Відповідно до пункту 161.2. Податкового кодексу України у разі укладення договорів, які передбачають здійснення оплати товарів (робіт, послуг) на користь нерезидентів, що мають офшорний статус, чи в разі здійснення розрахунків через таких нерезидентів або через їх банківські рахунки незалежно від того, чи здійснюється така оплата (в грошовій або іншій формі) безпосередньо або через інших резидентів чи нерезидентів, витрати платників податку на оплату вартості таких товарів (робіт, послуг) включаються до складу їх витрат у сумі, що становить *85 % вартості* цих товарів (робіт, послуг).

Під терміном «нерезиденти, що мають офшорний статус» розуміються нерезиденти, розташовані на території офшорних зон, за винятком тих із них, які надали платнику податку виписку із правоустановчих документів, легалізовану відповідною консульською установою України, що свідчить про звичайний (не офшорний) статус такого нерезидента. Перелік офшорних зон Кабінет Міністрів України має оновлювати щорічно.

Ключові терміни

Фінанси. Фінансова система. Державний бюджет. Позабюджетні фонди. Бюджетна система. Асигнування. Субсидія. Субвенція. Дотація. Профіцит. Дефіцит. Державний борг. Зовнішній борг. Податкова система. Податок. Платник податку. Об'єкт оподаткування. База оподаткування. Ставка податку. Податкові пільги. Прямі податки. Непрямі податки. Загальнодержавні податки. Місцеві податки. Збір (плата, внесок). Офшорні зони (юрисдикції).

Теми рефератів

1. Фінанси та фінансова система в Україні: складові, структура, функції.

2. Держбюджет: структура та роль в економіці.
3. Економічні наслідки державного боргу.
4. Бюджетний дефіцит і методи його подолання.
5. Механізм скорочення зовнішньої заборгованості.
6. Податки та податкова система.
7. Податкова система в Україні.
8. Податковий тиск.
9. Сутність і класифікація офшорних зон.
10. Податкова система як елемент інвестиційного клімату.

Питання для самоконтролю

1. З яких елементів складається фінансова система держави?
2. Як відбуваються розподіл і перерозподіл ВВП?
3. Які державні органи здійснюють фінансовий контроль в Україні?
4. Чим позабюджетні фонди відрізняються від бюджету?
5. Які функції здійснює Державна казначейська служба України?
6. Розкрийте структуру бюджетних доходів і видатків.
7. Які кошти не можуть бути джерелом фінансування дефіциту Державного бюджету України?
8. Чим податок відрізняється від збору?
9. Яким компаніям надаються пільги в офшорних зонах?
10. Якими є основні переваги економічної діяльності в офшорних зонах?

Тестові завдання

1. В Україні джерелами покриття бюджетного дефіциту можуть бути:

а) кредити комерційних банків;
б) внутрішні та зовнішні державні позики;
в) іноземні інвестиції;
г) грошова емісія;
ґ) правильна відповідь відсутня.

2. На відміну від прямих податків, непрямі:

а) мають вищі податкові ставки;
б) включаються в ціну товару;
в) не є обов'язковими;
г) сплачуються раз на рік;
ґ) підлягають відшкодуванню з бюджету.

3. Фінанси – це:

а) гроші, які людина витрачає на споживання;

б) грошові кошти, які фінансові установи надають у вигляді кредиту фірмам;

в) сукупність специфічних грошових відносин, пов'язаних із формуванням, розподілом, перерозподілом і використанням централізованих та децентралізованих фондів грошових коштів із метою вирішення економічних, соціальних і політичних завдань;

г) податки, які суб'єкти господарювання сплачують у державний бюджет;

ґ) правильна відповідь відсутня.

4. Яка з перелічених економічних операцій не є фінансовою?

а) придбання облігацій внутрішньої державної позики;

б) сплата податків;

в) придбання автомобіля;

г) сплата страхових внесків;

ґ) правильна відповідь відсутня.

5. Державний бюджет – це:

а) баланс доходів і видатків держави;

б) усі джерела доходів держави;

в) уся сума державних видатків;

г) різниця між доходами та видатками держави;

ґ) правильна відповідь відсутня.

6. Дефіцит державного бюджету – це:

а) перевищення доходів держави над її видатками;

б) зростання видатків держави;

в) перевищення видатків держави над її доходами;

г) зменшення податкових надходжень до бюджету;

ґ) правильна відповідь відсутня.

7. Яка з перелічених сфер не фінансується за рахунок державного бюджету?

а) охорона здоров'я;

б) освіта;

в) органи внутрішніх справ;

г) комерційні банки;

ґ) наука та культура.

8. Що з переліченого не є джерелом доходів державного бюджету?

а) податки;

б) доходи від використання державної власності;

в) рентні платежі за використання природних ресурсів;

г) заробітна плата державних службовців;

ґ) правильна відповідь відсутня.

9. Податки – це:

а) грошові стягнення з кожної людини;

б) грошові та натуральні платежі, що виплачуються з державного бюджету;

в) грошові стягнення з прибутку та заробітної плати;

г) обов'язкові безумовні платежі юридичних та фізичних осіб на користь держави;

ґ) правильна відповідь відсутня.

10. До непрямих податків належить:

а) податок на додану вартість;

б) податок на доходи фізичних осіб;

в) податок на прибуток підприємств;

г) екологічний податок;

ґ) правильна відповідь відсутня.

Тема 11

ДЕРЖАВНЕ РЕГУЛЮВАННЯ ЕКОНОМІКИ ТА ЕКОНОМІЧНА ПОЛІТИКА В УКРАЇНІ

11.1. Сутність державного регулювання економіки
11.2. Функції держави в ринковій економіці
11.3. Форми та методи державного регулювання економіки. Економічна політика
11.4. Корупція як соціально-економічне явище

11.1. Сутність державного регулювання економіки

Сутність **державного регулювання економіки** полягає у впливі держави на відтворювальні процеси в національній економіці шляхом використання системи інструментів із метою досягнення цілей і пріоритетів соціально-економічної політики.

Суб'єктами державного регулювання економіки є такі (рис. 11.1):

1) *носії господарчих інтересів,* які являють собою соціальні групи, що мають різне майнове становище й доходи та розрізняються за видами діяльності, галузевими та регіональними інтересами; свої економічні інтереси вони висловлюють індивідуально, зокрема у засобах масової інформації, на мітингах, у зверненнях до державних органів управління та під час виборів;

2) *виразники господарчих інтересів* – це об'єднання носіїв господарчих інтересів (союзи, асоціації, політичні партії тощо), що презентують власне бачення концепції соціально-економічної політики в державі; наявність фінансових ресурсів у виразників господарчих інтересів дозволяє чинити більш суттєвий вплив на державну політику порівняно з носіями господарчих інтересів;

3) *виконавці господарчих інтересів* інституційно оформлюються як система органів державного управління.

Рисунок 11.1 – Суб'єкти державного регулювання економіки

Систему органів державного управління можна розглядати в широкому та вузькому розумінні. У широкому розумінні вона охоплює всі гілки державної влади: законодавчу, виконавчу й судову. У вузькому сенсі система органів державного управління відповідає структурі виконавчої влади.

Порядок формування, права й обов'язки, а також розподіл повноважень між видами (гілками) влади визначаються конституцією держави. Так, відповідно до Конституції України єдиним органом *законодавчої влади* є парламент – Верховна Рада України, правосуддя здійснюється виключно судами (судами загальної юрисдикції на чолі з Верховним Судом України та Конституційним судом України) і професійними суддями. Із точки зору управління економікою, Верховна Рада України формує законодавчу основу функціонування суб'єктів у всій багатоманітності їх соціальних ролей, а також визначає стратегічні напрямки економічного розвитку країни.

Головою *виконавчої влади* в Україні є Президент, який (за узгодженням з Верховною радою) формує Кабінет Міністрів України (далі – КМУ). Саме останній здійснює фінансову, цінову, кредитну та податкову політику в країні, складає й виконує державний бюджет, а також здійснює інші функції з оперативного управління економічною системою держави. КМУ підпорядковуються міністерства, державні служби, державні агентства, державні інспекції, центральні органи виконавчої влади зі спеціальним статусом та інші

державні органи управління. Виконавчу владу на місцях реалізують місцеві державні адміністрації.

На сучасному етапі розвитку світової економіки спостерігається послаблення механізмів національно-державного регулювання, що стало наслідком глобалізації. Система влади переходить до міждержавних і наддержавних структур. Цікавим у цьому аспекті є досвід Європейського союзу, де триває експеримент щодо запровадження наднаціонального управління.

11.2. ФУНКЦІЇ ДЕРЖАВИ В РИНКОВІЙ ЕКОНОМІЦІ

Об'єктами державного регулювання виступають сфери економіки, проблеми в яких не вирішуються на основі ринкового саморегулювання. Систематизація останніх дозволяє виділити такі економічні *функції держави*.

1. *Створення законодавчої основи функціонування ринкової економіки*, тобто розробка правової бази функціонування економічних суб'єктів, а також здійснення контролю за дотриманням «правил гри» в економічній сфері.

2. *Перерозподіл доходів і ресурсів*, тобто коригування процесів різкої диференціації доходів шляхом побудови системи соціального захисту населення, а також проведення структурної політики.

3. *Антимонопольне регулювання* – в межах виконання зазначеної функції держава створює систему захисту конкуренції як одного з елементів ринкової економіки. Домінування монополістичних тенденцій із негативним впливом на процеси формування ринкових цін, а отже, з блокуванням механізму ринкової саморегуляції яскраво проявилося в період Великої депресії 1929–1933 рр. У межах виконання функції антимонопольного регулювання держава реалізує конкурентну політику.

4. *Здійснення політики макроекономічної стабілізації*, метою чого є забезпечення сталого економічного зростання, повної зайнятості та стабільного рівня цін. Першим економістом, що теоретично обґрунтував необхідність активного втручання держави у процеси макроекономічної динаміки, став Дж. М. Кейнс. У роботі «Загальна теорія зайнятості, відсотку та грошей» (1936 р.) він доводить доцільність провадження державою політики регулювання (стимулювання) сукупного попиту з метою забезпечення стійкого

економічного розвитку. Починаючи з другої половини 70-х рр. XX ст., кейнсіанські підходи до проблем забезпечення макроекономічної ситуації активно критикуються представниками монетаризму (М. Фрідмен), теорії економіки пропозиції (А. Лаффер) і теорії раціональних очікувань (Р. Лукас), див. рис. 11.2. Зазначимо, що на сучасному етапі представники різних напрямків економічної теорії дискутують із приводу функцій та інструментів державного регулювання макроекономічних процесів, але доцільність державного впливу не піддається сумніву.

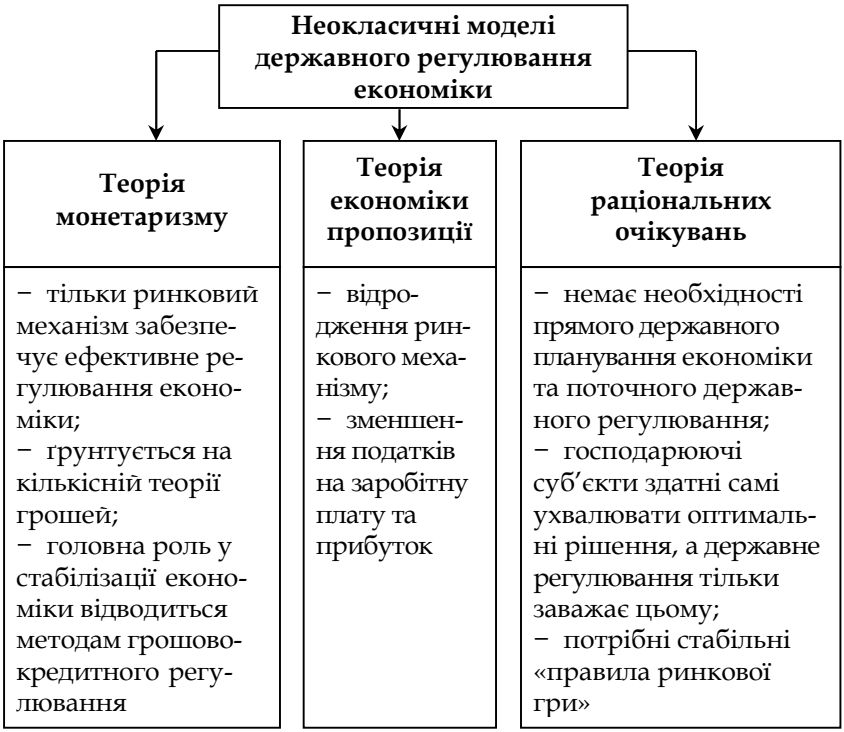

Рисунок 11.2 – Неокласичні моделі державного регулювання економіки

5. *Виробництво суспільних благ*. Під ***суспільними благами*** розуміють товари та послуги колективного користування, які є неподільними, й способів відсторонення споживачів від яких не існує. Прикладами можуть служити національна оборона, охорона громадського порядку, державне управління тощо.

6. *Регулювання* «***зовнішніх ефектів***», тобто ефектів виробництва або споживання блага, вплив яких на третіх осіб (що не є ані покупцями, ані продавцями) ніяк не відображається в ціні цього блага. Хрестоматійним прикладом негативних зовнішніх ефектів є забруднення навколишнього середовища. У процесі виробництва продукції, яке погіршує екологічну ситуацію, населення зазнає некомпенсованих втрат. Мета держави – за допомогою законодавчих актів трансформувати витрати, пов'язані із забрудненням навколишнього середовища, у внутрішні витрати фірми, а також шляхом використання елементів фінансової системи держави (бюджету й позабюджетних фондів) частково компенсувати втрати населення внаслідок дії «зовнішніх ефектів». В Україні яскравим прикладом «зовнішніх ефектів» є наслідки катастрофи на Чорнобильській АЕС.

Об'єктну структуру державного регулювання економіки можна розглядати в розрізі окремих галузей. На основі галузевих аспектів виділяють аграрну, промислову, транспортну, соціальну політику тощо, політику регіонів (регіональна політика) та функціональних критеріїв (грошово-кредитна, або монетарна, бюджетно-податкова, або фіскальна, структурна політика тощо).

11.3. ФОРМИ ТА МЕТОДИ ДЕРЖАВНОГО РЕГУЛЮВАННЯ ЕКОНОМІКИ

Виділяють дві *форми державного регулювання економіки* (див. рис. 11.3):

1) пряме регулювання;

2) непряме регулювання.

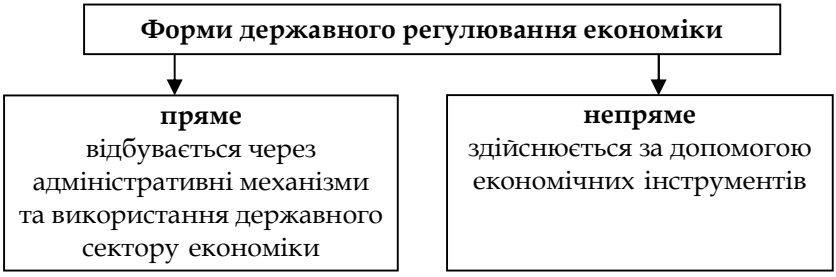

Рисунок 11.3 – Форми державного регулювання економіки

Пряме регулювання відбувається через правову систему й використання державної власності. У цьому випадку держава діє як безпосередній учасник економічного процесу, здійснюючи владно-розпорядчі відносини. Формою прямого регулювання є адміністративний вплив на поведінку господарюючих суб'єктів, спрямований на обмеження їх економічної свободи.

Методи прямого регулювання:

1) *заборони* (здійснювати певні види діяльності, використовувати методи недобросовісної конкуренції, скуповувати акції конкурентів тощо);

2) *дозволи* (ліцензування, реєстрація, дозволи на використання або видобування ресурсів);

3) *примус* (забезпечувати безпечні умови праці, встановлювати очисні споруди, дотримуватися державних стандартів);

4) *регламентація діяльності* економічних суб'єктів (правила безготівкового обігу, митного оформлення товарів, торгівлі товарами);

5) *державні закупівлі* (державні замовлення);

6) *цільове фінансування* (субсидії, субвенції, дотації з держбюджету).

Непряме регулювання пов'язано зі створенням державою мотиваційних механізмів впливу на поведінку економічних суб'єктів.

Методи непрямого регулювання:

1) бюджетно-податкове регулювання (фіскальна політика) – маніпулювання доходами й витратами держави; інструментами фіскальної політики є ставки оподаткування та видатки бюджету;

2) грошово-кредитне регулювання (монетарна політика) – заходи центрального банку щодо змінення обсягу грошової маси в обігу.

Інструменти монетарної політики:

– *облікова ставка*, тобто відсоткова ставка, за якою комерційні банки отримують кредит від центрального банку; підвищуючи або знижуючи облікову ставку, держава впливає на темпи зростання економіки: для прискорення економічного розвитку ставка знижується, для уповільнення зростання з метою запобігання «перегріву» економіки – підвищується;

– *операції на відкритому ринку* державних цінних паперів; купівля-продаж державних цінних паперів на відкритому ринку регулює кредитні можливості комерційних банків, змінюючи обсяг грошової маси в обігу, для стримування ділової активності цен-

тральний банк продає державні облігації комерційним банкам (вилучаючи вільні гроші з обігу, що скорочує можливості банків щодо надання кредитів); центральний банк країни викуповує державні облігації (збільшуючи обсяг грошової маси в обігу), якщо ставиться мета стимулювання ділової активності;

– *норма обов'язкових резервів* – частина кредитних ресурсів, яку комерційні банки мають зберігати на рахунках центрального банку для забезпечення власної ліквідності; зменшуючи норму обов'язкових резервів, центральний банк розширює можливості комерційних банків щодо надання кредитів і навпаки, збільшуючи її, зменшує ці можливості.

Бюджетно-податкове та грошово-кредитне регулювання має антициклічну спрямованість і короткостроковий характер. Окрім цього, здійснюється довгострокове державне регулювання.

Довгострокова економічна політика ґрунтується на координації різноспрямованих дій держави у різноманітних сферах економіки. Ця координація оформлюється у вигляді середньострокових і довгострокових планів і програм розвитку, доповнених системою фінансово-кредитних стимулів. Плани та програми мають рекомендаційний (індикативний) характер.

Цілями втручання держави в економічні процеси можуть бути такі:

- економічне зростання;
- ефективна зайнятість;
- стабільний рівень цін;
- зростання економічної ефективності;
- захист і підтримка принципів економічної свободи;
- соціальна стабільність тощо.

Система довгострокових і поточних цілей економічного розвитку держави, а також комплекс відповідних державних заходів, спрямованих на їх досягнення, має назву **державна економічна політика**.

Види державної економічної політики:

– антициклічна політика, яку спрямовано на підтримку стабільних темпів економічного зростання;

– структурна політика, що передбачає формування ефективної структури національної економіки;

– амортизаційна політика, яка має за мету заохочення накопичення капіталу;

– інвестиційна політика – політика регулювання капіталовкладень із метою структурної перебудови виробництва, його технічного та технологічного оновлення й модернізації;

– науково-технічна й інноваційна політика держави – діяльність держави, спрямована на розвиток науки й техніки, забезпечення стратегічних наукових і технологічних проривів, упровадження результатів НТП у виробництво;

– цінова політика – вплив держави на ціни й ціноутворення з метою приборкання інфляції, стимулювання модернізації виробництва, посилення конкурентоздатності вітчизняних товарів на світовому ринку, здійснення кон'юнктурної та структурної політики, пом'якшення соціальної напруженості у суспільстві;

– зовнішньоекономічна політика держави, яка охоплює різні аспекти зовнішньої торгівлі, контроль за міграцією капіталів і робочої сили, підтримку вітчизняного підприємництва на зовнішніх ринках тощо з метою усунення диспропорцій платіжного балансу та досягнення зовнішньоекономічної рівноваги;

– соціальна політика держави, яка зосереджується на формуванні ефективних соціально-економічних умов життя суспільства, регулюванні відносин між соціальними групами, формуванні економічних стимулів для участі у виробництві, забезпеченні ефективної зайнятості населення, створенні соціальних гарантій та умов для підвищення добробуту членів суспільства;

– конкурентна політика держави, що передбачає розробку заходів щодо створення конкурентного середовища, підтримки та захисту економічної конкуренції, боротьби з монополізмом тощо;

– регіональна політика – це діяльність держави щодо забезпечення збалансованого й комплексного розвитку окремих територій країни, виходячи із загальнодержавних і регіональних інтересів, шляхом використання абсолютних та відносних переваг регіонів;

– екологічна політика, яку спрямовано на забезпечення екологічної рівноваги, охорону навколишнього середовища та створення безпечних умов життя громадян.

Модель реалізації економічної політики в Україні повинна поєднувати елементи ринкового саморегулювання (переважно на мікроекономічному рівні) з достатньо жорстким державним регулюванням макроекономічних пропорцій. Результатом має стати досягнення оптимального співвідношення між виробничою та соціальною ефективністю відтворювальних процесів і забезпечення паритету інтересів окремих суб'єктів господарювання та суспільства в цілому.

11.4. Корупція як соціально-економічне явище

Корупція – це багатоаспектне соціальне, економічне, правове й моральне явище. Закон України «Про засади запобігання і протидії корупції» визначає **корупцію** як використання особою наданих їй службових повноважень і пов'язаних із цим можливостей із метою отримання неправомірної вигоди або прийняття обіцянки (пропозиції) такої вигоди для себе чи інших осіб або, відповідно, обіцянка (пропозиція) чи надання неправомірної вигоди такій особі або на її вимогу іншим фізичним чи юридичним особам з метою схилити цю особу до протиправного використання наданих їй службових повноважень та пов'язаних із цим можливостей.

Широке визначення корупції дає Міждисциплінарна група по корупції Ради Європи: **корупція** являє собою хабарництво й будь-яку іншу поведінку осіб, яким доручено виконання певних обов'язків у державному чи приватному секторі, які призводять до порушення обов'язків, покладених на них за статусом державної посадової особи, приватного співробітника, незалежного агента чи іншого виду відносин, і має за мету одержання будь-яких незаконних вигод для себе або інших осіб.

Економічна природа корупції досліджується в межах нової інституціональної теорії. **Корупція** розглядається як угода між організаціями чи фізичними особами, що зменшує трансакційні витрати клієнта (хабародавця) і, порушуючи формальні чи неформальні обмеження, збагачує агента (одержувача хабара), але не має надійних інституційних механізмів забезпечення свого виконання.

Суттєвими *особливостями* корупційних угод виступають відсутність ефективних механізмів дотримання законності, а також визначеної, передбачуваної ціни.

У сучасній економічній науці заведено відзначати множинність *причин корупції*, виділяючи соціально-культурні, інституційні й економічні чинники.

Соціально-культурними причинами корупції є деморалізація суспільства, недостатня інформованість та організованість громадян, суспільна пасивність щодо свавілля можновладців.

Інституційними причинами корупції вважаються високий рівень закритості в роботі державних відомств, громіздка система звітності, відсутність прозорості в системі законотворчості та слабка

кадрова політика держави, що допускає можливість просування по службі незалежно від реальних результатів роботи службовців.

Економічні причини корупції – це, перш за все, низькі заробітні плати державних службовців, а також їх широкі повноваження впливати на діяльність фірм і громадян. Корупція розквітає скрізь, де у чиновників є широкі повноваження розпоряджатися якимись дефіцитними благами. Особливо це помітно в країнах, що розвиваються, і в постсоціалістичних країнах, але виявляється й у розвинених країнах.

Обсяг корупції залежить від ефективності функціонування органів державного управління та інших суспільних інститутів. Цю тезу яскраво ілюструє *рівняння Р. Клітгаарда*:

Корупція = монополія + свавілля – відповідальність.

Невиправдане розширення повноважень держави, надання чиновникам розмитих регуляторних повноважень і відсутність відповідальності за свої рішення діють як фактори нарощування масштабів корупції. Зважаючи на цей факт, на підтримку антикорупційних заходів український Уряд здійснює регуляторну реформу. Її завданнями, зокрема, є оптимізація бюрократичного апарату держави й чітке визначення функцій і повноважень посадових осіб різного рівня державного управління.

Оскільки форми зловживань службовим становищем є багатоманітними, за різними критеріями виділяють різні *види корупції* (табл. 11.1).

Таблиця 11.1 – Типологія корупційних відносин

Критерії типології корупції	**Види корупції**
1	2
Агент корупційних відносин	– державна (корупція держчиновників); – комерційна (корупція менеджерів фірм); – політична (корупція політичних діячів)
Клієнт корупційних відносин	– індивідуальний хабар (з боку громадян); – підприємницький хабар (з боку легальних фірм); – кримінальний підкуп (з боку кримінальних структур, наприклад наркомафії)

Закінчення табл. 11.1

1	2
Ініціатор корупційних відносин	– вимагання хабарів за ініціативою посадової особи; – відкуп за ініціативою прохача
Форма вигоди агента від корупції	– грошовий хабар; – обмін послугами, наприклад у випадку патронажу, непотизму (кумівства)
Цілі корупції з погляду клієнта	– прискорюючий хабар (щоб агент швидше робив те, що має робити за службовим обов'язком); – гальмуючий хабар (щоб агент порушив свої службові обов'язки); – хабар «за добре ставлення» (щоб агент не ускладнював становище клієнта)
Ступінь централізації корупційних відносин	– децентралізована корупція (кожен хабародавець діє за власною ініціативою); – централізована корупція «знизу доверху» (хабарі, що регулярно збираються нижчими чиновниками, діляться між ними і більш високими); – централізована корупція «зверху вниз» (хабарі, що регулярно збираються вищими чиновниками, частково передаються їх підлеглим)
Рівень розповсюдження корупційних відносин	– низова корупція (у нижчому та середньому ешелонах влади); – верхівкова корупція (серед вищих чиновників і політиків), або «скупка держави»; – міжнародна корупція (у сфері світогосподарських відносин)
Ступінь регулярності корупційних зв'язків	– епізодична корупція; – систематична (інституційна) корупція; – клептократія (корупція як невід'ємний компонент владних відносин)

Соціально-економічні наслідки корупції слід розглядати в короткостроковому й довгостроковому періодах. Інституціоналізм звертає увагу на те, що в короткостроковому періоді корупція може дозволити обминути неефективні суспільні інституції та підвищити ефективність функціонування економіки й прискорити темпи економічного зростання, проте у довгостроковому періоді її роль є виключно негативною. Вона значно знижує ефективність функціонування економіки та самих суспільних інститутів. При цьому поширення корупції створює для бюрократів мотиваційні механізми стимулювати ще більше спотворення суспільних інститутів і системи розподілу.

Корупція як соціально-економічне явище негативно впливає на всі сторони суспільного життя: управління, економіку, політику, соціальну та правову сфери, громадську свідомість і міжнародні відносини. *Економічними наслідками*, зокрема, є такі:

- розширення тіньової економіки;
- зменшення податкових надходжень;
- посилення диференціації доходів;
- зростання трансакційних витрат підприємств;
- скорочення надходжень іноземних та обмеження зростання внутрішніх інвестицій;
- стимулювання відтоку капіталу з країни.

За даними міжнародної неурядової організації «Transparency International», Індекс сприйняття корупції в Україні у 2017 р. становив 30 балів зі 100, що відповідає 134 місцю у рейтингу серед 180 країн світу. Щорічно наша держава втрачає від корупції щонайменше 20 млрд грн. Індивідуальні хабарі складають від 5 до 10 млрд грн, підприємницькі – ще приблизно 10 млрд грн. Втрати від корупції під час тендерів на державні закупівлі становлять не менше 7 млрд грн щорічно, а втрати від незаконного відчуження державного майна, рейдерських захоплень приватного бізнесу великими чиновниками за допомогою правоохоронних і фіскальних органів – від 2 до 5 млрд грн.

Глобалізація світової економіки потребує посилення антикорупційних зусиль. Для міжнародних інвесторів необхідність давати хабара й мати справу з офіційним вимаганням вважається еквівалентною додатковим податкам, але, на відміну від офіційного податку, корупція не приносить податкового доходу державі. Зниження її рівня є більш ефективним шляхом поліпшення економічного стану країни, ніж зниження податків, бо не зменшує державних

доходів. Корупція на додачу до скорочення економічного зростання значно підвищує ймовірність макроекономічної нестабільності в умовах глобалізації, оскільки розширюється розрив між країнами, що можуть управляти корупцією й мати вигоду з глобалізації, і тими, які не лише не роблять цього, а й піддаються великим загрозам через негативні ефекти глобалізації.

Ключові терміни

Державне регулювання економіки. Носії господарських інтересів. Виразники господарських інтересів. Виконавці господарських інтересів. Суспільні блага. Зовнішні ефекти. Пряме регулювання. Непряме регулювання. Економічна політика. Корупція.

Теми рефератів

1. Держава як суб'єкт економічних відносин.
2. Методи державного регулювання економіки.
3. Органи державного управління економікою як виконавці господарчих інтересів.
4. Особливості державного регулювання економіки в умовах глобалізації.
5. Державна економічна політика: принципи й особливості реалізації в Україні.
6. Інструменти фіскальної політики.
7. Інструменти грошово-кредитної політики.
8. Корупція в структурі факторів економічної безпеки.
9. Економічна теорія корупції.
10. Корупція як соціально-економічне явище.

Питання для самоконтролю

1. Чому виникає необхідність у державному регулюванні економіки?
2. Розкрийте суб'єктно-об'єктну структуру державного регулювання економіки.
3. Як відбувалась еволюція поглядів на роль держави в економічних процесах?
4. Які форми, методи й інструменти впливу використовує держава для виконання економічних функцій?
5. Що входить до структури методів державного управління економікою?

6. Що являє собою корупція?
7. Назвіть види корупції.
8. У чому полягають основні причини корупції?
9. Поясніть рівняння корупції Р. Клитгаарда.
10. Які соціально-економічні наслідки має корупція?

Тестові завдання

1. Першим економістом, що теоретично обґрунтував необхідність активного втручання держави у процеси макроекономічної динаміки, став:

а) М. Фрідмен;
б) А. Лаффер;
в) Р. Лукас;
г) А. Сміт;
ґ) Дж. М. Кейнс.

2. Що не є економічною функцією держави?

а) створення законодавчої основи функціонування економіки;
б) перерозподіл доходів і ресурсів;
в) антимонопольне регулювання;
г) виробництво суспільних благ;
ґ) правильна відповідь відсутня.

3. Характерними рисами суспільних благ є:

а) неподільність;
б) відсутність способів відсторонення споживачів від них;
в) унікальність;
г) неподільність і відсутність способів відсторонення споживачів від них;
ґ) неподільність та унікальність.

4. Що є прикладом зовнішніх ефектів?

а) національна оборона;
б) захист правопорядку;
в) забруднення навколишнього середовища;
г) державне управління;
ґ) диференціація доходів.

5. До інструментів непрямого регулювання економіки належать:

а) антимонопольне регулювання;
б) санітарний та екологічний контроль над виробництвом;

в) державні замовлення приватному сектору виробництва;

г) податки;

ґ) правильна відповідь відсутня.

6. До інструментів прямого державного регулювання економіки належить:

а) норма амортизації;

б) норма резервування;

в) податки;

г) державні замовлення;

ґ) правильна відповідь відсутня.

7. Чи є судова влада елементом системи державного управління економікою?

а) так;

б) ні;

в) так, але лише в адміністративно-командній системі;

г) так, але лише в демократичному суспільстві;

ґ) так, але лише в соціально орієнтованій ринковій економіці.

8. Суб'єктами корупційних діянь не можуть бути:

а) державні посадові особи;

б) представники законодавчої влади;

в) представники судової влади;

г) адміністрація корпорацій;

ґ) правильна відповідь відсутня.

9. Представники якого напрямку економічної теорії досліджують економічну природу корупції?

а) кейнсіанства;

б) неоінституціоналізму;

в) монетаризму;

г) теорії раціональних очікувань;

ґ) теорії «економіки пропозиції».

10. Інструментом фіскальної політики є:

а) облікова ставка;

б) податки;

в) операції на відкритому ринку;

г) норма обов'язкових резервів;

ґ) правильна відповідь відсутня.

Тема 12

СВІТОВЕ ГОСПОДАРСТВО ТА ТЕНДЕНЦІЇ ЙОГО РОЗВИТКУ

12.1. Сутність і структура світового господарства
12.2. Форми міжнародних економічних відносин
12.3. Сучасні глобальні проблеми людства. Злочинність у сфері міжнародних економічних відносин

12.1. Сутність і структура світового господарства

Світове господарство – це сукупність національних господарств країн світу, об'єднаних участю у міжнародному поділі праці та системою міжнародних економічних відносин.

Економічними засадами функціонування світового господарства є такі:

1) *міжнародний поділ праці* – спеціалізація національних економік на виробництві певних видів товарів і послуг відповідно до природно-кліматичних, історичних та економічних умов;

2) *інтернаціоналізація економіки* – формування, розвиток і поглиблення економічних зв'язків між країнами завдяки відкритості національних економік; *формами інтернаціоналізації* економіки є такі:

– *економічна інтеграція* – процес добровільної взаємодії, зближення й переплетіння національних економік суверенних країн, унаслідок чого утворюються міждержавні об'єднання, що функціонують згідно зі спеціальними угодами й утворюють однорідний, внутрішньо єдиний господарський комплекс, який охоплює декілька країн;

– *транснаціоналізація економіки* – взаємопереплетіння економік різних країн у результаті функціонування транснаціонального капіталу;

3) *міжнародна конкуренція* – суперництво суб'єктів світового господарства на світовому ринку за найкращі умови реалізації своїх товарів і залучення ресурсів.

Сучасне світове господарство склалося наприкінці XIX ст. Воно невпинно еволюціонувало протягом XX ст. і сьогодні характеризується такими *рисами*:

1) поглиблений розвиток міжнародного поділу праці – міжнародної спеціалізації й кооперування виробництва;

2) високий ступінь інтенсивності міжнародного руху (мобільності) факторів виробництва: капіталу, робочої сили, технологій та інформації;

3) глобальність сфери міжнародного товарного обміну, капіталопотоків, трудової міграції й інформації;

4) інтернаціоналізація виробництва й капіталу: зростання кількості міжнародних форм виробництва на підприємствах, розташованих у різних країнах, у першу чергу в межах найбільших міжнародних корпорацій;

5) виникнення й розвиток національних економік відкритого типу, загальна лібералізація зовнішньоекономічних зв'язків;

6) формування самостійної міжнародної фінансової сфери, безпосередньо не пов'язаної з обслуговуванням руху товарів і факторів виробництва, переважання фінансових ринків над ринками матеріальних товарів і ресурсів;

7) інформатизація, поширення інформаційних технологій розвитку міжнародної економіки; за оцінками фахівців, на початок XXI ст. світовий ринок інформаційних послуг сягнув 1 трлн дол. на рік;

8) посилення прагнення до наднаціонального, міждержавного регулювання поточних економічних і валютно-фінансових процесів у міжнародному масштабі.

Основними суб'єктами світового господарства є такі:

1) національні держави:

а) країни з високим рівнем ВВП на душу населення (12 616 дол. і вище):

– *промислово розвинуті країни*, більшість з яких входить до Організації економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР), це країни Західної Європи, Нова Зеландія, Австралія, Японія, Канада, США, Ізраїль та ін.;

– *країни-експортери нафти:* ОАЕ, Саудівська Аравія, Кувейт, Оман, Катар, Бахрейн, Лівія, Бруней, Чилі, Екваторіальна Гвінея та ін.;

– *деякі офшорні зони:* Бермуди, Кіпр, Багамські Острови, Пуерто-Ріко, Антигуа й Барбуда, Сент-Кітс і Невіс, Монако, Андорра, Люксембург (перше місце у світовому рейтингу за 2016 р. – 103 199 дол.);

б) країни із середнім рівнем ВВП на душу населення (від 1 036 дол. до 12 616 дол.):

– *нові індустріальні країни:* Малайзія, Бразилія, Мексика, Індія, Аргентина, Венесуела, Туреччина, Південноафриканська республіка та ін.;

– *країни з перехідною економікою:* більшість країн Східної та Центральної Європи, більшість країн СНД, Китай, Куба;

в) країни з низьким рівнем ВВП на душу населення (менше 1 036 дол.):

– *відсталі країни* Африки, Азії, Латинської Америки: Гаїті, Бангладеш, Кенія, Ефіопія, Сомалі та ін.;

– *найменш розвинуті країни* з ВВП на душу населення менше 390 дол.: Ліберія, Нігер, Малаві, Бурунді, Демократична Республіка Конго, Південний Судан (останнє місце у світовому рейтингу за 2016 р. – 233 дол.);

2) міжнародні компанії:

а) *транснаціональні корпорації* – національні компанії, що мають виробничі філіали в інших країнах (національні за капіталом і міжнародні за масштабами діяльності, наприклад IBM, General Electric, LG, Microsoft, Philips та ін.);

б) *багатонаціональні корпорації* – міжнародні фірми, капітал яких формується за рахунок злиття коштів декількох національних компаній різних країн (міжнародні як за капіталом, так і за масштабами діяльності, наприклад англо-голландський концерн Royal Dutch Shell, швейцарсько-шведська компанія ABB, англо-голландський концерн Unilever);

3) регіональні інтеграційні об'єднання:

а) *зона вільної торгівлі* – інтеграційне об'єднання, учасники якого скасовують митні бар'єри у взаємній торгівлі, наприклад Зона вільної торгівлі країн ASEAN (AFTA), Зона вільної торгівлі країн СНД, Європейська асоціація вільної торгівлі (EFTA) – Ісландія, Ліхтенштейн, Норвегія та Швейцарія, Північноамериканська асоціація вільної торгівлі (NAFTA) – США, Канада, Мексика та ін.;

б) *митний союз* передбачає, що вільне пересування товарів у межах угруповання доповнює спільна митна політика щодо третіх країн, наприклад Арабський спільний ринок (Єгипет, Ірак, Йорданія, Ємен, Лівія, Мавританія, Сирія), Центральноамериканський спільний ринок (Гватемала, Гондурас, Коста-Ріка, Нікарагуа, Сальвадор), Організація східно-карибських держав (Антигуа та Барбуда,

Гренада, Домініка, Монтсеррат, Сент-Кітс і Невіс, Сент-Люсія, Сент-Вінсент і Гренадіни), Центральноазіатський союз (Казахстан, Киргизія й Узбекистан) та ін.;

в) *спільний ринок* передбачає, що бар'єри між державами ліквідуються не тільки у взаємній торгівлі, але і щодо переміщення робочої сили й капіталу, наприклад Рада співробітництва арабських країн Перської затоки (Бахрейн, Катар, Кувейт, Оман, Об'єднані Арабські Емірати, Саудівська Аравія), Карибське співтовариство (Антигуа та Барбуда, Багамські Острови, Барбадос, Беліз, Домініка, Гренада, Гайана, Ямайка, Монтсеррат, Сент-Кітс і Невіс, Сент-Люсія, Сент-Вінсент і Гренадіни, Тринідад і Тобаго), Спільний ринок Південного Конусу (МЕРКОСУР), Аргентина, Бразилія, Парагвай та Уругвай);

г) *економічний союз* – тип регіонального інтеграційного об'єднання, що передбачає разом із загальним митним тарифом і вільним рухом товарів та факторів виробництва координацію макроекономічної політики й уніфікацію законодавства в ключових галузях – валютній, бюджетній і грошовій, наприклад Європейський Союз (28 європейських країн), Бенілюкс (Бельгія, Нідерланди та Люксембург), Союз арабського Магрибу (Алжир, Лівія, Мавританія, Марокко, Туніс), Лагоський план дій (всі країни Африки на південь від Сахари), Союз ріки Ману (Гвінея, Ліберія, Сьєрра-Леоне);

4) *міжнародні організації* – це спеціальні наднаціональні інститути (урядові або неурядові), що створюються для регулювання поточних економічних і валютно-фінансових процесів у міжнародному масштабі, наприклад Світова організація торгівлі, Міжнародний валютний фонд, Міжнародний банк реконструкції та розвитку, Міжнародна організація праці, Міжнародна фінансова корпорація та ін.

12.2. Форми міжнародних економічних відносин

Суб'єктів світового господарства об'єднує в єдину цілісність система міжнародних економічних відносин (МЕВ). Розрізняють такі *форми МЕВ*:

- міжнародна торгівля товарами та послугами;
- міжнародний рух капіталу;

- міжнародна міграція трудових ресурсів;
- міжнародний науково-технічний обмін;
- міжнародні валютні відносини.

Найдавнішою формою МЕВ є **міжнародна торгівля** товарами та послугами – система міжнародних товарних відносин, сукупність зовнішньої торгівлі всіх країн світу.

Об'єктивна необхідність зовнішньоторговельних відносин обумовлюється обмеженістю природних ресурсів будь-якої економіки, обмеженою місткістю внутрішнього ринку та наявністю особливих умов виробництва тих чи інших товарів, які дають країні порівняльні переваги й дозволяють отримувати вигоди від міжнародної спеціалізації.

Зовнішня торгівля складається з двох потоків – *експорту* (вивезення) та *імпорту* (ввезення) товарів і послуг.

Для регулювання зовнішньої торгівлі національні держави використовують два *види політики*:

1) ***фритредерство*** (вільна торгівля) – політика, спрямована на зниження зовнішньоторговельних бар'єрів;

2) ***протекціонізм*** – політика, спрямована на захист національних виробників від іноземної конкуренції.

Інструментами протекціонізму є такі:

а) імпортні мита;

б) нетарифні бар'єри:

- квоти – кількісні обмеження експорту або імпорту;
- ліцензування – отримання дозволу на експорт або імпорт;
- технічні бар'єри – стандарти якості, технічні норми, вимоги до безпеки, маркування, упаковки тощо;
- вимоги до вмісту місцевих компонентів та ін.

Важливу роль у регулюванні міжнародної торгівлі, усуненні перешкод для її розвитку та лібералізації відіграють міжнародні економічні організації. Найвпливовішою з них є Світова організація торгівлі (СОТ), функціями якої є встановлення правил міжнародної системи торгівлі й вирішення спірних питань між країнами-членами. У травні 2008 р. Україна стала 152-м офіційним членом СОТ.

Наявність митних кордонів, а також намагання держави контролювати транскордонний рух товарів і захищати свій внутрішній ринок за допомогою різноманітних зовнішньоторговельних бар'єрів

породжують нелегальне переміщення товарів, тобто контрабанду. За оцінками Всесвітнього економічного форуму, обсяги нелегальної торгівлі у 2009 р. сягали близько 1,3 трлн дол., що становить від 7 % до 10 % світових торговельних потоків.

Згідно зі статтею 201 Кримінального кодексу України **контрабанда** – це переміщення через митний кордон України поза митним контролем або з приховуванням від митного контролю культурних цінностей, отруйних, сильнодіючих вибухових речовин, радіоактивних матеріалів, зброї або боєприпасів (крім гладкоствольної мисливської зброї або бойових припасів до неї), а також спеціальних технічних засобів негласного отримання інформації. А за Кодексом України про адміністративні порушення та Митним кодексом України правопорушенням вважається також переміщення через митний кордон України (поза митним контролем) або з приховуванням від митного контролю будь-яких товарів (включно з тими, які не обмежено в обігу).

Найчастішими передумовами для порушення митних правил є різниця (іноді дуже значна) цін на окремі товари всередині держави та поза її межами. Так, через єдину тарифну та цінову політику у країнах ЄС ціни на більшість товарів споживання в Україні порівняно з цінами у сусідніх державах-членах ЄС (Польща, Словаччина, Угорщина тощо) є набагато вищими, що породжує значні передумови для контрабанди.

Порушення митних правил завдає значної матеріальної шкоди державному бюджету країни, оскільки супроводжується ухиленням від сплати митних зборів. Крім того, якщо йдеться про незаконний вивіз історичних і культурних цінностей, країна зазнає непоправної втрати. Переміщення деяких предметів призводить не лише до економічної шкоди, а й нерідко становить загрозу життю та здоров'ю громадян – це стосується контрабанди зброї, наркотичних речовин, вибухівки тощо.

Міжнародний рух капіталу – це переміщення капіталів з однієї країни в іншу з метою найбільш прибуткового їх вкладення (одержання додаткових прибутків, поліпшення економічних і політичних позицій на зовнішньому ринку).

Об'єктивна основа міграції капіталу – зростаючі інтернаціоналізація та глобалізація економіки. Найважливішими *причинами вивозу капіталу* є такі:

1) розбіжність попиту на капітал і його пропозиції у різних ланках світового господарства;

2) освоєння нових закордонних товарних ринків, при цьому капітал експортується для того, щоб проторувати шлях експорту товарів, стимулювати попит на власну продукцію;

3) наявність у країнах, куди експортується капітал, більш дешевих сировини та робочої сили;

4) стабільна політична обстановка й у цілому сприятливий інвестиційний клімат у приймаючій країні, пільговий інвестиційний режим у спеціальних (вільних) економічних зонах.

Окрім названих причин, пов'язаних із захистом комерційних інтересів, нерідко метою вивозу капіталу за кордон є прагнення *втекти від закону*:

1) накопичення коштів на «чорний день» на випадок переслідувань за порушення закону;

2) ухилення від сплати податків;

3) «відмивання» грошей.

Міжнародний рух капіталу здійснюється у двох напрямках – як експорт капіталу й імпорт капіталу.

Основними *формами міжнародного руху капіталу* є такі:

1) *підприємницька форма* – інвестування капіталу в підприємства різноманітних галузей:

– *прямі інвестиції* – вкладення капіталу, які дають право прямого контролю об'єкта інвестування (наприклад, придбання контрольного пакету акцій);

– *портфельні інвестиції* – вкладення капіталу, які не дають права прямого контролю об'єкта інвестування (замалі за обсягом або пов'язані з придбанням непайових цінних паперів);

– *іноземні інвестиції* – інвестиції, що імпортуються;

2) *позичкова форма* – рух капіталу у вигляді міжнародних кредитів, міжнародних депозитів та економічної допомоги (безоплатної або у вигляді пільгових кредитів).

Відіграючи в цілому стимулюючу роль у розвитку світової економіки, міжнародний рух капіталу викликає різні наслідки для країн-експортерів та імпортерів капіталу (табл. 12.1).

Таблиця 12.1 – Наслідки міжнародного руху капіталу для країн-експортерів та країн-імпортерів

Наслідки міжнародного руху капіталу			
для країн-експортерів		для країн-імпортерів	
позитивні	− зарубіжні інвестиції сприяють розширенню товарного експорту; − збільшуються доходи від закордонної діяльності	позитивні	− іноземні інвестиції сприяють економічному зростанню; − іноземний капітал створює нові робочі місця, приносить нові технології, а ефективний менеджмент сприяє прискоренню в країні НТП; − приплив капіталу сприяє поліпшенню платіжного балансу
негативні	− вивезення капіталу за кордон без адекватного залучення іноземних інвестицій призводить до уповільнення економічного розвитку; − вивезення капіталу негативно відбивається на рівні зайнятості в країні-експортері; − переміщення капіталу за кордон несприятливо позначається на платіжному балансі країни	негативні	− іноземний капітал, «підмінюючи» місцевий, витісняє його з прибуткових галузей, це може призвести до однобокості розвитку країни й загрожувати її економічній безпеці; − імпорт капіталу часто пов'язується з проштовхуванням на ринок країни-імпортера товарів, що вже закінчують свій життєвий цикл, а також знятих із виробництва в результаті виявлених недоброякісних властивостей; − імпорт позичкового капіталу призводить до збільшення зовнішньої заборгованості країни; − у результаті фінансових криз і різкого відтоку з фондових ринків спекулятивного капіталу можуть серйозно порушитися стабільність валют і загальна фінансово-економічна ситуація в країні; − використання міжнародними корпораціями трансферних (внутрішньокорпоративних) цін призводить до втрат країною-імпортером податкових надходжень і митних зборів

Наслідки міжнародного руху капіталу відбиваються на реалізації соціально-економічних і політичних цілей конкретної країни. Природно, що вони є різними для розвинених і слаборозвинених країн, а також для країн із перехідною економікою. Крім того, важливе значення має і *канал, яким відбувається рух капіталу*:

1) *легальні канали вивозу капіталу* – вивіз відбувається в межах і на основі закону (вивіз за дозволом центрального банку на капітальні операції з валютними коштами, використання кредитних карток тощо);

2) *кримінальні канали вивозу капіталу* – вивіз, що відбувається з прямим порушенням закону – контрабандним шляхом; він характеризується як фізичне переміщення майна й готівки, бо безготівкові платежі тут використані бути не можуть, адже, навіть потрапивши за кордон, капітал, вивезений кримінальними каналами, не може використовуватись у звичайній економічній діяльності без легалізації, тому продовжує обслуговувати кримінальну економіку;

3) *нелегальні канали вивозу капіталу* – вивіз відбувається не на основі закону, але і без його грубого порушення; учасниками такого вивозу часто є фіктивні або офшорні фірми.

Основними *нелегальними каналами* вивозу капіталу є такі:

− імпорт товару на умовах попередньої оплати, коли постачання товару не здійснюється;

− експорт товару на умовах попереднього постачання, коли оплата не відбувається;

− маніпуляції цінами контракту: експортні ціни занижуються, а імпортні – завищуються за допомогою механізму трансферного ціноутворення або послуг торгових офшорних компаній (реінвойсингових станцій);

− під виглядом одного товару через кордон вивозиться інший, більш якісний і дорогий;

− у контракт включаються завищені штрафні санкції за порушення термінів або інших умов постачань;

− використовуються контракти на надання послуг, наприклад маркетингових чи консалтингових;

− неповернення валютної виручки під приводом форсмажорних обставин;

− неповернення кредитів кредиторам-резидентам або виплата завищених відсотків за кредитами кредиторам-нерезидентам;

– неповернення товарно-матеріальних цінностей, переданих на зберігання (консигнацію) тощо.

Схеми нелегального вивозу капіталу є різноманітними й не підлягають повній класифікації, більшість із них лежить в галузі торгових угод. У разі вдосконалення законодавства розробляються нові канали вивозу, що не підпадають під межі закону. Існує цілий ринок каналів вивозу капіталу, ще не виявлених органами, які регулюють транскордонний рух капіталу.

Відтік тіньового капіталу з України за період 2004–2013 рр. становив 116,762 млрд дол. За цим показником наша держава посідає 14 місце у світі.

Міжнародна міграція робочої сили являє собою транскордонний рух працездатного населення у пошуках роботи та кращих умов праці.

За своєю соціально-економічною суттю міжнародна міграція робочої сили є специфічною формою переливання робочої сили з одних країн в інші, процес перерозподілу трудових ресурсів між різними ланками світового господарства відповідно до законів світового ринку.

Міжнародний рух робочої сили складається з двох потоків – *еміграції* (виїзд за кордон) та *імміграції* (приїзд із-за кордону).

Міжнародна міграція робочої сили по-різному впливає на економіку країн-донорів, які втрачають робочу силу, та країн-реципієнтів, які отримують робочу силу (табл. 12.2).

За різними оцінками за кордоном працюють від 2,5 до 5 млн громадян України. За даними НБУ, у 2016 р. обсяги приватних грошових переказів становили 5,5 млрд дол., або 5,8 % ВВП, з яких 20 % надійшли неформальними каналами, а за три квартали 2017 р. – 5,2 млрд дол., що значно більше, ніж обсяги ПІІ. У розвиток бізнесу в Україні вкладається лише 3 % цих коштів, решта йде на споживання.

Світова спільнота, яка ще недавно не відчувала безпосередніх розмірів, особливостей і наслідків міграційних процесів на міжнародному рівні, сьогодні впритул зіткнулася з необхідністю координації зусиль багатьох країн у вирішенні гострих ситуацій і колективного регулювання міграційних потоків.

Таблиця 12.2 – Наслідки міжнародної міграції робочої сили для країн-донорів та країн-реципієнтів

Наслідки міжнародної міграції робочої сили			
для країн-донорів		для країн-реципієнтів	
позитивні	− переказ доходів на батьківщину; − зменшення напруженості на національному ринку праці	позитивні	− економія на підготовці кадрів; − підвищення сукупного попиту; − пом'якшення демографічної проблеми; − вирішення проблеми браку кадрів непрестижних професій
негативні	− втрата найбільш активної частини населення; − втрата інтелектуального потенціалу; − втрата коштів на освіту; − гальмування економічного та соціально-політичного розвитку; − загострення демографічної проблеми	негативні	− конфлікти на етнічному або релігійному ґрунті; − зростання соціальної напруженості у зв'язку з недостатньою інтеграцією частини іммігрантів в економіку країни-реципієнта

Провідною міжурядовою організацією у галузі міграції є Міжнародна організація з міграції (МОМ). Сьогодні до її складу входить 151 країна (в тому числі й Україна), а 12 країн мають статус спостерігачів. Діяльність МОМ спрямовано на забезпечення міжнародного партнерства у вирішенні міграційних питань, допомогу у пошуку практичних рішень міграційних проблем, протидію торгівлі людьми, а також на надання гуманітарної підтримки мігрантам, які її потребують.

Однією з найболючіших проблем трансграничного руху робочої сили є проблема нелегальної міграції.

Нелегальною міграція стає в разі незаконного перетинання державного кордону поза пропускними пунктами чи з використанням фальшивих документів або візи (самостійно чи за допомогою третіх осіб), а також проживання на території країни без належного дозволу державних органів.

Нелегальна міграція має такі негативні *соціально-економічні наслідки*:

− створення гранично низького стандарту трудових відносин роботодавцями, що наймають нелегальних іммігрантів;

− погіршення криміногенної ситуації, оскільки нелегальні мігранти частіше стають жертвами злочинів і частіше потрапляють до лав кримінальних угруповань;

− зростання витрат бюджетних коштів на утримання центрів тимчасового перебування нелегалів, обслуговування, ідентифікацію та депортацію нелегальних мігрантів, а також споживання нелегалами суспільних благ (медичні послуги, освіта тощо);

− руйнування сімей, оскільки нелегальні мігранти змушені дуже довго перебувати далеко від своїх родин;

− поширення нетипових інфекційних захворювань.

Ще одним небезпечним явищем, пов'язаним із транскордонним рухом робочої сили, є торгівля людьми.

Торгівля людьми – це вербування, перевезення, передання, приховування або одержання людей шляхом загрози, застосування сили або інших форм примусу, викрадення, шахрайства, обману, зловживання владою або уразливістю положення, або за рахунок надання чи отримання платежів або прибутку для одержання згоди особи, яка має контроль над іншою особою, з метою експлуатації. Така експлуатація передбачає, як мінімум, експлуатацію інших осіб шляхом проституції або інших форм сексуальної експлуатації, примусову працю або послуги, рабство або дії, подібні до рабства, підневільний стан або вилучення органів.

За оцінками ООН, близько 2,5 млн осіб з 127 різних країн є об'єктом торгівлі людьми в усьому світі. Загальний річний доход від цієї торгівлі становить від 5 до 9 млрд дол., тому цей вид злочинної діяльності є третім за прибутковістю після торгівлі наркотиками та незаконної торгівлі зброєю.

Міжнародний науково-технічний обмін передбачає обмін науково-технічними знаннями, виробничим досвідом і технологіями між країнами. Розвиток міжнародного технологічного обміну обумовлюється істотними відмінностями у технічному рівні окремих держав.

Міжнародний науково-технічний обмін може здійснюватися в такі *способи*:

1) комерційне передання технологій:

– ***патентна угода*** – міжнародна торгова операція, у результаті якої власник патенту продає права на використання винаходу;

– ***продаж «ноу-хау»*** – надання технічного досвіду, секретів виробництва та інших незапатентованих винаходів, що мають комерційну цінність і містять відомості технологічного, економічного, адміністративного та фінансового характеру, використання яких забезпечує певні переваги у конкурентній боротьбі; на відміну від патенту, «ноу-хау» не користується правовою охороною;

– ***ліцензійні угоди*** – продаж дозволів використовувати на певних умовах об'єкти ліцензії, якими є запатентовані винаходи, промислові зразки, товарні знаки та «ноу-хау»;

– ***інжиніринг*** – надання технологічних знань, необхідних для придбання, монтажу й використання куплених або орендованих машин та обладнання, що охоплює широкий комплекс заходів щодо підготовки техніко-економічного обґрунтування проектів, здійснення консультацій, нагляду, проектування, випробувань, гарантійного й післягарантійного обслуговування;

– ***франчайзинг*** – угода про передання торгового знаку або торгової марки, у результаті якої франшизер (продавець) не лише передає франшизі (покупцю) право на використання згаданих марки чи знаку, а й надає йому за певну плату постійну технічну допомогу з підготовки кадрів та управління підприємством;

– ***контракти «під ключ»*** – угоди на будівництво об'єкту, який після його повної готовності до експлуатації передається замовнику;

– ***контракти на управління*** – угоди, відповідно до яких фірма однієї країни відряджає своїх менеджерів у зарубіжну фірму для виконання управлінських функцій на певний термін (зазвичай від 3 до 5 років) і за певну плату, що може бути викликано необхідністю підвищення ефективності функціонування діючого підприємства або умовами здійснення прямих іноземних інвестицій;

– ***науковий аутсорсинг*** – виконання наукових розробок на замовлення***;***

– ***спільне проведення наукових досліджень*** трапляється у високовитратних сферах наукових розробок, де необхідно об'єднувати кошти декількох країн;

2) некомерційне передання технологій:

– наукові конференції;

– науково-технічні виставки;

– стажування спеціалістів;

– поширення науково-технічної інформації через ЗМІ;

3) нелегальне передання технологій:

– ***промисловий шпіонаж*** – це нелегальний спосіб отримання інформації, яка стосується діяльності певного підприємства, становить її комерційну таємницю й не може бути отримана з доступних джерел;

– ***інтелектуальне піратство*** – дії, спрямовані на протиправне використання об'єктів права інтелектуальної власності, що належать іншим особам, умисно вчинені з метою отримання матеріальної вигоди особою, яка розуміє протизаконний характер цих дій.

На основі розглянутих вище форм МЕВ складаються **міжнародні валютні відносини** – відносини між суб'єктами світового господарства щодо здійснення міжнародних розрахунків, кредитних і валютних операцій.

Валюта – це національна грошова одиниця країни, а також грошові знаки іноземних держав, які використовуються в міжнародних розрахунках.

Валюти різних країн розрізняються за ступенем їх участі у міжнародних операціях, оскільки мають різний ступінь **конвертованості** – гарантованої державою можливості обміну національної валюти на іноземну. Ця можливість визначається рівнем виробничого потенціалу, стабільністю та конкурентоспроможністю певної держави. Розрізняють такі *види валюти*:

– *вільноконвертована валюта,* яка виконує функцію світових грошей, а держава не встановлює обмежень щодо її використання у міжнародних розрахунках;

– *частково конвертована валюта*, щодо якої існують певні обмеження, хоча вони і не стосуються поточних міжнародних операцій;

– *неконвертована валюта* – держава повністю забороняє будь-які операції обміну своєї валюти на іноземну або дозволяє це робити за згодою уповноважених органів.

Під час здійснення міжнародних операцій відбувається обмін валют різних країн у певному співвідношенні на основі валютного курсу.

Валютний курс – ціна грошової одиниці однієї країни, виражена у грошових одиницях інших країн. *Види валютних курсів*:

– *плаваючий курс* – визначається співвідношенням попиту та пропозиції валют на валютному ринку;

– *фіксований курс* – офіційне співвідношення між двома валютами, встановлене у законодавчому порядку, яке держави зобов'язуються підтримувати.

Основою для визначення валютного курсу є **паритет купівельної спроможності** – співвідношення між грошовими одиницями різних країн за їх купівельною спроможністю щодо певного набору товарів і послуг.

На динаміку валютного курсу впливають такі *фактори*:

- стан платіжного балансу країни;
- рівень інфляції;
- співвідношення попиту та пропозиції на валюту;
- міграція капіталу;
- політична й економічна стабільність.

Регулювання валютного курсу відбувається у двох *формах*:

1) *облікова (дисконтна) політика*, яка здійснюється шляхом зміни облікової ставки центрального банку; підвищення цієї ставки призводить до подорожчання кредитних ресурсів і притоку іноземного капіталу в країну, що сприяє підвищенню курсу національної валюти (і навпаки);

2) *девізна політика*, яка здійснюється шляхом:

– *валютних інтервенцій* – купівлі-продажу центральним банком іноземної валюти; для підвищення курсу національної валюти іноземна валюта продається на валютному ринку, а для зниження курсу національної валюти – купується на валютному ринку.

– *валютних обмежень* щодо вивозу валюти та зарубіжних інвестицій.

Усі зовнішньоекономічні операції країни знаходять відображення в її платіжному балансі.

Платіжний баланс – це статистичний звіт, в якому в систематизованому вигляді містяться сумарні дані про зовнішньоекономічні операції резидентів цієї країни з резидентами інших країн за певний період. Він відображає не тільки кількісний обсяг, але і якісну структуру та характер зовнішньоекономічних операцій.

Платіжний баланс складається з таких взаємопов'язаних *частин* (на прикладі України див. табл. 12.3):

1) рахунок поточних операцій;
2) рахунок операцій з капіталом;
3) фінансовий рахунок.

Таблиця 12.3 – Платіжний баланс України за 2017 р.

Статті платіжного балансу	Обсяг, млн дол.
А. РАХУНОК ПОТОЧНИХ ОПЕРАЦІЙ	–2088
БАЛАНС ТОВАРІВ ТА ПОСЛУГ	–8610
У т. ч. баланс товарів:	–9372
експорт товарів	39689
імпорт товарів	49061
Баланс послуг:	762
експорт послуг	14087
імпорт послуг	13325
БАЛАНС ПЕРВИННИХ ДОХОДІВ (САЛЬДО)	3013
надходження	9364
виплати	6351
У т. ч.: оплата праці	9145
доходи від інвестицій	–6132
БАЛАНС ВТОРИННИХ ДОХОДІВ (САЛЬДО)	3509
надходження	4723
виплати	1214
у т. ч. грошові перекази працюючих за кордоном	980
В. РАХУНОК ОПЕРАЦІЙ З КАПІТАЛОМ	–4
надходження	22
виплати	26
У т. ч. капітальні трансферти	4
придбання/вибуття невиробничих нефінансових активів	–8
чисте кредитування(+)/чисте запозичення (-) (=A+B)	–2092
С. ФІНАНСОВИЙ РАХУНОК	–4658
У т. ч. прямі інвестиції	–2194
прямі інвестиції: активи	234
прямі інвестиції: пасиви	2428
портфельні інвестиції	–1800
інші інвестиції	–133
у т. ч. довгострокові кредити	–548
короткострокові кредити	607
торгові кредити	1599
Помилки та упущення	531
D. Зведений баланс (=A +B-C=E)	2566
Е. Резерви та пов'язані статті	2566
Резервні активи	2673
у т. ч. монетарне золото	–9
спеціальні права запозичення	–704
інші резервні активи	3386
Б А Л А Н С	0

Із бухгалтерської точки зору платіжний баланс завжди перебуває в рівновазі, але за його основними розділами можуть траплятись або активне сальдо (профіцит), якщо надходження перевищують виплати, або пасивне (дефіцит), якщо виплати перевищують надходження валюти. У такому випадку платіжний баланс урівноважують за допомогою резервних активів, які витрачаються центральним банком країни у разі дефіциту та збільшуються у разі профіциту.

Аналіз платіжного балансу України за 2017 р. (див. табл. 12.3) показує наявність профіциту зведеного балансу (2566 млн дол.), який утворився за рахунок надходження коштів за фінансовим рахунком (–4658 млн дол.) і дозволив перекрити дефіцити рахунків поточних операцій (–2088 млн дол.) та операцій з капіталом (–4 млн дол.), а також сформувати резервні активи (2566 млн дол.).

12.3. Сучасні глобальні проблеми людства. Злочинність у сфері міжнародних економічних відносин

Усі форми МЕВ є взаємопов'язаними та взаємозалежними. Метою їх здійснення є не тільки вирішення проблем окремих країн, але й проблем, які впливають на розвиток усього світового господарства. Це ***глобальні економічні проблеми***, які стосуються життєвих інтересів усього людства та своїми негативними наслідками становлять небезпеку розвитку всієї цивілізації.

До глобальних економічних проблем відносять такі:

1) ***демографічну проблему***, викликану швидким зростанням населення Землі; кожні 11–13 років воно збільшується на 1 млрд чол., зростає кількість перенаселених районів, при цьому 95 % населення проживає в Азії, Африці й Латинській Америці, тоді як у країнах Європи спостерігається депопуляція (зменшення чисельності) місцевого населення;

2) ***продовольча проблема***, яка є наслідком відставання темпів зростання обсягів виробництва сільгосппродукції від темпів зростання чисельності населення; у результаті цього 10 % населення Землі голодує, майже 100 % цих людей проживає у країнах, що розвиваються;

3) ***енергетична та сировинна проблеми***, породжені швидкими темпами вичерпання відповідних ресурсів та їх обмеженістю;

4) ***екологічна проблема***, породжена господарською діяльністю людей; матеріальне виробництво може чинити незворотний вплив на навколишнє середовище, сучасні галузі промислового виробництва виснажують природні ресурси, забруднюють навколишнє середовище й порушують екологічну рівновагу, тому природа втрачає здатність до саморегулювання, змінюється клімат і зростає захворюваність людей;

5) ***освоєння світового океану та космічного простору***, яке дозволить залучити їх ресурси до економічного процесу;

6) ***роззброєння***, яке дозволить перенацілити значні кошти на вирішення соціальних проблем; зокрема ***конверсія військового виробництва*** надасть можливість використати вивільнені матеріальні, трудові й технологічні ресурси у цивільних галузях;

7) ***інтернаціоналізація злочинності*** в економічній сфері, посилення її впливу на національні господарські комплекси та зростання заподіяної шкоди.

Проблема злочинності, яка донедавна вважалась внутрішньою справою держави, на сьогодні не може вирішуватись урядом самостійно. Це пояснюється тим, що злочинність не просто зростає, а набуває *міжнародного характеру*.

У тих випадках, коли злочинні дії, угоди та схеми порушують закони більше ніж однієї держави, використовують термін «**транснаціональні злочини**». ООН запропонувала таку *класифікацію транснаціональних злочинів*, що демонструє, наскільки поширився вплив міжнародної злочинності на світове господарство та економіки окремих держав:

1) відмивання грошей;
2) тероризм;
3) крадіжка творів мистецтв і предметів культури;
4) крадіжка інтелектуальної власності;
5) незаконна торгівля зброєю;
6) крадіжка літаків;
7) морське піратство;
8) захоплення наземного транспорту;
9) шахрайство зі страховкою;
10) комп'ютерна злочинність;
11) економічна злочинність;
12) торгівля людьми;
13) торгівля людськими органами;

14) незаконна торгівля наркотиками;

15) фіктивне банкрутство;

16) проникнення у легальний бізнес;

17) корупція та підкуп громадських і політичних діячів та виборних осіб.

Сучасне світове господарство є дуже привабливою сферою для кримінальних елементів, оскільки:

− використання закордонних фірм і банків дозволяє злочинним угрупованням ефективно відмивати «брудні» гроші;

− міжнародні злочинці дуже ефективно використовують міжнародний кримінальний поділ праці (колумбійські картелі – індустрія наркобізнесу, китайські тріади – організовані форми нелегальної міграції, російська мафія – викрадення та контрабанда автомобілів тощо);

− недостатня координація діяльності правоохоронних органів різних країн дозволяє злочинцям ефективніше приховувати злочинну діяльність.

Значна частина економічних злочинів скоюється *транснаціональними організованими групами* та злочинними співтовариствами. Серед міжнародних злочинних організацій найбільше виділяються «Велика шістка» – італійський злочинний синдикат, російська мафія, японська якудза, китайські тріади, колумбійські картелі та мексиканська федерація. Їх спільними *ознаками* є такі:

− досягнення економічної вигоди шляхом створення незаконних товарів і послуг або законних послуг і товарів у незаконній формі;

− контроль над найприбутковішими сферами злочинної діяльності;

− конспіративна злочинна діяльність, яка координується ієрархічними структурами;

− корупційний вплив на державні органи та громадські об'єднання;

− нестримне прагнення до влади та збагачення, ненависть і ворожість до конкурентів;

− найвищий рівень озброєння, фінансового та матеріально-технічного забезпечення;

− сувора дисципліна та чітке додержання злочинних норм і приписів.

Організована злочинність прагне монополізувати не тільки сферу незаконних підприємств, але і легальний бізнес, установити контроль над економічною політикою держави. Створення організованими групами комерційних структур може бути націлене на ухилення від сплати податків, незаконне одержання кредитів, переведення коштів у готівку, їх конвертацію в іноземну валюту з перерахуванням у закордонні банки та легалізацію коштів.

За даними Всесвітнього економічного форуму, ємність ринків окремих нелегальних товарів і послуг оцінюється так: на рівні підроблених лікарських засобів – 200 млрд дол., проституції – 190 млрд дол., марихуани – 140 млрд дол., підробленої електроніки – 100 млрд дол., кокаїну – 80 млрд дол., піратського програмного забезпечення – 50 млрд дол., торгівлі людьми – 30 млрд дол., злочинів у сфері охорони навколишнього середовища та торгівлі природними ресурсами – 20 млрд дол.

Тінізація світової економіки негативно впливає на дієвість важелів управління національними економіками й дестабілізує світові економічні відносини. Поширення тіньової зайнятості та тінізація фінансових потоків, які визнано детермінантами тінізації світових економічних відносин, посилюють нерівність усередині країн і між ними.

Для протидії транснаціональним злочинам створено низку міжнародних організацій: Інтерпол, Європол, Групу з розробки фінансових заходів боротьби з відмиванням грошей (FATF), Міжнародну організацію контролю в сфері обігу цінних паперів (IOSCO), Міжнародне морське бюро (IMB), Службу по забезпеченню безпеки бізнесу при Міжнародній торговій палаті (BSSICC), Міжнародну асоціацію слідчих по боротьбі з підробками кредитних документів (IACCY), Міжнародну асоціацію професійних офіцерів безпеки банків (IAPSO) та ін.

Ключові терміни

Світове господарство. Міжнародний поділ праці. Інтернаціоналізація економіки. Економічна інтеграція. Транснаціоналізація економіки. Транснаціональні корпорації. Багатонаціональні корпорації. Зона вільної торгівлі. Митний союз. Спільний ринок. Економічний союз. Міжнародна торгівля. Фритредерство. Протекціонізм. Контрабанда. Міжнародний рух капіталу. Прямі інвестиції. Портфельні інвестиції. Міжнародна міграція робочої сили. Еміграція.

Імміграція. Нелегальна міграція. Торгівля людьми. Міжнародний науково-технічний обмін. Патентна угода. «Ноу-хау». Ліцензійні угоди. Інжиніринг. Франчайзинг. Контракти «під ключ». Контракти на управління. Науковий аутсорсинг. Промисловий шпіонаж. Інтелектуальне піратство. Міжнародні валютні відносини. Валюта. Конвертованість валюти. Валютний курс. Паритет купівельної спроможності. Платіжний баланс. Глобальні економічні проблеми. Транснаціональні злочини.

Теми рефератів

1. Історичні етапи становлення та розвитку світового господарства.
2. Світове господарство: тенденції та перспективи розвитку.
3. Поняття й тенденції міжнародного поділу праці.
4. Державне регулювання зовнішньоекономічної діяльності.
5. Міжнародна міграція робочої сили та її наслідки.
6. Міжнародна міграція робочої сили та діяльність правоохоронних органів України у запобіганні нелегальній міграції.
7. Міжнародний рух капіталу та залучення іноземних інвестицій в Україну.
8. Схеми нелегального вивозу капіталу.
9. Еволюція світової валютної системи.
10. Еволюція світового господарства й розвиток міжнародної злочинності.

Питання для самоконтролю

1. Які риси має сучасне світове господарство?
2. До якої групи країн належить Україна?
3. Чим відрізняються різні типи регіональних інтеграційних об'єднань?
4. Членом яких міжнародних організацій є Україна?
5. За допомогою яких інструментів держава захищає свій внутрішній ринок?
6. Які існують канали вивозу капіталу?
7. Які наслідки має нелегальна міграція?
8. Які існують форми нелегального передання технологій?
9. Як держава впливає на курс національної валюти?
10. Охарактеризуйте зміст сучасних глобальних проблем людства.

Тестові завдання

1. Міжнародний поділ праці – це:

а) система торговельних зв'язків, які склалися в певних часових і територіальних рамках;

б) спеціалізація окремих країн у межах світового господарства на виробництві певних видів продукції;

в) система різноманітних форм міжнародного економічного співробітництва, яка передбачає відкритість економіки й вільне переміщення трудових ресурсів;

г) зосередження окремих стадій єдиного виробничого процесу у різних найпридатніших для цього країнах;

ґ) правильна відповідь відсутня.

2. Кількісні обмеження на ввіз або вивіз відповідних товарів, які запроваджуються на певний час, називаються:

а) акцизний збір;

б) квоти;

в) мито;

г) ембарго;

ґ) правильна відповідь відсутня.

3. Операція купівлі або продажу національної валюти країни для підтримки її валютного курсу називається:

а) девальвація;

б) ревальвація;

в) валютна інтервенція;

г) валютні обмеження;

ґ) правильна відповідь відсутня.

4. Якщо запроваджено валютні обмеження щодо окремих операцій резидентів із національною валютою, така валюта називається:

а) резервною;

б) вільноконвертованою;

в) частково конвертованою;

г) неконвертованою;

ґ) правильна відповідь відсутня.

5. Де відображаються всі зовнішньоекономічні операції за певний період?

а) зовнішньоторговельне сальдо;

б) платіжний баланс;

в) торговельний баланс;

г) державний бюджет;

ґ) правильна відповідь відсутня.

6. Протекціонізм – це:

а) політика, що заохочує імпорт товару;

б) політика, що обмежує імпорт товарів;

в) політика, що обмежує експорт товарів;

г) економічна школа, яка вважала основним джерелом багатства зовнішню торгівлю;

ґ) правильна відповідь відсутня.

7. Цілковитий контроль над об'єктом іноземних капіталовкладень забезпечує:

а) вивіз підприємницького капіталу в формі портфельних інвестицій;

б) вивіз підприємницького капіталу в формі прямих інвестицій;

в) вивіз позичкового капіталу;

г) міжнародні депозити;

ґ) правильна відповідь відсутня.

8. Валюта – це:

а) грошова одиниця певної країни;

б) грошові знаки іноземних держав, які зберігаються у Національному банку України;

в) національні грошові знаки, якими володіють нерезиденти;

г) іноземні грошові знаки, якими володіють резиденти;

ґ) правильна відповідь відсутня.

9. Який з перелічених видів інтеграційних об'єднань характеризується найбільшим ступенем розвитку інтеграційних процесів?

а) митний союз;

б) спільний ринок;

в) економічний союз;

г) зона вільної торгівлі;

ґ) правильна відповідь відсутня.

10. Що з названого не є формою міжнародних економічних відносин:

а) міжнародна торгівля;

б) міжнародний рух капіталів;

в) міжнародний обмін науково-технічною інформацією;

г) міжнародні валютно-фінансові відносини;

ґ) правильна відповідь відсутня.

Тема 13

ПРЕДМЕТ І МЕТОДИ СУДОВОЇ БУХГАЛТЕРІЇ

13.1. Предмет і методи судової бухгалтерії
13.2. Види господарського обліку
13.3. Місце бухгалтерського обліку в системі господарського контролю

13.1. Предмет і методи судової бухгалтерії

Судова бухгалтерія – це комплексна прикладна дисципліна, що займається вивченням і застосуванням спеціальних бухгалтерських та економічних знань у кримінальних і цивільних процесах (в юридичній практиці).

Завдання судової бухгалтерії – попередження, виявлення та усунення економічних злочинів і різних господарських правопорушень.

Судова бухгалтерія є тісно пов'язаною з бухгалтерським обліком, економічним аналізом, криміналістикою, цивільним і кримінальним правом та ОРД (оперативно-розшуковою діяльністю).

Метою судової бухгалтерії є розробка й удосконалення методики застосування економічних і бухгалтерських знань, забезпечення правильного та кваліфікованого призначення й проведення ревізій, експертиз та ефективного використання інформації економічного характеру.

Предметом будь-якої дисципліни є те, над чим вона працює. Отже, **предметом судової бухгалтерії** є негативні зміни у фінансово-господарській діяльності підприємств, викликані подією злочину чи правопорушеннями.

Інформаційною базою в судовій бухгалтерії є матеріальні й грошові носії економічного характеру, у тому числі первинні документи, облікові реєстри, звітність, планові й аналітичні документи, що відображають як позитивні, так і негативні господарські операції.

Судова бухгалтерія, як і інші дисципліни, має свою методологію, головне призначення якої – виявлення облікових та економічних невідповідностей, викликаних господарськими злочинами й правопорушеннями.

Методологія судової бухгалтерії являє собою систему загальнонаукових (І) і спеціальних (ІІ) методів і прийомів.

І. *Загальнонаукові методи та прийоми* – це сукупність принципів і категорій матеріалістичної діалектики, базовими з яких є аналіз і синтез, дедукція й індукція (від загального до часткового, від часткового до загального), абстрагування й конкретизація.

ІІ. До *спеціальних методів судової бухгалтерії* належать такі (рис. 13.1):

– *метод бухгалтерського аналізу,* що ґрунтується на використанні конкретних функцій елементів методу бухгалтерського обліку (баланс, система рахунків, подвійний запис, оцінювання й калькуляція);

– *метод економічного аналізу*, який використовує серед іншого принцип несуперечності взаємозалежних економічних показників, наприклад рівня обсягу випущеної продукції та спожитої електроенергії або собівартості й прибутку;

– *метод документального аналізу*, що містить прийоми дослідження окремого документа, зустрічної перевірки та взаємного контролю;

– *методи фактичного контролю* – інвентаризація, контрольні заміри, контрольне зважування, контрольна закупівля та лабораторне дослідження.

Рисунок 13.1 – Фахові методи судової бухгалтерії

13.2. Види господарського обліку

Облік у кожній державі повинен охоплювати всі без винятку сфери діяльності – господарські процеси й масові соціальні явища. Цим і обумовлюється створення *єдиної системи господарського обліку*.

Господарський облік – це кількісне відображення з якісною характеристикою виконання поставлених завдань на різних ділянках господарської діяльності з метою підвищення ефективності ухвалення управлінських рішень. Господарський облік складається з такого:

– ***оперативно-технічного обліку*** – системи спостереження за окремими господарськими операціями й процесами з метою контролю за ними безпосередньо в процесі їх здійснення; це табельний облік, щоденний облік випуску й відвантаження продукції та виконаних робіт, наприклад будівельно-монтажних;

– ***статистичного обліку***, який займається планомірним збором і вивченням даних про масові соціальні, й типові економічні явища; він ґрунтується на оперативно-технічному й бухгалтерському обліку;

– ***бухгалтерського обліку,*** який являє собою процес спостереження, вимірювання, реєстрації, накопичення, узагальнення й передання інформації про господарську діяльність суб'єктів господарювання зовнішнім і внутрішнім користувачам із метою контролю й ухвалення рішень (ст. 1 закону України «Про бухгалтерський облік і фінансову звітність»); його зобов'язані вести всі юридичні особи незалежно від виду діяльності й форм власності.

Особливостями бухгалтерського обліку, на відміну від інших видів обліку (оперативного та статистичного), є такі:

– документування;

– суцільне й безперервне відображення господарських операцій;

– узагальнення даних (здійснюється в грошових вимірниках);

– використання спеціальних способів і прийомів (рахунки, подвійний запис, калькуляція, оцінювання).

Усі види обліку є тісно пов'язаними між собою і, як було сказано раніше, являють собою єдину систему господарського обліку, що має велике значення насамперед як джерело економічної інформації.

Діяльністю кожного суб'єкта господарювання необхідно управляти. Для ухвалення управлінських рішень керівництву потрібна

інформація про ресурси, джерела цих ресурсів, різні операції у процесі виробництва, постачання, реалізацію й фінансові результати за звітний період. Така інформація є необхідною також зовнішнім користувачам – контрагентам і контролюючим діяльність підприємства органам (податковій адміністрації, правоохоронним органам та ін.). Дані обліку потрібні для проведення внутрішнього й зовнішнього аудита, а також економічного аналізу й планування.

13.3. Місце бухгалтерського обліку в системі господарського контролю

Бухгалтерський облік в Україні ділиться на фінансовий, управлінський і податковий.

Фінансовий облік – це комплексний, узагальнений облік усіх коштів і всієї господарської та фінансової діяльності підприємства. Він містить облік розрахунків із постачальниками та покупцями й облік фінансових операцій (акцій, дивідендів, кредитів, інвестицій тощо); за даними фінансового обліку виявляється прибуток або збиток фірми й складається її фінансова звітність, тобто він подає інформацію про результати економічної діяльності підприємства, необхідну насамперед акціонерам та інвесторам, а також органам державної влади з метою оподаткування.

Управлінський облік застосовується насамперед для відображення внутрішніх операцій підприємства. Його призначення – забезпечити інформацією менеджерів фірми, відповідальних за досягнення конкретних виробничих цілей.

Податковий облік являє собою систему правил, передбачених законодавством щодо відображення валових доходів і витрат суб'єкта господарювання з метою визначення оподатковуваного прибутку.

Метою ведення бухгалтерського обліку й складання звітності є надання користувачам повної правдивої інформації про фінансове становище, результати діяльності й рух грошових і матеріальних ресурсів підприємства та про їхні джерела.

Відповідно до зазначеної мети перед обліком ставляться такі *завдання*:

– одержання точної й своєчасної інформації про наявність і рух ресурсів підприємства та їх джерел для забезпечення належного збереження й ефективного використання;

– правильне оцінювання об'єктів обліку;

– своєчасне складання первинної документації, узагальнення даних поточного обліку;

– достовірне визначення фінансових результатів діяльності підприємств, його рентабельності;

– здійснення контролю за ефективним і раціональним використанням матеріальних, трудових і грошових ресурсів;

– захист економічної інформації від третіх осіб і конкурентів;

– своєчасне та якісне складання фінансової звітності й надання її внутрішнім і зовнішнім користувачам;

– дотримання стандартів бухгалтерського обліку й інших нормативно-правових документів.

Виконуючи завдання, поставлені перед бухгалтерським обліком, працівники обліку здійснюють такі *функції*:

– інформаційну або обліково-інформаційну;

– аналітичну;

– функцію управління.

У бухгалтерському обліку застосовуються різноманітні *облікові вимірники*, а саме:

– натуральні – одиниці маси, обсягу та довжини (кілограми, тонни, метри, кубічні метри);

– трудові – одиниці витраченої праці (хвилини, години, дні, людино-години, людино-дні);

– грошові – обов'язкові узагальнюючі показники в бухгалтерському обліку; відповідно до чинного законодавства всі підприємства повинні вести бухгалтерський облік і складати фінансову звітність у національній валюті України.

Для виконання всіх функцій і завдань обліку необхідно, щоб він відповідав певним *вимогам*, головними з яких є такі:

– порівнюваність показників звітного періоду з попереднім і бізнес-планом;

– повнота, зрозумілість, вірогідність;

– своєчасність, точність й об'єктивність;

– економічність і раціональність обліку.

З 1 січня 2000 р. в Україні почалося *реформування бухгалтерського обліку* на підприємствах та в організаціях. Початком реалізації відповідної програми із застосуванням міжнародних стандартів вважається ухвалення 16 липня 1999 р. закону України «Про бухгалтерський облік і фінансову звітність в Україні». Він визначає правові

основи регулювання, організації, ведення бухгалтерського обліку й складання фінансової звітності в нашій державі. Закон поширюється на всіх юридичних осіб незалежно від організаційно-правових форм і форм власності, а також на представництва суб'єктів господарської діяльності, які зобов'язані вести бухгалтерський облік і надавати фінансову звітність відповідно до законодавства.

Закон визначає мету бухгалтерського обліку й фінансової звітності (ст. 3), а також основні *принципи*, на яких ґрунтуються бухгалтерський облік і фінансова звітність (ст. 4), а саме:

– *обачність* – застосування в бухгалтерському обліку методів оцінювання, які повинні попереджати заниження оцінки зобов'язань і витрат, а також завищення оцінки активів і доходів підприємства;

– *повне висвітлення* – фінансова звітність повинна містити всю інформацію про фактичні й потенційні наслідки господарських операцій і подій, здатних вплинути на рішення, які ухвалюються на її підставі;

– *автономність* – кожне підприємство розглядається як юридична особа, відособлена від його власників, у зв'язку з чим особисте майно й зобов'язання власників не повинні відображатися у фінансовій звітності підприємства;

– *послідовність* – постійне застосування підприємством обраної облікової політики;

– *безперервність* – оцінювання активів і зобов'язань підприємства здійснюється, виходячи із припущення, що його діяльність триватиме;

– *нарахування й відповідність доходів і витрат* – для визначення фінансового результату звітного періоду необхідно порівняти доходи звітного періоду з витратами, здійсненими для одержання цих доходів, при цьому доходи й витрати відображаються в бухгалтерському обліку у тому періоді, в якому їх зробили.

Предметом бухгалтерського обліку є стан ресурсів і джерел цих ресурсів, а також їх зміна під впливом господарської діяльності.

Об'єктами бухгалтерського обліку є конкретні види ресурсів підприємств (наприклад, нематеріальні ресурси, основні засоби, готова продукція тощо), а також їх джерел (капітал, зобов'язання).

Для одержання облікової інформації, тобто виконання головної мети бухгалтерського обліку, застосовується низка специфічних прийомів, які в сукупності являють собою метод бухгалтерського обліку.

Метод бухгалтерського обліку складається з таких ***елементів***:

– елементи первинного спостереження й контролю – документація, інвентаризація;

– елементи вартісного вимірювання – оцінка, калькуляція;

– елементи накопичення й систематизації інформації – система рахунків, подвійний запис;

– елементи повного узагальнення інформації – облікові реєстри, баланс, інша фінансова звітність.

Ключові терміни

Облік. Судова бухгалтерія. Методи обліку. Елементи обліку. Інформаційна база обліку. Принципи обліку. Види обліку. Облікова інформація. Форми бухгалтерського обліку.

Теми рефератів

1. Зв'язок судової бухгалтерії з іншими економічними, юридичними та спеціальними дисциплінами.
2. Роль обліку в забезпеченні зберігання майна підприємства.
3. Види господарського обліку, їх суть і значення в юридичній практиці.
4. Використання облікової інформації в розслідуванні економічних злочинів.
5. Використання Національних положень (стандартів) бухгалтерського обліку в обліковій та правовій практиці.
6. Фінансова та податкова звітність, її використання в розслідуванні корисливих злочинів.
7. Об'єкти бухгалтерського обліку, їх характеристика.
8. Елементи бухгалтерського обліку та їх використання в розслідуванні економічних злочинів.

Питання для самоконтролю

1. Що є об'єктом судової бухгалтерії?
2. Яким є зв'язок судової бухгалтерії з іншими навчальним дисциплінами?
3. Якими є складові елементи судової бухгалтерії?
4. Що належить до спеціальних методів бухгалтерського обліку та судової бухгалтерії?
5. Що є інформаційною базою в судовій бухгалтерії?
6. Що таке первинні документи та облікові реєстри?

7. Якими є особливості бухгалтерського обліку порівняно з іншими видами обліку?

8. Назвіть основні принципи, на яких ґрунтуються бухгалтерський облік та судова бухгалтерія.

Тестові завдання

1. Судова бухгалтерія – це:

а) комплексна прикладна економіко-правова дисципліна, що розглядає можливість застосування спеціальних економічних знань в юридичній практиці;

б) прикладна соціологічна дисципліна;

в) дисципліна, що вивчає кількісний бік якісно однорідних суспільних явищ;

г) комплексна прикладна соціально-психологічна дисципліна.

2. Предметом судової бухгалтерії є:

а) негативні зміни в господарській діяльності підприємства, викликані деструктивними факторами;

б) зміни у бухгалтерському обліку, що призводять до порушень у господарській діяльності;

в) вивчення порядку проведення перевірок на підприємстві;

г) порушення у контрольній діяльності ревізорів.

3. Судова бухгалтерія містить у собі такі складові частини:

а) кримінальне право, оперативно-розшукову діяльність, криміналістику;

б) бухгалтерський облік, оперативно-розшукову діяльність, основи проведення експертиз;

в) основи теорії та практики бухгалтерського обліку, контролю та судово-бухгалтерської експертизи;

г) основи кримінального права, цивільного права та економіки.

4. Бухгалтерський облік – це:

а) реєстрація деяких господарських операцій у процесі їх виконання, необхідна для поточного керівництва діяльністю підприємства;

б) характеристика кількісного боку якісно однорідних суспільних явищ;

в) облік господарських операцій у хронологічному порядку;

г) процес суцільного й безупинного відображення господарської діяльності підприємства, що здійснюється на основі документів у грошовому вимірі.

5. У бухгалтерському обліку як основні використовуються такі вимірники:

а) трудові;

б) грошові;

в) натуральні;

г) умовно натуральні.

6. До елементів методу бухгалтерського обліку відносять:

а) документацію, інвентаризацію, оцінювання, калькуляцію, подвійний запис, рахунки, звітність, баланс;

б) превалювання сутності над формою, періодичність, історичну собівартість, обачність, єдиний грошовий вимірник;

в) оцінку, рахунки, періодичність, історичну собівартість, обачність, баланс;

г) єдиний грошовий вимірник, періодичність, превалювання сутності над формою, історичну собівартість, обачність, повне висвітлення, автономність, послідовність, безперервність, нарахування та відповідність доходів і витрат.

7. Методом бухгалтерського обліку є:

а) сукупність прийомів і способів вивчення й обробки інформації про поточну діяльність підприємства;

б) документація, інвентаризація, оцінювання та подвійний запис;

в) господарська діяльність підприємства;

г) спосіб вивчення функцій бухгалтерського обліку.

Тема 14

БУХГАЛТЕРСЬКІ ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ ІНВЕНТАРИЗАЦІЇ. ПРАКТИКА ЇХ ВИКОРИСТАННЯ В РОЗКРИТТІ ЗЛОЧИНІВ

14.1. Бухгалтерські документи, їх класифікація й значення в юридичній практиці
14.2. Методи документального контролю
14.3. Методи фактичного контролю

14.1. Бухгалтерські документи, їх класифікація й значення в юридичній практиці

У перекладі з латинської документ (document) – це доказ. У процесі оформлення господарських операцій, а отже і розслідування злочинів, використовують різні види документів. Для забезпечення правильного застосування їх класифікують за цілою низкою ознак.

*1) **за призначенням*** документи поділяються на такі:

– *розпорядчі*, що містять розпорядження про виконання тієї або іншої господарської операції (доручення, платіжні доручення);

– *виконавчі* – документи, якими оформлюють виконані операції в момент їх здійснення або відразу після їх завершення (прибуткові ордери, акти прийому-передачі, видаткові накладні);

– *документи бухгалтерського оформлення* – створюються апаратом бухгалтерії для підготовки облікових записів (накопичувальні відомості, розрахунки, калькуляції тощо);

– *комбіновані* – документи, які поєднують у собі ознаки декількох видів документів (наказ на відрядження, посвідчення про відрядження, авансовий звіт, касові ордери, вимоги), тобто містять розпорядження на виконання операцій, фіксують зроблену операцію,

містять розрахунок сум і вказівки щодо порядку їх відображення на рахунках бухгалтерського обліку;

2) ***за економічним змістом (за видами операцій)*** бухгалтерські документи поділяються на такі:

– *матеріальні* – призначені для обліку матеріальних цінностей (товарно-транспортна накладна, акт прийому-передачі матеріальних цінностей);

– *касові*, що відображають рух грошових коштів у касі (касові ордери, грошові чеки);

– *банківські*, що використовуються для безготівкових розрахунків (платіжні доручення, вимоги-доручення, акредитиви, платіжні вимоги, розрахункові чеки), що є підставою для розрахунків підприємства з іншими суб'єктами;

– *розрахункові*, що є підставою для розрахунків одного підприємства з іншими суб'єктами господарювання й приватними особами (акт виконаних робіт, наряд на відрядну роботу, рахунок-фактура, розрахунково-платіжна відомість);

3) ***за ступенем узагальнення розрізняють*** такі документи:

– *первинні* – документи, які вперше відображають операції, здійснені на підприємстві; вони є формальним доказом того, що ці операції дійсно виконано; первинні документи, які фіксують факти здійснення господарських операцій, виступають підставою для бухгалтерського обліку цих операцій; первинні документи повинні складатися під час здійснення господарської операції, а якщо це неможливо – безпосередньо після її завершення (акти, накладні, квитанції);

– *зведені* – документи, які складаються на підставі первинних документів, у яких відображаються операції, раніше оформлені первинними документами; вони служать для об'єднання й групування даних і є засобом впорядкування й обробки інформації про господарські операції (авансові звіти, відомості розподілу витрат, звіти, реєстри);

4) ***за способом відображення*** операцій документи діляться на такі:

– *разові* – документи що відображають одну або кілька операцій, які здійснюються одночасно (накладні, касовий ордер);

– *накопичувальні* документи, які служать для оформлення однорідних операцій, здійснених на підприємстві за певний період часу (тиждень, місяць), із метою зменшення кількості документів, які виписуються (табель обліку робочого часу, лімітні карти);

5) ***за місцем складання*** документи поділяються на такі:

– *внутрішні* документи, що складаються й використовуються безпосередньо на підприємстві (касовий ордер, накладні, акти, відомості);

– *зовнішні* – документи, які складаються в одній організації, а використовуються в іншій (платіжне доручення, виписки з рахунку в банку);

6) ***за якісними ознаками*** документи поділяються на *повноцінні* й *неповноцінні*.

Повноцінні документи відповідають таким вимогам:

– повинні складатися за чинними правилами та формами, тобто відповідати формальним вимогам;

– мають оформляти законну операцію;

– мають оформляти операцію, яка дійсно була виконана.

Документи, які не відповідають хоча б одній із цих вимог, є ***недоброякісними***.

Недоброякісні документи, що не відповідають фактично виконаним господарським операціям, тобто дійсності, є ***фіктивними чи підробленими***. До них належать такі:

– документи, в яких відображено операції, в дійсності не виконані (наприклад, накладна на відпуск матеріальних цінностей, які фактично не були відпущені зі складу; видатковий касовий ордер, за яким грошові кошти не видано); такі фіктивні документи називають ***безтоварними, безгрошовими***;

– документи, в яких не відображено фактично виконані операції (наприклад, матеріально-відповідальною особою в звіт не включено фактичне надходження зі складу певного товару);

– документи, що відображають операцію в перекрученому вигляді (неправильно вказано, є фіктивними чи підробленими дата операції, вид матеріальних цінностей, їх кількість тощо).

Документи, складені з порушенням нормативно-законодавчих актів, можуть свідчити про скоєння економічних злочинів чи правопорушень, але остаточний висновок слід робити тільки після застосування методів документального та фактичного контролю, адже в кожному випадку необхідно виключити випадкові помилки.

Слід мати на увазі, що документи, оформлені з порушенням правил (наприклад, є не всі реквізити), а також документи, що передбачають незаконну, але фактично виконану операцію, вважаються ***справжніми.***

Ті ж самі документи можуть належати до різних класифікаційних груп. Наприклад, касовий ордер є комбінованим, касовим, первинним, разовим і внутрішнім документом.

Документування господарських операцій складається із двох етапів:

1) отримання даних про операції, що відображаються (підрахунок, вимірювання, зважування);

2) занесення отриманих відомостей у документ (тобто, заповнення його реквізитів), що і становить ***первинний облік*** операції.

Лише ті об'єкти обліку, які конкретизовано у вигляді облікової номенклатури, підлягають вимірювання та аналізу.

Облікова номенклатура – це перелік господарських фактів, які повинні відображатися в бухгалтерському обліку. Формування облікової номенклатури є важливим моментом в організації бухгалтерського процесу. Її наявність обумовлює вибір первинних документів, облікових реєстрів і формування схеми документообігу на підприємстві.

Первинні бухгалтерські документи долають довгий і складний шлях з моменту їх оформлення до здавання в архів, що називається в обліку ***документообігом.*** Правила документообігу й технології обробки облікової інформації підприємства розробляють самостійно та передбачають в обліковій політиці.

Раціональна організація руху документів передбачає визначення конкретних строків просування документів від одного виконавця до іншого, від одного сектору обліку до іншого, від бухгалтерії до обчислювального центра тощо.

Подальшими етапами документообігу є такі.

І. Перевірка. Необхідність цього етапу обумовлюється тим, що первинні документи складаються головним чином оперативними працівниками без участі бухгалтера, тому в разі надходження до бухгалтерії вони підлягають таким видам перевірок:

1) на законність операцій, оформлених документами;

2) «формальна» перевірка, яка має на меті встановити повноту заповнення всіх реквізитів і наявність у них відповідних підписів;

3) «арифметична» перевірка, яка полягає в перевірці правильності арифметичних дій, здійснених під час заповнення документа.

ІІ. Обробка. Перевірені й прийняті бухгалтерією документи підлягають обліковій обробці, що складається із трьох етапів **– розцінки (таксування), групування й контирування**:

1) ***розцінка*** документів (або таксування) – це переведення зазначених у документах у натуральних показниках матеріальних цінностей і трудових показників у єдиний грошовий вимірник;

2) ***групування*** **–** документи підлягають групуванню, тобто об'єднанню в пачки, однорідні за своїм змістом;

3) ***контирування*** – це визначення кореспонденції рахунків за цією операцією, тобто складання бухгалтерської проводки; контирування документів первинного обліку здійснюється із застосуванням коду синтетичного рахунку, після нього оформлені таким чином операції відображаються на синтетичних та аналітичних рахунках, а документи здаються в бухгалтерський архів.

Виправлення помилок в первинних документах та облікових реєстрах регламентується Положенням (Стандартом) бухгалтерського обліку № 6, затвердженим наказом Міністерства фінансів від 28.05.1999 № 137.

Перш за все слід сказати, що у документах, якими оформлено касові й банківські операції й операції з цінними паперами, виправлення не допускаються.

Помилки в первинних документах, облікових реєстрах і звітах, заповнених від руки, виправляються у *коректурний спосіб*, а саме неправильний текст (або цифри) закреслюється і над закресленим надписується правильний. Закреслення здійснюється однією рискою, так, щоб можна було прочитати виправлене.

Помилки в облікових реєстрах за минулий звітний період виправляються у *спосіб «червоного сторно»*. Він передбачає складання бухгалтерської доводки, в яку помилка (сума чи кореспонденція рахунків) заноситься червоним чорнилом. Внесенням цих даних до облікового реєстру в місяці, в якому виявлено помилку, ліквідується неправильний запис і відображаються правильні сума та кореспонденція рахунків бухгалтерського обліку.

У разі, якщо в обліковому реєстрі пропущено бухгалтерську проводку, складають довідку на додатковий бухгалтерський запис (проводку) чорнилом темного кольору.

Виправлення помилки обов'язково супроводжується написом «виправлено» та підтверджується підписами відповідальних за складання документів осіб із зазначенням дати виправлення.

Вилучення бухгалтерських документів (рис. 14.1) у суб'єктів господарювання незалежно від виду діяльності й форми власності здійснюється правоохоронними органами відповідно до статей 71 і 85

Кримінального процесуального кодексу України (КПКУ). *Безпосередньою підставою* для вилучення первинних документів, облікових реєстрів і фінансової звітності є *постанова органів дізнання, попереднього слідства, прокуратури й судів, державно-ревізійної та податкової служб* відповідно до чинного законодавства України. Вилучення оформлюється протоколом (актом), копія якого вручається під розписку відповідній посадовій особі підприємства чи установи.

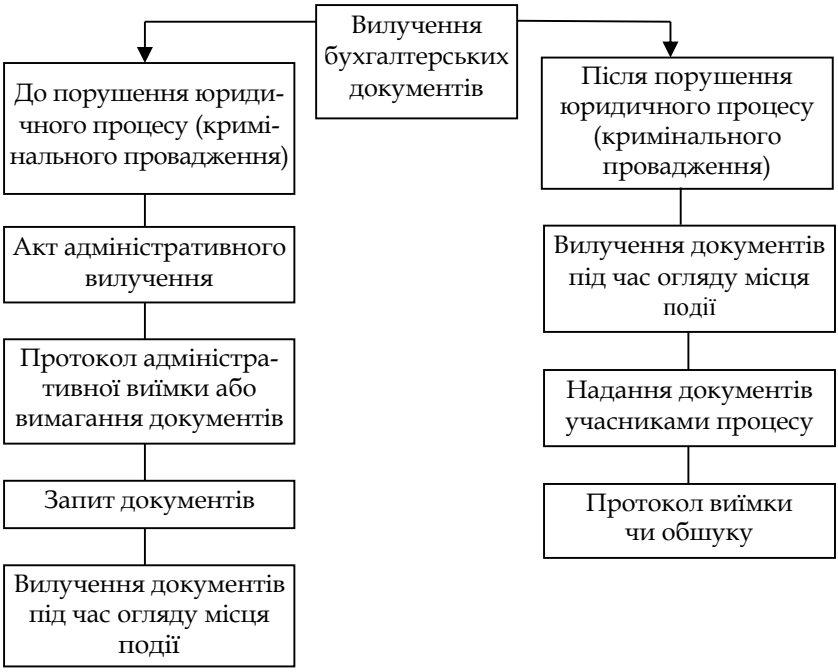

Рисунок 14.1 – Види вилучення бухгалтерських документів

З дозволу і в присутності представників органів, які здійснюють вилучення, відповідні посадові особи підприємства чи установи *можуть зробити копії та скласти реєстр документів*, що вилучаються, із зазначенням підстав і дати вилучення.

Якщо вилучаються недооформлені (не зброшуровані, не пронумеровані тощо) томи документів, то з дозволу і в присутності представників органів, що здійснюють вилучення, відповідні посадові особи підприємства чи установи можуть дооформити ці томи

(зробити опис, пронумерувати аркуші, зброшурувати, опечатати, засвідчити своїм підписом і печаткою).

Органи, що вилучили документи, забезпечують підприємствам чи установам за їхнім письмовим зверненням можливість зробити витяг або копію документів для видачі довідок за обставинами згідно із законодавством.

У разі повернення вказаними органами документів, що були раніше вилучені, вони приймаються під розписку відповідною посадовою особою підприємства чи установи та разом із рішенням про повернення підшиваються до тих томів, з яких були вилучені та в яких містяться постанови про вилучення, реєстр і копії таких документів.

У разі зникнення або знищення первинних документів, облікових реєстрів і звітів керівник підприємства чи установи письмово повідомляє про це правоохоронні органи та наказом призначає комісію для встановлення переліку документів, яких бракує, і розслідування причин їх зникнення або знищення. Для участі в роботі комісії залучаються представники слідчих органів, охорони та державного пожежного нагляду.

Результати роботи комісії оформлюються актом з подальшим затвердженням його керівником підприємства чи установи. Копія акта в десятиденний термін надсилається керівному органу, до сфери управління якого належать підприємство чи установа, а також підприємством – державній податковій адміністрації, а установою – місцевому фінансовому органу.

14.2. Методи документального контролю

Незважаючи на маскування злочинцями даних під час скоєння злочину, останній так чи інакше залишає сліди в документах, серед іншого і бухгалтерських. Отже, розслідування злочинних дій економічного характеру тих чи інших осіб пов'язано із застосуванням низки спеціальних методів документальної перевірки.

Розкриття замаскованих злочинів здійснюється шляхом виявлення в облікових документах таких обставин:

а) суперечності в змісті окремого документу;

б) суперечності між даними кількох взаємопов'язаних документів;

в) відхилення облікових даних, що містяться в документах, від звичайного порядку руху майна.

Відповідно до цього методи дослідження облікових даних поділяють на три групи:

1) метод дослідження окремого документа;

2) методи дослідження кількох документів, які відображають певну господарську операцію або взаємопов'язані операції;

3) методи дослідження облікових даних, які відображають рух однорідного майна.

Документи можуть досліджуватися в суцільний і вибірковий способи.

Метод дослідження окремого документа застосовується для виявлення суперечностей у змісті документа між окремими зафіксованими у ньому даними, а також із метою визначення дійсності документа (наявність усіх потрібних реквізитів).

Дослідження окремого документа здійснюється за такими параметрами:

– перевірка документів за формою;

– нормативна перевірка;

– логічна перевірка;

– арифметична перевірка.

Застосування методу дослідження окремого документа надає можливість оперативному співробітнику чи ревізору виявити підроблені документи, які є ознакою таких злочинів, як розкрадання майна підприємства та службова підробка. На практиці бувають випадки, коли відображені в окремому обліковому документі дані не містять у собі будь-яких суперечностей, але зіставлення даних кількох документів, що відображають ті чи інші господарські операції, може призвести до виявлення невідповідностей (суперечностей). Для виявлення невідповідностей між документами, що відображають взаємопов'язані господарські операції, застосовуються методи зустрічної перевірки та взаємного контролю.

Метод зустрічної перевірки полягає у зіставленні різних примірників одного документа з метою встановлення їх тотожності. Ефективність застосування цього методу обмежується ситуаціями, коли, по-перше, всі примірники документа є в наявності на підприємстві (або підприємствах), але в їх змісті знайдено певні суперечності (відхилення); по-друге, коли в одному підприємстві або організації примірник документу збережено, а в іншому пов'язаному з ним

підприємстві його немає з якихось причин. Отже, зустрічна перевірка може бути використана лише для визначення достовірності тих господарських операцій, які оформлено документами, що складаються в кількох примірниках.

Існує багато господарських операцій, які оформлюються документами в одному примірнику, наприклад видача готівки з каси підприємства за видатковим касовим ордером або за розрахунково-платіжною відомістю, оформлення закупівлі сільгосппродукції закупівельною відомістю тощо. Такі операції не можуть підлягати зустрічній перевірці. Стосовно них використовується метод взаємного контролю.

Метод взаємного контролю полягає в порівнянні облікових даних, що містяться у різних взаємопов'язаних документах, в яких прямо або опосередковано відображається господарська операція.

Порівняно з методом зустрічної перевірки метод взаємного контролю має ширшу сферу застосування. Він може ефективно використовуватись для викриття ознак корисливих зловживань. Це досягається тим, що взаємний контроль різних документів здійснюється шляхом аналізу змісту й зіставлення окремих даних, повторюваних у різних документах, що відображають взаємопов'язані господарські операції.

Метод взаємного контролю може бути застосований для порівняння даних різних систем обліку – бухгалтерського, оперативного та статистичного. У практичній діяльності органів внутрішніх справ з виявлення та попередження корисливих злочинів *зіставленню можуть підлягати:*

– бухгалтерські документи, які відображають надходження товарно-матеріальних цінностей, і розрахункові документи, тобто документи, які відображають оплату підприємству-постачальнику відвантажених матеріальних цінностей;

– бухгалтерські документи, які характеризують господарську операцію, й небухгалтерські документи (документи відділу кадрів, відділу з претензійної роботи, лабораторій тощо);

– бухгалтерські документи, які відображають рух матеріальних цінностей порівняно з даними «чорнових записів» матеріально відповідальних осіб та інші документи неофіційного обліку**;**

– дані бухгалтерського обліку й дані оперативного та статистичного обліку;

– дані первинних та зведених документів і дані бухгалтерських облікових реєстрів;

– бухгалтерські документи, які відображають видачу матеріальних цінностей та грошових коштів, і документи, які є підставою для нарахування й видачі грошових коштів або видачі матеріальних цінностей.

Використовуючи метод взаємного контролю на практиці, необхідно мати на увазі, що він допомагає не лише викрити ознаки корисливих зловживань, але й підтвердити або спростувати ознаки скоєння злочину. Більш того, за його допомогою можна встановити коло осіб, що брали участь у протиправних діях чи були причетні до цього, або навпаки, спростувати версію про співучасть у злочині окремих працівників.

Методи дослідження окремого документа або кількох документів, що відображають взаємопов'язані господарські операції, дозволяють викрити лише певне коло корисливих зловживань. У практичній діяльності органи внутрішніх справ зустрічаються із випадками, коли суперечності в даних документів є свідченням *відхилень від звичайного порядку руху товарно-матеріальних цінностей*. Прикладом може бути ситуація, коли кількість залишку товару на певну дату й надходження товару протягом певного строку є меншою, ніж його витрата за вказаний період. Це свідчить про відображення «незвичайної» операції, бо не можна витратити матеріальних цінностей більше, ніж їх було на складі. Причиною цієї суперечності може бути помилка в обліку або створення на складі надлишків товару.

Такі відхилення можна виявити шляхом використання методів аналізу облікових даних, які відображають рух однорідних матеріальних цінностей, а саме методу відновлення кількісно-сумового обліку, методу контрольного зіставлення залишків і методу зворотної калькуляції.

Відновлення кількісно-сумового обліку матеріальних цінностей застосовується у випадках, коли на підставі первинних документів по прибутку та видатку майна в картках аналітичного (складського) обліку необхідно відновити, а точніше відтворити облік майна за кількісними показниками. Цей метод використовується для виявлення корисливих зловживань як на підприємствах, де облік проводиться за вартістю товарів (груповий облік), й на підприємствах торгівлі, так і на підприємствах, де застосовується натурально-вартісний облік руху матеріальних цінностей.

У разі ***контрольного зіставлення залишків*** порівнюються дані про рух товарів за певний інвентаризаційний період, що містяться в таких документах:

1) інвентаризаційний опис на початок періоду (встановлюються залишки товарів, які були в наявності на початок періоду);

2) документи, що відображають надходження товару за цей інвентаризаційний період (накладні, забірні листи, рахунки-фактури);

3) документи, які відображають видаток товарів за цей період (продаж товарів за безготівковим рахунком, видача у кредит, повернення готових страв на кухню тощо),

4) інвентаризаційний опис на кінець інвентаризаційного періоду (встановлюється фактична кількість товарів).

Під час зіставлення вказаних документів до залишків товарів, відображених в інвентаризаційному описі на початок інвентаризаційного періоду, додається кількість товарів, які надійшли за документами протягом інвентаризаційного періоду, а кількість реалізованих (за документами) товарів віднімається від попередньої суми. Якщо на кінець інвентаризаційного періоду кількість товарів перевищує суму залишків і надходжень (протягом періоду перевірки), це може свідчити про приписки майна в інвентаризаційному описі на кінець періоду, про заниження залишків товарів на початок періоду або про наявність товарів, що надійшли, але не були оформлені відповідними документами.

Можливості цього методу збільшуються в разі зіставлення залишків товарів за скорочені інвентаризаційні періоди, оскільки за триваліший період злочинцям легше завуалювати різні зловживання, приховати нестачу товарів, реалізувати необліковані товари тощо.

14.3. Методи фактичного контролю

Наявність протизаконних господарських операції поряд з використанням методів документального контролю допомагають викрити й методи фактичного контролю, що передбачають перевірку матеріальних цінностей, грошових коштів і розрахунків.

Один із головних методів фактичного контролю – ***інвентаризація*** – це один з елементів бухгалтерського обліку, що являє собою перевірку фактичної наявності матеріальних цінностей, грошових коштів і нематеріальних активів, а також розрахунків і зіставлення отриманих показників із даними бухгалтерського обліку.

Як було зазначено раніше, бухгалтерський облік має бути реальним, тобто повинна бути повна відповідність даних обліку фактичному стану матеріальних та грошових коштів і джерел їх утворення. Однак на практиці це не завжди можливо, оскільки бухгалтерські документи відображають тільки ті зміни в ресурсах підприємства, які обумовлюються його діяльністю. Але розмір і склад активів і зобов'язань можуть змінюватися й під впливом інших причин, які неможливо відобразити документально, що призводить до розбіжності даних обліку з дійсністю. До таких причин належать природні причини (усушка, утрушування, випарювання, розпилення тощо), помилки в обліку (описки в первинних документах, погрішності арифметичних підрахунків тощо), неточності під час прийому й відпуску ресурсів у результаті неточності вимірювальних приладів, навмисні дії посадових і матеріально відповідальних осіб (розкрадання, обважування, обмір). Ці розбіжності між показниками обліку й справжньою наявністю активів і зобов'язань можуть бути виявлені шляхом періодичних порівнянь даних обліку з фактичними залишками ресурсів. Такий процес називається ***інвентаризацією***.

Основними нормативно-законодавчими документами, що регламентують порядок підготовки й проведення інвентаризації на підприємствах України, є такі:

– закон України «Про бухгалтерський облік та фінансову звітність в Україні» від 16.07.1999 № 996-XIV (далі – *Закон про бухгалтерський облік);*

– Національне положення (стандарт) бухгалтерського обліку 1 «Загальні вимоги до фінансової звітності»;

– Інструкція з інвентаризації основних коштів, нематеріальних активів, товарно-матеріальних цінностей, коштів, документів і розрахунків, затверджена наказом Міністерства фінансів України від 11.08.1994 № 69, зі змінами, внесеними наказами МФУ від 05.12.1997 № 268 та від 26.05.2000 № 115 (далі – *Інструкція № 69).*

Відповідно до чинного законодавства *проведення інвентаризації є обов'язковим* у таких випадках:

1) передання майна державного підприємства в оренду, приватизації майна державного підприємства, перетворення державного підприємства на акціонерне товариство, а також в інших випадках, передбачених законодавством; згадані дії проводяться на 1 число місяця, коли здійснюється оцінювання приватизованого або переданого в оренду майна;

2) складання річної бухгалтерської звітності, крім майна, цінностей, коштів і зобов'язань, інвентаризація яких проводилася не раніше 1 жовтня звітного року; інвентаризація будинків, споруд та інших нерухомих об'єктів основних фондів може проводиться один раз на три роки, а бібліотечних фондів – один раз на п'ять років; особливо актуальною річна інвентаризація стає в умовах ринку, оскільки певним чином підвищує ступінь довіри інвесторів до підприємства; ухвалюючи рішення щодо такої інвентаризації, керівник підприємства повинен виходити з того, що вона може не проводитися тільки в тих місцях, де проводилася не раніше 1 жовтня звітного року;

3) зміни матеріально відповідальних осіб (на день прийому-передання справ);

4) установлення фактів розкрадань, зловживань або псування цінностей (на день установлення таких фактів);

5) у разі колективної (бригадної) матеріальної відповідальності проведення інвентаризації є обов'язковим у випадку зміни керівника колективу (бригадира), вибуття з колективу (бригади) більше половини його членів, а також на вимогу хоча б одного члена колективу (бригади);

6) за ініціативою правоохоронних органів;

7) виникнення техногенних аварій, пожежі або стихійного лиха (на день після закінчення явищ);

8) передання підприємств та їхніх структурних підрозділів, у цьому разі рішення про передання майна оформляється відповідно до постанови уряду інвентаризація може не проводитися у випадку передання підприємств та їх структурних підрозділів у межах одного органа, до сфери керування якого входять ці підприємства, за згодою сторони, що приймає це підприємство;

9) ліквідація підприємства – на дату, зазначену в рішенні про ліквідацію підприємства.

Крім указаних вище випадків проведення інвентаризації, останню можуть також здійснювати судово-слідчі органи чи ревізори відповідно до законів України «Про прокуратуру», «Про службу безпеки в Україні», «Про Національну поліцію» й Податкового кодексу України в разі призначення повторної або додаткові ревізії за тими або іншими об'єктами обліку.

Залежно від ***періодичності проведення*** інвентаризації діляться на *планові* й *раптові*.

За повнотою обсягу інвентаризації поділяються на *повні* й *часткові*.

Залежно від способу проведення вони бувають *суцільними, вибірковими* й *контрольними*.

Важливим моментом у процесі інвентаризації є дотримання принципів її проведення, в тому числі:

– *раптовості,* для того щоб не надати можливості матеріально відповідальній за забезпечення особі до неї підготуватися й приховати недостачі або надлишки;

– *присутності матеріально відповідальної особи (МВО), а в разі хвороби або інших поважних причин, з яких МВО може бути відсутня, для проведення інвентаризації запрошують представників місцевих органів влади;*

– *реальності, тобто всі дані, зафіксовані в процесі інвентаризації, повинні відповідати дійсності.*

Головними завданнями інвентаризації вважаються такі:

– виявлення фактичної наявності основних фондів, нематеріальних активів, товарно-матеріальних цінностей, коштів, цінних паперів та інших грошових документів, а також обсягів незавершеного виробництва в натурі;

– установлення надлишку або нестачі цінностей і коштів шляхом зіставлення фактичної наявності з даними бухгалтерського обліку;

– виявлення товарно-матеріальних цінностей, які частково втратили свою первинну якість, застарілих фасонів і моделей, а також невикористовуваних матеріальних цінностей і нематеріальних активів;

– перевірка дотримання умов і порядку зберігання матеріальних і грошових цінностей, а також правил зберігання й експлуатації основних фондів.

Основні об'єкти інвентаризації:

– основні засоби, нематеріальні активи, товарно-матеріальні цінності;

– цінні папери й фінансові вкладення;

– грошові кошти у касах, на розрахунковому та валютному рахунках в установах банків;

– розрахунки за дебіторською та кредиторською заборгованістю.

Інвентаризація матеріальних цінностей складається з таких *етапів*:

1) підготовка до інвентаризації – на цьому етапі в МВО береться розписка про те, що всі документи, які підтверджують

надходження й витрати цінностей (прибуткові та витратні накладні, прибуткові та витратні касові ордери, товарні та касові звіти), із зазначенням їх останніх номерів здано до бухгалтерії та що не оприбуткованих або не списаних цінностей у них немає; на першому етапі перевіряються також вимірювальні прилади;

2) виявлення, вимірювання, зважування, підрахунок та описування наявних матеріальних засобів шляхом складання інвентаризаційних відомостей (описів);

3) складання порівняльних відомостей, в яких визначають результати інвентаризації, тобто:

– відповідність між фактичними залишками й тими, що мають бути відповідно до бухгалтерського обліку;

– перевищення даних бухгалтерського обліку порівняно з фактичними залишками або нестача;

– перевищення фактичних залишків порівняно із залишками, які мають бути відповідно до даних бухгалтерського обліку – надлишок.

Після закінчення інвентаризації її результати розглядаються на засіданні інвентаризаційної комісії, де заслуховують пояснення матеріально відповідальних осіб, що допустили нестачі або надлишки. Засідання оформлюється протоколом, де вказуються ухвалені комісією рішення стосовно результатів інвентаризації. Протокол затверджується керівником підприємства.

Під час проведення інвентаризації оформлюють такі *документи*:

1) наказ керівника про створення комісії та проведення інвентаризації;

2) інвентаризаційні описи (відомості), де вказують дані фактичних залишків матеріальних цінностей у розрізі найменувань у натуральних і грошових вимірниках щодо кожної МВО окремо; описи підписують усі члени інвентаризаційної комісії та МВО; кожна сторінка відомостей нумерується, вільні рядки прокреслюються;

3) порівняльні відомості, де вказують дані бухгалтерського обліку та фактичні залишки товарно-матеріальних цінностей, також у розрізі кожного його виду в натуральних і грошових вимірниках; у цій само відомості визначають результати інвентаризації;

4) акти інвентаризації каси й інших цінностей, цінних паперів і нематеріальних активів;

5) протокол засідання інвентаризаційної комісії, затверджений керівником підприємства.

За результатами інвентаризації всі надлишки слід оприбуткувати, а нестачі – віднести на винних МВО. У разі невідшкодування суми втрат МВО, матеріали інвентаризації передаються правоохоронним органам.

Відповідно до закону України «Про Національну поліцію» правоохоронні органи теж мають право вимагати призначення інвентаризації. У такому випадку повинні виконуватись такі *основні правила*:

– інвентаризація має бути раптовою;

– робітники органів внутрішніх справ не входять до складу інвентаризаційної комісії й не підписують документів; разом із тим вони мають право бути присутніми під час проведення інвентаризації;

– після закінчення інвентаризації й оформлення документів перші їх примірники надаються органу, який вимагав проведення інвентаризації.

Основні *способи приховування нестачі* в разі проведення інвентаризації:

– несвоєчасне оприбуткування матеріальних цінностей;

– складання безтоварних видаткових накладних;

– внесення в опис недійсних товарів;

– подальші дописування кількості товарів.

Важливим засобом виявлення корисливих правопорушень у галузі будівництва є такий метод фактичного контролю, як *контрольний обмір*, що полягає в зіставленні звітних даних про виконані обсяги робіт із фактичним обсягом виконаних робіт. Він часто використовується під час комплексних ревізій у будівництві за участю ревізора та спеціалістів відповідної будівельної організації. Ініціатором проведення контрольного обміру може бути банк, який фінансує будівництво. У такому випадку він надсилає письмове повідомлення замовнику й підрядчику щодо місця та часу його проведення.

Перед початком контрольного обміру об'єкта аналізується первинна документація: акти прийомки в експлуатацію державними приймальними комісіями виробничих потужностей та об'єктів, бухгалтерські документи про списання будівельних матеріалів, журнали обліку виконаних робіт, наряди робітників, шляхові листи, товарно-транспортні накладні та інші документи.

Контрольний обмір дозволяє перевірити в натурі фактично виконаний обсяг будівельно-монтажних робіт, законність і доцільність списання будівельних матеріалів і заробітної плати та правильність розрахунків із замовником. Крім того, за його допомогою

можна встановити факти завищення виконаних або незапроцентованих робіт. У разі виявлення завищеної вартості виконаних робіт не допускається залік вартості робіт виконаних, але не включених в акти прийомки.

За результатами контрольного обміру ревізор складає акт і відомість перерахунку вартості робіт. Ці документи є комісійними й підписуються ревізором і представниками замовника та підрядчика.

До методу фактичного контролю належить також метод *контрольної закупки*. Він використовується для виявлення обману під час відпуску продукції, а також з метою підтвердження або спростування відомостей про розкрадання товарів і грошових коштів на підприємствах торгівлі та громадського харчування. Для проведення контрольної закупки ініціатор (ревізор, оперативний працівник) як пересічний покупець у присутності не менше двох представників громадськості просить відпустити йому певну кількість товарів. Після того як товар буде зважено або відміряно, а продавець поверне покупцеві чек про оплату цього товару, оперативний працівник поліції оголошує, що ним проводиться контрольна закупка. У присутності продавця, керівника торгового підприємства та представників громадськості працівник поліції має перевірити фактичну вагу або міру відпущеного товару, про що складається *акт контрольної закупки*, який підписується всіма учасниками перевірки.

На підприємствах громадського харчування таким само чином проводиться *контрольна закупка страв*. При цьому серед представників громадськості, які беруть участь у закупці, повинен бути товарознавець-харчовик. До участі у відборі страв на пробу з метою визначення певних відхилень у вартості, якості тощо залучаються, крім офіціанта, шеф-повар і керівник підприємства громадського харчування. У разі необхідності страви, які були об'єктом контрольної закупки, направляються в харчову лабораторію для дослідження.

Лабораторний аналіз також належить до методів фактичного контролю.

Для виявлення ознак розкрадання сировини, матеріалів та готової продукції, а також для документування шляхів утворення їх надлишків на промислових підприємствах широко застосовується *метод контрольного запуску сировини у виробництво*. Використання цього методу передбачає визначення справжньої кількості сировини, необхідної для випуску одиниці продукції, а також перевірку правильності застосування норм витрати сировини, відходів та її втрат на різних стадіях технологічного процесу.

Для проведення контрольного запуску сировини у виробництво створюються комісія на чолі з ревізором, до якої входять представники громадськості й технологи. Контрольний запуск здійснюється в присутності МВО – майстра та начальника виробничого цеху. За підсумками запуску сировини у виробництво складається акт, який підписується всіма членами комісії й матеріально відповідальними особами. Ефективність цього методу значно підвищується в разі паралельного проведення інвентаризації сировини та матеріалів на складі й інвентаризації продукції на складі готової продукції.

У практиці діяльності органів внутрішніх справ і ревізорських підрозділів по захисту майна підприємств від злочинних посягань зустрічаються ситуації, коли головною причиною утворення нестач та надлишків матеріальних цінностей є недовоз або недовантаження товарів під час їх надходження від постачальників або навпаки, під час їх відвантаження споживачам. Для підтвердження таких відомостей оперативний працівник або ревізор можуть провести *комісійну прийомку або комісійне відвантаження матеріальних цінностей*, про що складається відповідний акт, який підписується всіма членами комісії та матеріально відповідальною особою. За необхідності матеріали про комісійну прийомку та відвантаження можуть бути надіслані за письмовим запитом у слідчий підрозділ органу внутрішніх справ або прокуратури, який розслідує кримінальну справу про розкрадання майна підприємства.

Ключові терміни

Документи. Доказ. Контроль. Класифікація. Первинний облік. Документообіг. Вилучення документів. Зустрічна перевірка. Взаємоконтроль. Інвентаризація. Протокол інвентаризаційної комісії.

Теми рефератів

1. Основні способи приховування нестач під час проведення інвентаризації.
2. Класифікація документів за якісними ознаками.
3. Прийоми та способи фактичного контролю в будівництві.
4. Організація та проведення інвентаризації з ініціативи правоохоронних органів.
5. Методи дослідження окремого документа.
6. Законодавчо-правові акти, що регулюють порядок складання бухгалтерського балансу.

7. Бухгалтерський баланс, його використання в розслідуванні економічних злочинів.

8. Подвійний запис. Порушення типових кореспонденцій як ознака кримінального використання даних бухгалтерського обліку.

Питання для самоконтролю

1. Як застосовують метод дослідження окремого документа?
2. Які використовуються методи дослідження облікових даних, що відображають рух однорідного майна?
3. Що таке класифікатор документів і яке значення він має для розкриття економічних злочинів?
4. Яким є загальний порядок проведення інвентаризації?
5. Які існують нормативно-правові акти, що регулюють порядок складання та ведення бухгалтерських документів і порядок проведення інвентаризації?
6. Що таке інвентаризаційний опис, і яким є порядок його складання?
7. Яким є порядок оформлення нестач, надлишків і пересортиці товарно-матеріальних цінностей?
8. Які існують види помилок у бухгалтерських документах та методи їх виправлення?

Тестові завдання

1. Письмове свідоцтво реального виконання господарської операції, а також права на її здійснення має назву:

а) бухгалтерський документ;
б) інвентаризація;
в) документальна перевірка;
г) фактична перевірка.

2. Доброякісні документи повинні відповідати таким вимогам:

а) суперечливості, періодичності, обачності;
б) суперечливості, періодичності;
в) суперечливості, періодичності, законності;
г) формальності, своєчасності, законності, дійсності.

3. Якщо документ заповнено з урахуванням норм чинного законодавства, то він відповідає вимозі:

а) законності;
б) періодичності;
в) суперечливості;
г) дійсності.

4. Серед недоброякісних документів виділяють такі групи:

а) формальні документи, періодичні документи, сучасні документи;

б) первинні, поточні та зведені документи;

в) внутрішні та зовнішні;

г) неправильно оформлені документи, документи, що відображають незаконні операції, документи, що не відповідають за своїм складом фактично виконаній господарській операції.

5. Серед документів, що відображають незаконні операції, виділяють такі групи:

а) внутрішні та зовнішні;

б) первинні та зведені;

в) первинні, поточні та зведені документи;

г) документи, складені з порушенням чинних державних нормативних актів, і документи, складені з порушенням внутрішніх для підприємства нормативних актів.

6. Інвентаризація – це:

а) спосіб виявлення фіктивних документів;

б) одна з форм бухгалтерського обліку;

в) форма фінансової звітності;

г) перевірка фактичної наявності майна та стану розрахунків і зіставлення їх з даними бухгалтерського обліку.

7. Якщо помилковий запис закреслюється та біля нього пишеться правильний, це:

а) коректурний спосіб виправлення помилок;

б) системний спосіб виправлення помилок;

в) спосіб «червоне сторно»;

г) спосіб додаткової проводки.

8. Проведення інвентаризації починається з:

а) виявлення причин виникнення нестач;

б) виявлення причин виникнення нестач і надлишків;

в) видання наказу по підприємству;

г) приходу комісії на об'єкт.

9. Перед проведенням інвентаризації матеріально відповідальна особа повинна дати:

а) довідку;

б) заявку;

в) розписку;

г) підписку.

10. Причиною виникнення нестач можуть бути:

а) зниження якості, виявлене під час приймання товарів порівняно з документами постачальника;

б) псування запасів, розкрадання, природний збиток;

в) неповне оприбуткування запасів від постачальника або з виробництва;

г) пересортиця.

11. Робітники правоохоронних органів під час проведення раптових інвентаризацій мають право:

а) входити до складу інвентаризаційної комісії;

б) бути присутніми під час проведення інвентаризації;

в) здійснювати вилучення документів;

г) проводити затримку матеріально відповідальних осіб.

12. Після закінчення раптової інвентаризації й оформлення всіх відповідних документів у правоохоронні органи передаються:

а) другі екземпляри інвентаризаційних описів;

б) треті екземпляри інвентаризаційних описів;

в) перші екземпляри всіх документів із проведення інвентаризації;

г) пояснення членів інвентаризаційної комісії.

13. Якщо для приховування нестачі матеріально відповідальна особа складає безтоварну видаткову накладну, виявити нестачу можна:

а) методом документального контролю;

б) нормативною перевіркою;

в) методом перевірки фактичної наявності цінностей, зафіксованих у матеріалах інвентаризації;

г) зустрічною перевіркою.

14. Якщо для приховування нестачі матеріально відповідальна особа несвоєчасно оприбуткує товар, виявити нестачу можна:

а) методом документального контролю;

б) нормативною перевіркою;

в) методом перевірки фактичної наявності цінностей, зафіксованих у матеріалах інвентаризації;

г) зустрічною перевіркою.

Тема 15

ФОРМИ ВИКОРИСТАННЯ БУХГАЛТЕРСЬКИХ ЗНАНЬ НА ДОСУДОВОМУ СЛІДСТВІ ТА В СУДОВОМУ ПРОЦЕСІ

15.1. Непроцесуальні форми використання спеціальних бухгалтерських знань (на стадії порушення кримінального провадження)
15.2. Консультації спеціаліста-бухгалтера та їх значення
15.3. Участь спеціаліста-бухгалтера у проведенні окремих слідчих дій

15.1. Непроцесуальні форми використання спеціальних бухгалтерських знань (на стадії порушення кримінального провадження)

Особливістю злочинів у сфері економіки є те, що значна частина їх слідів є недоступною безпосередньому сприйняттю. Виявити такі сліди, встановити їх належність саме злочину, дослідити й використати як доказ неможливо без застосування економічних знань, зокрема знань із галузі бухгалтерського обліку.

Звичайно, пріоритетне значення має використання спеціальних знань у формах, передбачених кримінально-процесуальним законом із метою отримання доказів, але в процесі практичної діяльності правоохоронних органів були вироблені й непроцесуальні форми використання допомоги спеціалістів для вирішення певних проміжних завдань у боротьбі з економічною злочинністю, що знайшло відображення в законодавчих актах, які визначають статус різних правоохоронних структур.

Так, відповідно до статті 21 закону України «Про прокуратуру» прокурорам та їх заступникам надано право «вимагати від керівників та колегіальних органів проведення перевірок, ревізій

діяльності підпорядкованих і підконтрольних підприємств, установ, організацій та інших структур незалежно від форм власності, а також виділення спеціалістів для проведення перевірок, відомчих і позавідомчих експертиз».

Непроцесуальні форми використання правоохоронними органами спеціальних бухгалтерських знань, як правило, передують порушенню кримінального провадження та проведенню процесуальних дій (рис. 15.1).

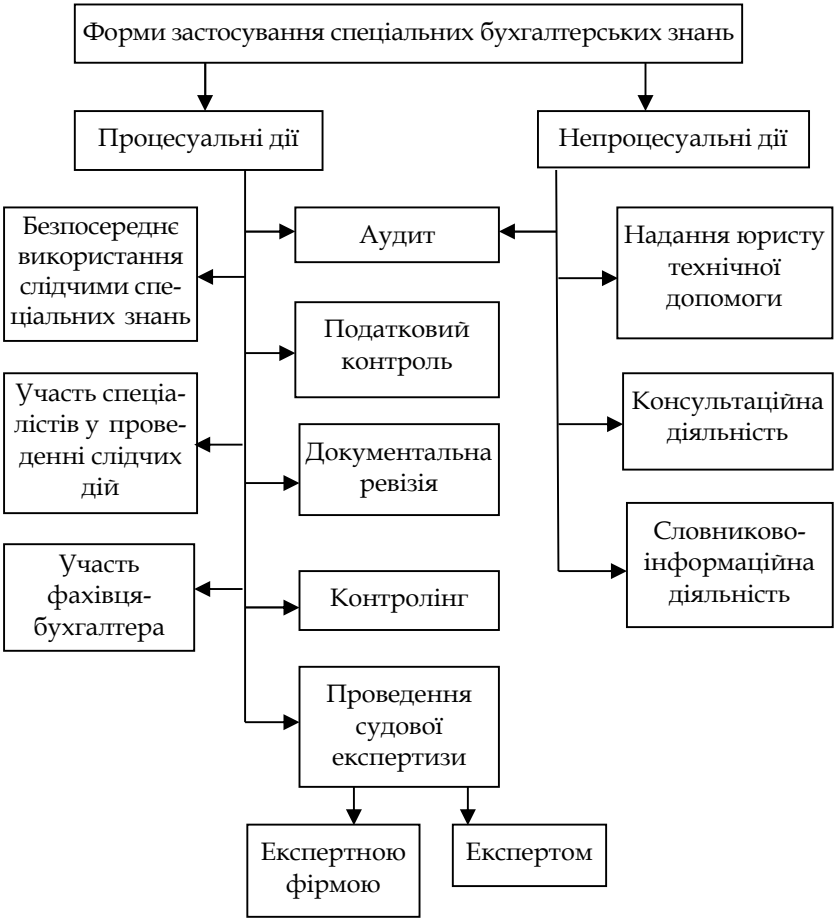

Рисунок 15.1 – Форми застосування спеціальних бухгалтерських знань

До змісту діяльності спеціаліста-бухгалтера в разі призначення документальної ревізії входить надання допомоги слідчому у вирішенні загальних питань, у разі призначення первинної ревізії й аналізу її матеріалів та в разі призначення додаткової або повторної ревізії.

До питань загального характеру в разі призначення документальної ревізії належать такі:

– цілеспрямованість призначення документальної ревізії, визначення її виду;

– визначення посадових осіб, що підлягають перевірці, та відділів фінансово-господарської діяльності;

– організація проведення документальної ревізії.

Конкретна допомога спеціаліста-бухгалтера в разі призначення первинної документальної ревізії може полягати у такому:

– під час аналізу документів він указує слідчому на перелік документів, які необхідно взяти у підприємства;

– установивши необхідний перелік документів, спеціаліст також укаже на місце, де вони перебувають, і скільки екземплярів документу має бути; вирішення цих питань є важливим у випадках, коли співучасниками злочину є працівники підприємства або працівники філіалів, відділів, цехів тощо;

– за відсутності окремих документів, що цікавлять слідчого, спеціаліст може сказати, в яких інших документах відображено необхідні дані;

– важливе значення мають знання особливостей документообігу на конкретному підприємстві; спеціаліст пояснює слідчому структуру, схему та систему руху бухгалтерських документів, способи відображення в них господарських операцій і форми накопичування даних про рух матеріальних цінностей;

– згідно з матеріалами, які має слідчий, спеціаліст допомагає визначити обсяг первинної ревізії; велике значення має встановлення порядку проведення ревізійних дій, кола осіб, яких необхідно викликати ревізорові для надання пояснень, можливість і порядок звернення до контрагентів для проведення зустрічних перевірок;

– спеціаліст має можливість дати рекомендації слідчому про найбільш доцільні методи фактичного контролю (інвентаризація, лабораторний аналіз тощо);

– найбільш складним і важливим є формулювання завдань ревізорові, спеціаліст допомагає слідчому сформулювати питання для ревізії.

Велику допомогу спеціаліст надає в разі призначення додаткової та повторної ревізій. Зміст допомоги визначається якістю первинної документальної ревізії. Якщо в результаті аналізу первинної ревізії слідчий ухвалює рішення, що її проведено поверхово, з порушенням установлених правил, і вона не висвітлює всіх необхідних моментів, має необґрунтовані та сумнівні висновки, то ухвалюється рішення про проведення повторної або додаткової ревізії. У цій ситуації спеціаліст має змогу вказати на перелік документів, які ще необхідно забрати у підприємства.

Найчастіше підставами для порушення кримінального провадження щодо економічних злочинів є матеріали документальних ревізій і перевірок. **Ревізія** (лат. revisio – перегляд) являє собою перевірку бухгалтерських документів і бухгалтерських записів. У статті 2 закону України «Про державну контрольно-ревізійну службу в Україні» ревізія визначається як метод документального контролю за фінансово-господарською діяльністю підприємства, установи чи організації, дотриманням законодавства з фінансових питань, достовірністю обліку й звітності, а також як спосіб документального викриття нестач, розтрат, привласнень та крадіжок коштів і матеріальних цінностей і попередження фінансових зловживань. За наслідками ревізії складається акт. Перевірка визначається як обстеження й вивчення окремих ділянок фінансово-господарської діяльності підприємства, установи чи організації або їх підрозділів. Наслідки перевірки оформляються довідкою або доповідною запискою.

15.2. Консультації спеціаліста-бухгалтера та їх значення

Поряд із документальною ревізією поширеною на практиці непроцесуальною формою використання спеціальних бухгалтерських знань є консультації спеціаліста-бухгалтера, які він надає працівникам правоохоронних органів. **Консультація** – це надання спеціальної інформації та порад, які мають значення для ухвалення тактичних або процесуальних рішень.

Оскільки під час розслідування економічних злочинів дослідженню підлягають найрізноманітніші фінансово-господарські операції, без такої допомоги ухвалення правильних рішень з боку

оперативних працівників і слідчих є неможливим. Таке використання спеціальних знань може застосовуватись як до порушення кримінального провадження, так і після ухвалення відповідного процесуального рішення. Головною особливістю цієї форми є те, що вона не ґрунтується на якихось дослідженнях – для цього використовуються вже накопичені спеціалістом-бухгалтером знання й досвід.

Використання консультативної допомоги спеціаліста-бухгалтера (непроцесуальна форма) визначає одержання необхідних свідчень від певної особи стосовно відомих їй специфічних питань, які цікавлять правоохоронні органи. Дуже важливо використовувати допомогу спеціаліста-бухгалтера у визначеній формі під час попередньої перевірки заяв і повідомлень, одержаних від громадян та організацій, про факти скоєних економічних злочинів.

Спеціаліст-бухгалтер має змогу дати консультацію робітникам правоохоронних органів з питань ведення бухгалтерського обліку виробництва й збереження та реалізації продукції. Він може також дати пораду щодо використання комплексу спеціальних прийомів і методів, необхідних для визначення ознак економічних злочинів. Оперативним працівникам, слідчим та суду час від часу необхідно одержувати відповіді на питання довідкового характеру, які не вимагають спеціальних досліджень. Як правило, це питання такого типу: яким є порядок проведення інвентаризації, як повинні розподілятися обов'язки між матеріально відповідальними особами, чи є можливість зарахувати пересортуванням суму нестачі, яким є порядок списання грошових коштів, що підлягають вирахуванню, з винуватої особи для покриття нестачі, яка виникла у матеріально відповідальної особи, а також різні питання щодо ведення бухгалтерського обліку, відображення в бухгалтерських документах господарських операцій тощо.

Консультативна допомога надається в усній або письмовій формі.

Письмова консультація може надаватися як фізичними, так і юридичними особами (експертними закладами, профільними науково-дослідними інститутами, вищими учбовими закладами та іншими установами й закладами) за письмовим поданням органу дізнання або слідчого. За своєю суттю консультація є думкою фахівця, яка в кримінальному провадженні має тільки орієнтовне значення. Навіть якщо вона була викладена письмово, то вона не може

розглядатися як документ – джерело доказів, оскільки не містить процесуальних гарантій достовірності відомостей. Консультація, як уже зазначалося, може слугувати тільки підставою для ухвалення тих чи інших тактичних або процесуальних рішень, але відповідальність за ці рішення повністю несе та посадова особа, яка їх ухвалила.

Аналіз накопиченого досвіду використання консультаційної допомоги правоохоронним органам з боку спеціалістів-бухгалтерів дозволяє виділити два її різновиди залежно від стадії надання такої допомоги:

1) консультації спеціаліста-бухгалтера на стадії порушення кримінального провадження;

2) консультації спеціаліста-бухгалтера під час проведення досудового слідства.

Консультація спеціаліста-бухгалтера на стадії порушення кримінального провадження використовується працівником правоохоронного органу, зокрема слідчим, для усвідомлення окремих положень матеріалів ревізій та інших методів контролю за фінансово-господарською діяльністю, які містять підстави для порушення кримінального провадження про економічний злочин. Особливу складність для слідчого становлять чисельні документи, які можуть містити ознаки того чи іншого економічного злочину. Таку консультацію слідчий може отримати як у ревізора, так і в іншого спеціаліста-бухгалтера.

При цьому консультація може полягати у такому:

– повідомлення про прийоми й методи, використані під час проведення документальної ревізії (перевірки), роз'яснення їх сутності;

– роз'яснення сутності облікової політики, сформованої на об'єкті перевірки, і відповідальності за неї конкретних службових осіб;

– роз'яснення окремих обставин, виявлених у процесі проведення ревізії;

– повідомлення про те, в яких документах знайшли (чи могли знайти) відображення ті чи інші фінансово-господарські операції й де ці документи перебувають чи можуть перебувати;

– повідомленні про умови проведення ревізії, поведінку окремих службових і матеріально відповідальних осіб та інші обставини.

Крім роз'яснення окремих положень наданих матеріалів, консультація спеціаліста-бухгалтера має на меті й одержання додаткової орієнтовної інформації про:

– загальні правила ведення бухгалтерського обліку, банківських операцій, їх комп'ютерного забезпечення та вимоги відповідних відомчих нормативних актів;

– порядок ведення бухгалтерського обліку та інших операцій на цьому підприємстві (організації);

– функціональні обов'язки посадових осіб і службовців цієї комерційної структури;

– недоліки в організації діяльності підприємства, що сприяють розкраданню та вчиненню інших економічних злочинів.

Одержані у такий спосіб відомості від спеціаліста-бухгалтера зазвичай не мають доказової сили, однак вони допомагають слідчому не лише оцінити первинний матеріал про злочин із точки зору його достатності для порушення кримінального провадження, але й ухвалити обґрунтовані процесуальні й організаційні рішення щодо проведення слідчих дій.

Консультації спеціаліста-бухгалтера під час проведення досудового слідства використовуються слідчим, зокрема, для підготовки призначення ревізії у кримінальному провадженні. Необхідність консультації обумовлюється тим, що слідчий не завжди має можливість правильно визначити завдання документальної ревізії. Якщо він не має у своєму розпорядженні матеріалів, що вказують на конкретний спосіб здійснення злочину, йому не знайомі специфіка виробничої та фінансово-господарської діяльності підприємства чи організації, він не знає документацію, що відображає рух матеріальних цінностей і грошових коштів, то без допомоги фахівця йому не обійтися. Допомога з боку фахівця-бухгалтера надає можливість, з одного боку, чітко й конкретно сформулювати завдання, що вже саме по собі обумовлює певну методику перевірки ревізором, а з іншого боку, у низці випадків указати на спосіб перевірки.

15.3. Участь спеціаліста-бухгалтера у проведенні окремих слідчих дій

Для кваліфікованого огляду й вилучення документів потрібні не лише знання основ бухгалтерського обліку та звітності, але й ознайомлення з організацією й веденням обліку та звітності на тому конкретному підприємстві чи в організації, де ці дії проводяться. Так, уже з перших кроків розслідування виникає нагальна

необхідність у залученні слідчим спеціаліста-бухгалтера до участі у проведенні слідчих дій. Цю можливість передбачено статтею 71 КПК «Участь спеціаліста при проведенні слідчих дій». Слід зазначити, що допомога фахівців, які залучаються до проведення слідчих дій, полягає не тільки в наданні порад і роз'яснень, але й у здійсненні певних дій з боку спеціалістів у сприянні досягнення мети слідчої дії. Тобто, кримінально-процесуальний закон передбачає використання в необхідних випадках не лише спеціальних знань, але і спеціальних навичок.

Для того щоб допомога спеціаліста-бухгалтера була ефективною, у кожному випадку йому варто пояснити, для участі в яких слідчих діях він запрошується. Доцільно перед початком слідчої дії ознайомити його і з тією частиною плану слідчої дії, що стосується роботи з документами. Це необхідно для того, щоб запрошений спеціаліст-бухгалтер міг орієнтуватися в обставинах провадження й більш ефективно допомогти слідчому своїми спеціальними знаннями.

Спеціаліст-бухгалтер може надати слідчому допомогу як до, так і під час проведення слідчих дій. Під час *розслідування* економічних злочинів слідчому перед тим, як він розпочне проведення виїмки або огляду первинних документів, найчастіше доцільно попередньо проконсультуватися із спеціалістом-бухгалтером. Таким шляхом він правильніше усвідомить, які документи варто вилучити й на які господарські операції слід звернути увагу.

Можна назвати багато обставин, які мають значення для провадження (взаємозв'язок конкретних господарських операцій цієї організації з іншими організаціями, у зв'язку з чим виникає необхідність проведення зустрічних перевірок, тощо) і на які спеціаліст-бухгалтер може звернути увагу слідчого лише в разі безпосередньої участі в слідчих діях. При цьому спеціаліст часто повідомляє слідчому нові, мало або зовсім невідомі йому відомості, які суттєво впливають на планування подальшого перебігу розслідування.

Що стосується допомоги спеціаліста-бухгалтера *у підготовці слідчого до допиту* у кримінальному провадженні щодо економічного злочину, то вона може охоплювати таке:

1) вивчення законів та інших нормативних актів, що регламентують діяльність суб'єктів підприємництва та окремі його види;

2) ознайомлення з профілем діяльності підприємства, яке очолює або в якому працює підозрюваний, та з його організаційною структурою шляхом вивчення засновницьких документів, статуту тощо;

3) ознайомлення з функціональними обов'язками підозрюваного;

4) складання плану допиту з фіксацією питань до підозрюваного та доказів, нормативних актів та іншої інформації, що можуть бути використані під час проведення допиту.

Окремої уваги заслуговує питання про допомогу спеціаліста-бухгалтера *в процесі самого допиту*. Свідок, обвинувачуваний та інші особи можуть (причому навіть ненавмисно) промовчати про відомі їм дані, що стосуються бухгалтерського обліку та звітності, наприклад про те, в яких документах відображено той чи інший факт, а іноді вони можуть ввести слідчого в оману. Бухгалтер, який бере участь у допиті, відразу консультує слідчого щодо питань бухгалтерського обліку, які виникають, сприяючи тим самим одержанню повних свідчень від певної особи під час допиту.

Участь спеціаліста-бухгалтера у допитах у разі безконфліктної ситуації є такою. Під час розслідування корисливих злочинів слідчий за згодою із спеціалістом може запропонувати допитуваному розповісти у хронологічному порядку відомі йому обставини щодо кожного з епізодів, назвати документи, які були використані із злочинною метою та фальсифіковані відомими йому особами. На кожному з етапів допиту необхідно надавати за активної участі спеціаліста облікові документи або оперувати відображеними в них даними. Надані документи коментуються спеціалістом, який допомагає добросовісній особі відновити в пам'яті обставини, пов'язані зі скоєнням злочину, й дати зрозумілі та правдиві свідчення.

Участь спеціаліста-бухгалтера у допитах у разі конфліктної ситуації буде такою. У зазначеній ситуації позиції сторін на допитах розходяться, тому що підозрювані чи обвинувачені й рідше свідки дають неправдиві свідчення або відмовляються від них і тим самим активно борються проти слідчого. За таких умов останній використовує тактичні прийоми впливу на допитуваного, щоб спонукати його до давання правдивих свідчень. Значна роль у досягненні вказаної мети в допитах надається спеціалісту в галузі бухгалтерського обліку. Одним із прийомів недопущення неправдивих свідчень свідків, підозрюваних чи обвинувачуваних є використання під час допиту залучених до провадження документів та інших доказів. Під час допиту необхідно використовувати завчасно розроблені за участю спеціаліста тактичні прийоми, які визначають порядок і послідовність проведення допиту з використанням залучених документів.

Участь спеціаліста-бухгалтера у допитах під час очних ставок полягає у такому:

– за результатами ознайомлення з матеріалами провадження він виражає свою думку про правдивість свідчень осіб, які підлягають допиту під час очної ставки;

– чітко визначає у їх свідченнях суперечності з точки зору положень ведення бухгалтерського обліку;

– дає рекомендації слідчому щодо інших можливих шляхів перевірки неправдивих свідчень;

– допомагає йому визначити перелік питань, які необхідно з'ясувати під час проведення очної ставки, й перелік документів для надання особам, що беруть участь у цій слідчий дії;

– рекомендує, в якій послідовності повинні бути допитані учасники очної ставки, які питання їм ставити та які документи надавати.

Спеціаліст-бухгалтер, що бере участь у слідчих діях, може надати допомогу слідчому в таких формах:

1) консультування щодо загальних питань організації та ведення бухгалтерського обліку;

2) надання пояснень з приводу обставин, які з'ясовуються в процесі слідчої дії, якщо вони належать до галузі його спеціальних бухгалтерських знань;

3) надання технічної допомоги, пов'язаної з виявленням, закріпленням і вилученням документів.

Ключові терміни

Бухгалтерські знання. Юридична практика. Правові основи. Процесуальне та непроцесуальне застосування. Бухгалтер-спеціаліст. Фахівець. Кримінальне провадження. Порушення. Слідчий.

Теми рефератів

1. Найбільш характерні злочини та порушення в економіці.
2. Особливості використання електронних документів.
3. Найпростіший спосіб застосування знань бухгалтерського обліку у практичній діяльності правоохоронних органів.
4. Роль знань бухгалтерського обліку та судової бухгалтерії у практичній діяльності слідчого.
5. Повноваження спеціаліста-бухгалтера під час проведення слідчих та судових дій.

6. Участь спеціаліста у проведенні виїмки або обшуку.

7. Способи та методи застосування бухгалтерських знань у юридичній практиці.

8. Використання можливостей бухгалтерського обліку безпосередньо юристом.

Питання для самоконтролю

1. У яких випадках досягаються ефективність і доцільність застосування юристами бухгалтерських знань?

2. Які прийоми дослідження правозастосовувачем документальних даних у процесі розкриття економічних злочинів вам відомі?

3. Які прийоми аналізу традиційно використовуються у сфері бухгалтерського обліку ревізорами, аудиторами й експертами-бухгалтерами?

4. Якою є особливість отримання інформації про порушення та злочини у банках?

5. Коли доцільно провести процесуальну дію допит ревізора?

6. Якими є переваги залучення фахівця-бухгалтера як незацікавленого учасника судочинства?

7. На які питання слідчий може одержати відповідь від спеціаліста-бухгалтера під час проведення обшуку на робочих місцях посадових осіб?

Тестові завдання

1. За невиконання або неналежне виконання службовими особами державних контрольно-ревізійних служб своїх обов'язків вони притягаються до:

а) матеріальної відповідальності;

б) матеріальної відповідальності у розмірі нанесеного збитку;

в) дисциплінарної та кримінальної відповідальності відповідно до чинного законодавства;

г) матеріальної відповідальності відповідно до чинного законодавства.

2. Якщо за результатами ревізії треба вилучити бухгалтерські документи, ревізор повинен скласти:

а) акт вилучення документів;

б) довідку про вилучення документів;

в) протокол вилучення документів;

г) довідку.

3. Виправлення в касовій книзі здійснюються шляхом:

а) підчистки лезом;

б) у коректурний спосіб із підписом касира та бухгалтера;

в) знищення аркуша з помилкою;

г) перекресленням аркуша з помилкою з поміткою «аркуш зіпсовано», а правильні записи здійснюються на наступному аркуші.

4. Основними типовими документами з оприбуткування та видачі запасів є:

а) акти прийому-передачі основних засобів, акти списання (ліквідації) основних засобів тощо;

б) рахунково-платіжна відомість, картка особистого обліку, рахунок-фактура;

в) прибуткові касові ордери, видаткові касові ордери, касова книга;

г) накладні, товарно-транспортні накладні, прибуткові ордери, акти приймання матеріалів, лімітно-забірні картки, накладні-вимоги.

5. Основні способи здійснення розкрадань товарно-матеріальних цінностей:

а) виконання безтоварних операцій, розкрадання товарно-матеріальних цінностей шляхом неоприбуткування або неповного їх оприбуткування в крамниці або на складі, створення надлишків товарно-матеріальних цінностей з метою їх подальшого розкрадання;

б) виконання контрольного запуску сировини у виробництво;

в) повне або часткове неоприбуткування основних засобів, несвоєчасне або неправильне нарахування амортизації.

6. Основні способи ухилення від сплати податків:

а) створення надлишків товарно-матеріальних цінностей з метою їх подальшого розкрадання;

б) шляхом підроблення записів у картках депонента, підроблення сум та підписів у розрахунково-платіжній відомості;

в) виконання безтоварних операцій, розкрадання товарно-матеріальних цінностей шляхом неоприбуткування в крамниці або неповного їх оприбуткування;

г) неподання податкових декларацій і розрахунків, приховування прибутку та інших об'єктів оподаткування, заниження прибутку або інших об'єктів оподаткування, завищення витрат.

7. Фінансові результати підприємства відображаються у:

а) балансі (форма № 1);

б) звіті про фінансові результати (форма № 2);

в) звіті про рух грошових коштів (форма № 3);

г) звіті про власний капітал (форма № 4).

8. КПК визначає такі форми використання спеціальних бухгалтерських знань у процесі дізнання, попереднього слідства та судового процесу:

а) консультування слідчих та оперативних працівників бухгалтером;

б) участь спеціаліста-бухгалтера в проведенні слідчих дій, ревізії або судово-бухгалтерських експертиз;

в) присутність спеціаліста-бухгалтера під час проведення арешту матеріально відповідальних осіб і вилучення бухгалтерських документів;

г) участь спеціаліста-бухгалтера під час вилучення бухгалтерських документів.

Тема 16

СУДОВО-БУХГАЛТЕРСЬКА ЕКСПЕРТИЗА

16.1. Поняття, предмет і метод судово-бухгалтерської експертизи. Класифікація судових експертиз
16.2. Організаційне забезпечення судово-бухгалтерської експертизи
16.3. Компетенція експерта-бухгалтера
16.4. Висновок експерта-бухгалтера й оцінювання результатів експертизи слідчими та судовими органами

16.1. Поняття, предмет і метод судово-бухгалтерської експертизи. Класифікація судових експертиз

На стадіях досудового розслідування та судового розгляду важлива роль належить науковим методам збору доказів. Одним із таких методів, що застосовується у процесі розслідування або судового розгляду справ про розкрадання та привласнення майна й інші корисливі господарські злочини, є *судово-бухгалтерська експертиза*.

Судово-бухгалтерська експертиза належить до найпоширеніших видів судових експертиз. Її застосовують під час розслідування та розгляду кримінальних і цивільних справ, коли виникають питання, для вирішення яких є необхідними спеціальні знання з бухгалтерського обліку й аналізу фінансово-господарської діяльності підприємства.

Судово-бухгалтерська експертиза на стадіях провадження дізнання, досудового слідства та судового розгляду складається з дослідження матеріалів справи фахівцем-бухгалтером і надання у відповідності до його спеціальних знань висновку щодо поставлених питань, що стосуються господарської діяльності та знайшли своє відображення в бухгалтерському обліку.

Як визначено в законі України «Про судову експертизу», **судова експертиза** – це дослідження експертом на основі спеціальних

знань матеріальних об'єктів, явищ і процесів, які містять інформацію про обставини справи, що перебуває у провадженні органів дізнання, досудового слідства чи суду.

Судово-бухгалтерська експертиза, як і будь-яка судова експертиза, не існує поза кримінальними чи цивільними справами, що виникають у процесі розслідування або судового розгляду. Незалежно від того, за якими справами призначається ця експертиза, її *предметом* є господарська діяльність, відображена в документах бухгалтерського обліку та бухгалтерських реєстрах, що стали об'єктом розслідування чи судового розгляду й стосовно яких перед експертом-бухгалтером слідчим або судом поставлено питання, що потребують застосування спеціальних знань із бухгалтерського обліку й аналізу господарської діяльності підприємств. Судово-бухгалтерська експертиза характеризується процесуально-правовим і фінансово-господарським змістом.

Процесуально-правовий зміст судово-бухгалтерської експертизи – це система правил, установлених чинним кримінально-процесуальним і цивільно-процесуальним законодавством та законом України «Про судову експертизу», які регулюють порядок її призначення та проведення, права й обов'язки експерта-бухгалтера, а також інших учасників процесу у зв'язку з проведенням експертизи.

Фінансово-господарський зміст судово-бухгалтерської експертизи полягає в реалізації нею знань із бухгалтерського обліку й аналізу господарської діяльності, а також у специфіці предмета й методів дослідження. Ці особливості виділяють її у самостійний вид судової експертизи.

Бухгалтер-експерт обов'язково повинен володіти як певним обсягом процесуально-правових знань, так і достатніми знаннями з бухгалтерського обліку й аналізу господарської діяльності. Тільки в разі суворого додержання ним процесуального законодавства та правильного застосування спеціальних знань судово-бухгалтерська експертиза може бути визнана доброякісною й такою, що відповідає своєму призначенню.

Необхідно розрізняти поняття предмета судово-бухгалтерської експертизи як дослідження явищ господарської діяльності та предмета судово-бухгалтерської експертизи, що проводиться за конкретною справою.

У першому випадку предмет експертизи становлять питання, які взагалі належать до компетенції експерта-бухгалтера, у другому

таким предметом є питання слідчого або суду, поставлені бухгалтеру-експерту з конкретної справи.

Отже предмет судово-бухгалтерської експертизи визначається конкретно поставленими завданнями та змістом питань, які вона вирішує. Як правило, основні питання, на які повинен відповісти експерт у своєму висновку, пов'язано з обґрунтуванням висновків ревізії фінансово-господарської діяльності підприємства, що перевіряється. Предметом судово-бухгалтерської експертизи є стан і результати економічної діяльності підприємств, установ та організацій, тому в спеціальній літературі (на відміну від Інструкції Мін'юсту) клас експертиз, що характеризується застосуванням різнобічних спеціальних знань у галузі економіки та суміжних наук, більша кількість науковців називає судово-економічною експертизою. Однак єдина наукова класифікація судово-економічних експертиз поки що не сформувалась.

Серед основних *завдань*, що вирішуються судовими експертами, можна виділити такі їх класи:

– завдання, пов'язані з ідентифікацією об'єктів;

– діагностичні завдання, які полягають у виявленні механізму події, встановленні часу, способу й послідовності дій, що призвели до правопорушення, якісних і кількісних характеристик здійснених діянь;

– завдання, пов'язані з експертною профілактикою, тобто діяльністю з виявлення обставин, що сприяють здійсненню злочинів (правопорушень), і розробкою заходів щодо їх усунення.

Об'єктом судово-бухгалтерської експертизи є документи, бухгалтерські реєстри та бухгалтерська звітність, у яких відображено господарську діяльність підприємств, серед іншого і протиправну. Саме документи є специфічним об'єктом судово-бухгалтерської експертизи. На підставі їх дослідження експерт робить висновки щодо законності господарських операцій та правильності відображення їх у бухгалтерському обліку. При цьому він не повинен виходити за межі спеціальних знань, тобто давати документам юридичну оцінку й визначати їх доказове значення у справі.

Систему показників можна поділити на три великі групи:

1) дані контролюючих, статистичних і фінансово-кредитних органів про роботу підприємства, яка аналізується; висновки та пропозиції вищих організацій за підсумками роботи за певний звітний період, повідомлення в засобах масової інформації;

2) дані самого підприємства: планові документи, інформативна, проектно-кошторисна, технологічна й фінансова документація, дані оперативного, бухгалтерського та статистичного обліку й звітність;

3) додаткові дані: протоколи зборів засновників та акціонерів; інформація, отримана від працівників підприємства; дані, отримані в процесі оперативно-розшукових заходів, тощо.

Під час аналізу економічних показників можуть бути помічені ознаки порушення планової, фінансової, кошторисної та бюджетної дисципліни, виявлені факти нераціонального, неощадливого й нецільового використання засобів та інші відхилення. Усе це знаходить своє відображення в так званих економічних невідповідностях.

Слідча та судова практика використовує як докази за кримінальними справами не всі матеріали економічного аналізу, а лише ті з них, що, виявляючи негативні відхилення, не мають задовільних економічних пояснень, але логічно проявляють свій зв'язок із розслідуваними злочинами. Однак виявлені в процесі економічного аналізу негативні тенденції й відхилення від нормативного перебігу виробничих процесів самі по собі не є порушенням законодавства, вони лише вказують напрямок проведення більш детального дослідження. Докази ж здійснення протиправних дій у сфері економіки встановлюються документальними й органолептичними прийомами судово-бухгалтерської експертизи.

Використання тих чи інших прийомів дослідження документів залежить від особливостей злочинів, документообігу в галузі, в якій скоєно злочин, та обліку господарських операцій на конкретному підприємстві.

Коли слідчий доходить висновку щодо необхідності проведення судово-бухгалтерської експертизи, він, керуючись статтями 69, 70, 71 КПК України, складає про це постанову. Судово-бухгалтерська експертиза призначається лише щодо порушеної кримінальної справи, яка перебуває у провадженні відповідного органу.

Під час розслідування кримінальних справ про розкрадання майна підприємств, організацій, установ і громадських організацій необхідність у призначенні судово-бухгалтерської експертизи (у тому числі після документальної ревізії) виникає в таких випадках:

– якщо результати (висновки) ревізії суперечать матеріалам справи, й усунення цих суперечностей потребує висновку експерта;

– за наявності суперечностей у висновках первинної та повторної документальної ревізії;

– у разі обґрунтованого клопотання звинувачуваного про призначення судово-бухгалтерської експертизи;

– у випадках застосування ревізором сумнівних методів визначення заподіяної матеріальної шкоди;

– коли експерт іншої спеціальності не може зробити обґрунтований висновок без додаткового дослідження матеріалів справи експертом-бухгалтером.

16.2. Організаційне забезпечення судово-бухгалтерської експертизи

Законодавством України **судова експертиза** визначається як дослідження досвідченим фахівцем-ученим та експертом на основі спеціальних знань матеріальних об'єктів, явищ і процесів, які містять інформацію про обставини справи, що перебуває у провадженні органів дізнання, досудового слідства чи суду.

Правовою основою призначення та проведення судових експертиз є закон України «Про судову експертизу», Кримінальний процесуальний (КПК), Цивільний процесуальний (ЦПК) та Господарський процесуальний (ГПК) кодекси України. Чинне законодавство встановлює, що судові експертизи з кримінальних і цивільних справ призначаються у тих випадках, коли в процесі судового провадження за цими справами для вирішення певних питань стають необхідними спеціальні знання.

Судово-експертну діяльність у нашій країні здійснюють спеціалізовані установи та відомчі служби:

– науково-дослідні й інші установи судових експертиз Міністерства юстиції України та Міністерства охорони здоров'я України;

– експертні служби Міністерства внутрішніх справ України, Міністерства оборони України та Служби безпеки України.

Крім того, судово-експертна діяльність може здійснюватися на підприємницьких засадах на підставі свідоцтва й державного реєстру експертів.

Атестація судових експертів із працівників підприємницьких структур і громадян проводиться Міністерством юстиції України або Міністерством охорони здоров'я України. Міністерство юстиції України веде Реєстр атестованих судових експертів державних і підприємницьких структур та громадян. Органи досудового слідства й

суди зобов'язані доручати проведення судових експертиз переважно фахівцям, внесеним до цього Реєстру.

У відповідності до статті 6 закону України «Про адвокатуру» і ст. 48 КПК України за заявою адвокатів, захисників та осіб, що самостійно захищають свої інтереси, в експертних установах можуть виконуватися дослідження, результати яких викладаються в письмових висновках спеціалістів (далі – інші дослідження), причому експертизи й надання висновків спеціалістів здійснюються експертними установами у відповідності до регіональних зон їх обслуговування.

Підставою для проведення експертиз в експертній установі є передбачений законом процесуальний документ про призначення експертизи, складений уповноваженими на те особою чи органом (Додатки Б, В). Інші дослідження проводяться за письмовою заявою замовника з обов'язковою вказівкою його реквізитів, а також питань, що підлягають вирішенню.

Особа, запрошена як експерт, повинна відповідати низці вимог. Так, у відповідності до статі 10 закону України «Про судову експертизу» судовими експертами можуть бути особи, що володіють необхідними знаннями для надання висновку з досліджуваних питань. Крім того, фахівці державних спеціалізованих установ і відомчих служб, що проводять судові експертизи, повинні мати вищу освіту та пройти відповідну підготовку й атестацію як судові експерти певної спеціальності. Не можуть бути експертами особи, визнані у встановленому законом порядку недієздатними, а також особи, що мають судимість.

Чинне законодавство надає експерту певні права, які повинні забезпечити йому реальні можливості виконання ним процесуальних обов'язків.

Відповідно до чинного законодавства експерт має право:

– ознайомлюватися з матеріалами справи, які стосуються предмета судової експертизи, подавати клопотання про надання додаткових документів;

– указувати у висновку судової експертизи на виявлені у процесі їх проведення факти, що мають значення для справи і з приводу яких йому не були поставлені питання;

– з дозволу особи або органу, які призначили судову експертизу, бути присутнім під час проведення слідчих дій і ставити допитуваним особам питання, що стосуються предмета судової експертизи;

– подавати скарги на дії особи, у провадженні якої перебуває справа, якщо ці дії порушують його права;

– одержувати винагороду за проведення судової експертизи, якщо її виконання не є службовим обов'язком;

– у випадку незгоди з іншими членами експертної комісії складати окремий висновок експерта;

– викладати письмово відповіді на запитання, що ставляться перед ним під час допиту.

Експерт-бухгалтер може бути притягнутий до кримінальної відповідальності за відмову без поважних причин від виконання покладених на нього обов'язків у суді або під час проведення досудового слідства (ст. 385 КК України) та за подання завідомо неправдивого висновку (ст. 384 КК України).

16.3. Компетенція експерта-бухгалтера

Упровадження в практику бухгалтерського обліку господарської діяльності нових автоматизованих форм обліку призводить до зміни меж спеціальних бухгалтерських знань, що застосовуються під час розслідування та судового розгляду кримінальних справ про розкрадання майна.

Експертиза в сучасних умовах збільшує свої науково-технічні можливості й розширює коло питань, що нею вирішуються. Проте треба підкреслити необхідність суворого дотримання експертом своєї компетенції й недопустимість постановки на його вирішення правових питань.

Спеціальними є знання, які складаються з відомостей, що отримуються особами в процесі навчання та трудової діяльності на базі вивчення певної галузі науки, техніки, мистецтва або ремесла. Виходячи з правильного визначення спеціальних знань, необхідно вирішувати питання про компетенцію експерта й наявність у нього достатнього обсягу знань.

На практиці часто відбувається змішування технічних, економічних, технологічних і правових знань із бухгалтерськими.

Компетенція експерта – спільне поняття, яке охоплює спеціальні знання, з одного боку, і правочинність за їх застосуванням, тобто сукупність прав та обов'язків, визначених кримінально-процесуальним законодавством, з іншого боку.

Порушення компетенції експерта можуть відбуватись в разі вторгнення експерта в чуже коло знань чи виконання ним функцій, що входять до компетенції слідчого або суду. Такими порушеннями є:

– вирішення експертом правових питань, що мають стосунок до суб'єктивної сторони складу злочину;

– самостійне з'ясування та збирання доказів шляхом одержання свідчень від обвинувачених та свідків.

Іноді експерти-бухгалтери намагаються вирішувати також питання, що належать до компетенції фахівців інших галузей знань: економістів, технологів, будівельників, хіміків тощо.

Питання про відповідальність – одне з головних юридичних питань, що підлягає вирішенню лише слідчим і судом на підставі аналізу всіх обставин справи. Експерт має право досліджувати фактичне дотримання посадовими особами вимог нормативних актів у межах ведення бухгалтерського обліку, що не означає вирішення питання про відповідальність цих осіб, оскільки підставою для матеріальної відповідальності за нанесений збиток є провина працівника, а встановлення провини належить до компетенції не експерта, а слідчого й суду.

Фактичні дані встановлюються як завдяки бухгалтерським документам, так і іншим матеріалам справи: свідченнями свідків, потерпілого, підозрюваного й обвинуваченого, висновком експерта, речовими доказами, протоколами слідчих і судових дій та іншими документами.

Протоколи слідчих і судових дій можуть засвідчувати обставини й факти, виявлені під час огляду, обшуку, вилучення, проведення експерименту та інших дій. Протоколи вилучення або обшуку, які містять відомості про бухгалтерські операції, допоможуть експертові визначити джерело походження бухгалтерських документів, вилучених на підприємстві або у посадових осіб, і достовірність здійснення господарських операцій.

Акти документальної ревізії для експерта-бухгалтера відіграють подвійну роль:

– по-перше, вони є джерелом отримання необхідних даних, які він використовує під час складання висновку;

– по-друге, необхідно перевіряти обґрунтованість висновків ревізії, при цьому експерт-бухгалтер не має бути пов'язаним оцінкою фактів, наданих ревізором.

Експерт-бухгалтер може враховувати свідчення звинувачених, свідків і потерпілих про факти, які допомагають йому встановлювати обставини, які слід з'ясувати за допомогою бухгалтерської експертизи.

Важливе значення для нього мають висновки експертів іншої спеціальності. У багатьох випадках без них неможливо визначити суму збитку й період його утворення, а також дати характеристику стану бухгалтерського обліку.

Що ж стосується неофіційних облікових документів матеріально відповідальних осіб («чорнових записів»), то вони використовуються для порівняння з даними бухгалтерського обліку. Іноді, якщо дозволяє система записів у них, за ними можна робити розрахунки й аналіз руху товарно-матеріальних цінностей, ураховувати їх під час визначення розміру нестач і часу їх утворення. Таке ставлення експерта до неофіційних записів є можливим лише за наявності двох умов:

1) якщо їх надходження й утримання зафіксовано в суворо встановленому законом порядку (тобто, коли їх походження відбито в матеріалах справи, а дані, що містяться в них, підтверджено доказами, визнаними органом розслідування й судом достовірними й такими, що підлягають дослідженню);

2) якщо про це слідчим і судом поставлено запитання.

Експерт не має права займатися збором матеріалів, необхідних йому для надання висновку. Якщо з'ясовується, що наданих матеріалів для вирішення поставлених перед ним питань недостатньо, він має право подати клопотання (як в усній, так і в письмовій формі) про надання йому додаткових матеріалів. У разі невиконання цього клопотання, коли матеріали взагалі не дозволяють вирішити питання, експерт повинен у письмовій формі повідомити орган, що призначив експертизу, про неможливість дати висновок.

Діючи в межах своїх спеціальних знань, експерт-бухгалтер у процесі дослідження документів бухгалтерського обліку дає їм оцінку та на підставі цього встановлює факти, пов'язані із здійсненням бухгалтерського обліку й обґрунтованістю відображення в ньому господарських операцій.

Можливість експерта-бухгалтера оцінювати інші матеріали справи відрізняється від такої в разі дослідження ним документів бухгалтерського обліку. Він може використовувати дані, встановлені іншими матеріалами справи, вони враховуються під час аналізу

й оцінювання операцій бухгалтерського обліку та використовуються для формулювання відповідей на поставлені питання. Проте дослідження експертом-бухгалтером цих матеріалів обмежується його спеціальними знаннями та предметом експертизи. Експерт ураховує їх, коли вони приймаються слідчим або судом як докази. Його право експерта досліджувати й використовувати такі матеріали справи не означає, що він може оцінювати самі джерела й засоби доведення, наприклад оцінювати слушність організації проведення ревізії та компетентність осіб, що входять до складу ревізійної комісії, правдивість чи хибність свідчень свідків, звинувачуваних і потерпілих, обґрунтованість висновків інших експертиз тощо. Відповіді на такі питання виходять за межі компетенції експерта.

Правильне використання матеріалів справи допомагає експерту-бухгалтеру з'ясувати обставини, пов'язані з процесом оформлення облікових документів за їх призначенням, умови, за яких вони були потім подані, а також одержати відомості про етапи проходження документів у системі бухгалтерського обліку та про здійснені на їх підставі дії (наприклад, про розрахунки з дебіторами й кредиторами, підзвітними особами тощо). Тільки використовуючи всі матеріали справи, що мають стосунок до предмета експертизи, експерт може провести повне дослідження й дати вичерпні відповіді на поставлені питання. Ця мета не буде досягнута, якщо обмежити експерта документами бухгалтерського обліку й висновками інших експертів і заборонити йому враховувати свідчення свідків, звинувачуваних, потерпілих тощо.

16.4. Висновок експерта-бухгалтера й оцінювання результатів експертизи слідчими та судовими органами

Процес проведення судово-бухгалтерської експертизи закінчується оформленням дослідження у вигляді *висновку експерта*. Оскільки виконання експертизи є процесуальною дією, то і висновок експерта-бухгалтера повинен відповідати визначеним статтями 101 і 102 КПК та 102–113 ЦПК нормам як за формою, так і за змістом.

Експертний висновок має об'єктивно відображати відповідність дослідження даним бухгалтерського обліку та первинній документації. Недопустимим є упереджене викладання встановлених фактів.

Висновок складається на підставі дослідження всіх наданих експерту-бухгалтеру матеріалів у межах його компетенції. Він має повно й об'єктивно відображати результати дослідження й підтверджуватися даними первинних документів, облікових реєстрів та звітності підприємства. Через те що висновок експерта є самостійним джерелом доказів, він має бути чітким, конкретним і зрозумілим для всіх учасників процесу судочинства.

Висновок експерта розглядається керівником експертної установи й направляється особі або органу, які призначили експертизу.

Висновок експертизи або повідомлення про неможливість її проведення, які даються поза експертною установою (наприклад, у судовому засіданні), розглядаються керівником установи після надходження матеріалів експертизи до установи. Керівник установи, може повідомити особу або орган, які призначили експертизу, про зауваження, які в нього виникли

Висновок експерта-бухгалтера складається з трьох частин: вступної, дослідницької та висновків.

У *вступній частині* вказуються:

– найменування експертизи, дата й місце складання висновку, чи є вона додатковою, повторною, комісійною або комплексною;

– дата й номер постанови про призначення експертизи, прізвище та ініціали слідчого;

– перелік матеріалів, що надійшли експерту-бухгалтеру для дослідження;

– питання, поставлені перед експертом (серед іншого у формулюваннях слідчого або суду);

– відомості про експерта-бухгалтера (прізвище й ініціали, освіта, експертна спеціальність, науковий ступінь і вчене звання, посада, стаж експертної роботи);

– дата надходження матеріалів до експертної установи й дата підписання висновку експертизи;

– спосіб доставки та вид упаковки дослідницьких матеріалів;

– клопотання експерта про надання додаткових матеріалів і наслідки їх розгляду;

– обставини справи, які мають значення для висновку, з обов'язковим зазначенням джерела їх отримання;

– відомості про осіб, які були присутні під час проведення досліджень (прізвище, ініціали, процесуальне положення);

– попередження експерта про кримінальну відповідальність за ст. 384 КК України за надання завідомо неправдивого висновку;

– довідково-нормативні документи та методична література з економічних питань, які використовувались експертом-бухгалтером для вирішення поставлених питань (із зазначенням бібліографічних даних).

При цьому питання вказуються у формулюванні постанови (ухвали) про призначення експертизи. Якщо поставлено декілька питань, експерт має право згрупувати їх і викласти в послідовності, яка забезпечує найбільш доцільний порядок дослідження. Питання, поставлені експертом із власної ініціативи, вказуються після питань, зазначених у постанові (ухвалі) про призначення експертизи.

У разі проведення повторної експертизи у вступній частині висновку викладаються відомості про первинні (попередні) експертизи: прізвища, ініціали експертів, номер і дата висновку експертизи, висновки досліджень попередніх експертиз із питань, які були поставлені перед експертом на повторне вирішення, а також мотиви призначення повторної експертизи, зазначені в постанові (ухвалі) про її призначення.

У *дослідницькій частині висновку* відновлюється весь процес експертного дослідження у тій послідовності, в якій викладено питання.

Опис об'єктів дослідження, як правило, починають із зазначення даних (обставин), що були виявлені в процесі документальної ревізії, далі описуються документи та реєстри бухгалтерського обліку, які використовувались експертом у процесі дослідження.

На початку розділу експерт має підкреслити, що всі надані йому матеріали були ним розглянуті та досліджені. Кожному питанню, яке вирішується, має відповідати певний розділ дослідницької частини. Якщо декілька питань тісно пов'язуються між собою, перебіг їх вирішення може описуватись в одному розділі.

Виявлені розбіжності між результатами ревізії та відповідними документами експерт-бухгалтер повинен обґрунтувати мотивовано з юридичного погляду. У разі висвітлення питань, пов'язаних із нестачею матеріальних цінностей та грошових коштів або з таким порушенням нормативних актів, що спричинило збитки, у висновку вказуються:

– дата й період утворення нестачі, збитків тощо;
– розмір матеріальної шкоди;
– обставини, що сприяли вчиненню корисливих зловживань;

– прізвища осіб, які були відповідальними за матеріальні цінності або які здійснили протиправну господарську операцію;

– методи дослідження, за допомогою яких підтверджуються нестачі, збитки чи протиправні операції.

Крім того, відображаються дані про укладання договору про матеріальну відповідальність осіб (дата складання, коли й ким затверджено, наявність візи головного бухгалтера підприємства). У разі посилання на документи або інші матеріали справи (свідчення звинувачених або свідків, висновки експертів інших спеціальностей) обов'язково зазначаються відповідні томи й аркуші справи. У разі посилання на нормативні акти вказується їх назва, коли і яким органом влади чи управління вони були ухвалені.

У дослідницькій частині висновку повторної експертизи вказуються причини розбіжностей із результатами попередніх експертиз, якщо такі були.

У *заключній частині* висновку дослідження викладаються у вигляді відповідей на поставлені питання у такій послідовності, в якій їх викладено у його вступній частині. На кожне з питань має бути дано відповідь по суті або вказано, з яких причин це питання неможливо вирішити.

Висновок експертизи підписується експертом-бухгалтером, який проводив дослідження, та засвідчується печаткою експертної установи. Якщо до висновку експертизи додаються схеми, таблиці, діаграми тощо, вони також підписуються експертом і засвідчуються печаткою експертної установи.

Висновок комплексної експертизи складається з урахуванням таких особливостей:

– у вступній частині додатково зазначають прізвище голови експертної комісії й дані про попередні експертизи, якщо їх результати мали значення для вирішення питання перед комплексною експертизою;

– дослідження, які проводилися окремими експертами, описуються у відповідних розділах дослідницької частини із зазначенням прізвищ експертів;

– узагальнення й оцінка результатів досліджень фіксуються в окремому розділі дослідницької частини висновку.

Спільний висновок експертизи підписується експертами, які брали участь у сумісному оцінюванні результатів усіх досліджень і дійшли згоди. У випадку, коли згоди між ними не було досягнуто,

складається декілька висновків експертизи (за кількістю точок зору) або один, у якому вступна й дослідницька частини підписуються всіма експертами, а заключна – окремими експертами під відповідними висновками досліджень.

Висновок експертизи та додатки до нього складаються у двох екземплярах, один з яких направляється особі або органу, які призначили експертизу, а другий залишається в експертній установі.

У висновку експерта-бухгалтера не повинно бути юридичних термінів, таких як «зловживання службовим положенням», «халатність», «вкрав (вкрали)», «привласнення», «розтрата», «винний», «хабарництво», «шахрайство» тощо. Експерт-бухгалтер повинен висловлюватися такими термінами, як «нестача», «надлишки», «відповідальність» тощо. Висновки експерта-бухгалтера повинні бути чіткими, стислими й такими, які не допускають різних тлумачень, вони мають бути послідовними й логічно випливати з аналізу досліджуваних матеріалів.

Висновок експерта-бухгалтера оцінюється слідчим чи судом за їх внутрішнім переконанням, що ґрунтується на всебічному, повному й об'єктивному розгляді всіх обставин справи в сукупності й на підставі закону. Слідчий і суд повинні перевірити й оцінити зв'язок висновку з іншими джерелами доказів, зокрема:

1) висновок експерта-бухгалтера повинен бути безпосередньо пов'язаним з іншими джерелами доказів у справі;

2) у висновку експерта-бухгалтера всі факти важливо викладати об'єктивно на підставі його спеціальних пізнань;

3) висновок експерта-бухгалтера повинен ґрунтуватися на дослідженні всіх наявних у справі джерел доказів.

Слідчий і суд в разі призначення судово-бухгалтерської експертизи мають оцінити такі фактори процесуального характеру:

1) значення для цієї справи фактів, установлених експертом-бухгалтером; у цьому випадку мається на увазі співвідношення цих фактів із предметом доказування;

2) доброякісність – висновок експерта-бухгалтера може бути визнано доброякісним за умови, якщо в процесі його складання були дотримані всі встановлені законом процесуальні норми;

3) вірогідність і доброякісність доказів, покладених у підґрунтя висновку експерта-бухгалтера;

4) докази, на яких ґрунтується висновок експерта, та їх джерела повинні міститися в справі, це необхідно для оцінювання доказового значення фактичної сторони висновку експерта-бухгалтера.

Слідчий і суд в разі призначення судово-бухгалтерської експертизи повинні перевіряти такі фактори науково-методичного характеру, пов'язані з дослідницькою роботою експерта-бухгалтера та зі складанням ним висновку:

1) ступінь урахування експертом-бухгалтером відповідних нормативних актів;

2) правильність методики, застосованої експертом-бухгалтером для дослідження операцій;

3) обґрунтованість висновку документами й записами в облікових реєстрах та інших матеріалах справи;

4) відсутність у висновку внутрішніх суперечностей;

5) логічна побудова висновку;

6) відсутність істотних прогалин, наприклад даних про рух матеріальних цінностей, що обґрунтовують розмір нестачі, встановлений експертом-бухгалтером; такі прогалини ускладнюють, а іноді не дозволяють перевірити правильність фактичних даних, використаних експертом-бухгалтером у висновку, а також його висновків;

7) категоричність висновку;

8) відсутність у висновку помилок (маються на увазі помилки, що не можуть бути виправлені шляхом допиту експерта-бухгалтера, а також такі, що впливають на висновки експерта та ставлять під сумнів нові факти, викладені у висновку).

До помилок, що ставлять під сумнів висновок експерта-бухгалтера, відносять як помилки, власне кажучи, висновку, так і помилки в розрахунках, зокрема, якщо експерт-бухгалтер установив завищений чи занижений розмір матеріального збитку.

Висновком експерта-бухгалтера встановлюються фактичні обставини, що мають непрямий стосунок до складу злочину. Так, нестача цінностей, що виявляється за допомогою експерта, може бути наслідком різних причин, зокрема результатом розкрадання. Тому визначення експертом суми збитку ще не означає встановлення суми викраденого.

Як уже було вказано, експерт-бухгалтер не може давати висновок про те, хто саме вчинив злочин. За допомогою цього висновку можна виявити лише причетність певних облікових працівників до маскування нестачі. Факти, встановлені в результаті судово-бухгалтерської експертизи, є лише ланками в системі інших доказів. Зібрані в справі докази, серед них і ті, що містяться у висновку

експерта-бухгалтера, повинні пояснювати встановлені в справі обставини. Якщо ж може існувати різне пояснення всієї сукупності наявних у справі доказів, не можна розцінювати зібрані побічні докази, зокрема і висновок експерта-бухгалтера, як доказ цього складу злочину (наприклад, розкрадання).

Під час ознайомлення з висновком експерта слідчий чи суд можуть установити, що висновок потребує уточнення чи доповнення, оскільки в ньому виявлено:

– редакційні неточності;

– неповні відповіді на питання, поставлені слідчим чи судом (наприклад, констатація порушення без уточнення його періоду, без вказівки на відповідальних за нього осіб);

– недостатня зрозумілість висновків експерта-бухгалтера;

– арифметичні помилки й описки;

– обставини, що викликають необхідність уточнити й доповнити висновки експерта-бухгалтера у зв'язку з новими доказами у справі, знайденими слідчим чи судом після надання висновку.

У таких випадках висновок може бути доповнено (уточнено) шляхом допиту експертів-бухгалтерів, надання ними додаткового висновку (згідно з поставленими перед ними питаннями) чи призначення нової судово-бухгалтерської експертизи.

За відсутності сумнівів у висновку судово-бухгалтерської експертизи слідчий (суд) використовує його дані у сукупності з іншими, знайденими в процесі досудового слідства (судового розгляду) доказами для підготовки подання (ухвали), в яких аналізуються обставини, що сприяють учиненню злочину та визначаються заходи щодо їх ліквідації.

Згідно зі статтями 69 та 62 ЦПК суд, прокурор і слідчий оцінюють докази за своїм внутрішнім переконанням, яке ґрунтується на всебічному, повному й об'єктивному розгляді всіх обставин справи в їх сукупності, та керуючись законом і правосвідомістю. Тобто, висновок експерта не має наперед установлених сили та переваги над іншими джерелами доказів. Однак інколи висновки експертів усупереч закону розглядаються як докази, що мають перевагу над іншими, без належних їх перевірки й оцінювання, або правоохоронні органи переоцінюють доказове значення висновків експертів.

Отже, висновок експерта-бухгалтера в кримінальному, цивільному та господарському процесах може оцінюватися всіма учасниками судового розгляду.

Згідно зі статтею 69 КПК під час проведення досудового слідства й розгляду справи в суді виявленню та доведенню підлягають також обставини, що сприяли здійсненню злочинів. У зв'язку з цим висновок експерта-бухгалтера має важливе значення для вирішення правоохоронними органами завдань, пов'язаних із попередженням правопорушень.

У межах своєї компетенції експерт-бухгалтер може виявити обставини, що сприяли здійсненню правопорушень в економічній сфері, а також накреслити заходи щодо їх усунення. Висновок експерта може містити вказівки на конкретні обставини, що зумовили чи полегшили скоєння господарських правопорушень. Зокрема, під час дослідження організації бухгалтерського обліку на підприємстві експерт-бухгалтер може встановити відповідність чи невідповідність діяльності окремих посадових осіб вимогам закону України «Про бухгалтерський облік та фінансову звітність в Україні» та національних положень (стандартів) бухгалтерського обліку, виявити порушення правил оформлення первинних документів, процесу документообігу, методики складання бухгалтерських записів та організації внутрішнього контролю, які полегшили розкрадання майна й учинення інших злочинів.

Експерт-бухгалтер дає свої рекомендації тільки на підставі аналізу первинних документів, бухгалтерських реєстрів і звітності підприємства, використовуючи свої спеціальні знання й не торкаючись при цьому юридичної відповідальності посадових осіб за створення ними умов, що сприяли здійсненню правопорушень. Зокрема, в разі дослідження причин, які сприяли утворенню нестач товарно-матеріальних цінностей, експерт може вказати, чи були порушення строків і правил проведення інвентаризацій, неправильне оформлення первинних документів з руху матеріалів, неповне оприбуткування матеріальних цінностей, неправильне застосування норм природної втрати, порушення правил ведення касових операцій тощо. При цьому необхідно підкреслити, які нормативно-правові акти, інструкції та положення порушено, вказати характер цих порушень і винних у цьому осіб.

Тому під час призначення судово-бухгалтерської експертизи слідчий або суд, виходячи з конкретних обставин справи, зобов'язані поставити перед експертом питання про те, які порушення, зміни чи відхилення від установленого порядку ведення бухгалтерського обліку та звітності, організації внутрішнього контролю й

аудиту сприяли скоєнню правопорушень і яких заходів необхідно вжити для їх попередження. Якщо суд (слідчий) не поставив таких питань чи поставив їх не в повному обсязі, експерт-бухгалтер за своєю ініціативою може додатково викласти ці питання у своєму висновку.

Для їх дослідження експерту-бухгалтеру можуть знадобитися додаткові матеріали, як-то акти попередніх ревізій, перевірок та інвентаризацій, копії наказів керівництва організації за результатами контролю, додаткові пояснення керівника підприємства, головного бухгалтера, матеріально відповідальних і посадових осіб, контролерів-ревізорів та інших працівників із цих питань. За вимогою експерта-бухгалтера йому мають надаватися необхідні додаткові матеріали.

Установивши порушення та недоліки в організації обліку та контролю, що сприяли здійсненню правопорушень у господарській сфері, експерт-бухгалтер може рекомендувати у своєму висновку необхідні заходи щодо їх усунення. Ці рекомендації повинні бути обґрунтованими та конкретними, але при цьому втручання експерта в оперативну фінансово-господарську діяльність підприємства не допускається.

Слідчий (суд) під час аналізу висновку експерта-бухгалтера вирішує питання, наскільки повно виявлено експертом обставини, що належать до організації бухгалтерського та внутрішнього контролю, які сприяли здійсненню правопорушень, чи підтверджуються вони матеріалами справи, а також перевіряє обґрунтованість заходів щодо усунення цих негативних обставин.

За відсутністю сумнівів в обґрунтованості висновку експерта-бухгалтера суд може винести окрему ухвалу із зазначенням заходів, спрямованих на усунення причин та умов, які сприяли здійсненню економічних правопорушень.

Ключові терміни

Судова експертиза. Дослідження документів. Судова-бухгалтерська експертиза. Висновок експерта. Експерт-бухгалтер. Кримінальне провадження. Права експерта. Обов'язки експерта.

Теми рефератів

1. Формування питань експерту-бухгалтеру під час розслідування правопорушень у сфері економіки.
2. Використання економічних знань у слідчій практиці.

3. Участь економіста-бухгалтера в слідчих діях.

4. Характеристика стадій судово-бухгалтерської експертизи.

5. Сутність узагальнення, оцінювання та реалізації результатів експертного дослідження.

6. Організація інформаційного забезпечення судово-бухгалтерської експертизи.

7. Система документальних методичних прийомів судово-бухгалтерської експертизи.

8. Система рахунково-аналітичних методичних прийомів судово-бухгалтерської експертизи.

Питання для самоконтролю

1. У чому полягає процес судово-бухгалтерської експертизи?

2. У чому полягає відмінність судово-бухгалтерської експертизи від ревізії фінансово-господарської діяльності?

3. У яких випадках призначається додаткова або повторна судово-бухгалтерська експертиза?

4. У чому полягає метод судово-бухгалтерської експертизи?

5. Назвіть методичні прийоми судово-бухгалтерської експертизи.

6. Яким чином використовуються економічні знання у слідчій практиці?

7. Які ви знаєте строки проведення експертиз?

8. Назвіть об'єкти, які направляються для експертного дослідження.

Тестові завдання

1. Судово-бухгалтерська експертиза це:

а) метод збору доказів;

б) дослідження експертом на основі спеціальних знань матеріальних об'єктів, явищ і процесів, які містять інформацію про обставини справи, що перебуває у провадженні органів дізнання, попереднього слідства або суду;

в) аналіз виконання плану обсягу продукції або перевезень вантажів;

г) контрольний обмір, контрольна закупка, лабораторний аналіз, контрольний запуск сировини у виробництво.

2. За послідовністю проведення експертизи діляться на:

а) авторознавчу, графологічну, техніко-криміналістичну;

б) судово-балістичну, судово-фототехнічну;

в) первинну, повторну, додаткову;

г) автотранспортну, будівельну, пожежну.

3. Об'єктами судово-бухгалтерської експертизи є:

а) бухгалтерські документи та інші матеріали справ (акти ревізій, довідки, виписки, протоколи допитів, свідчення обвинувачених, свідків тощо);

б) синтетичні рахунки, субрахунки;

в) фінансово-економічні, техніко-економічні показники підприємства;

г) виробничі запаси підприємства, готова продукція.

4. Яким є процесуальне місце бухгалтера-експерта:

а) бухгалтер-експерт є учасником процесу на рівні свідка з відповідними правами та обов'язками;

б) бухгалтер-експерт не є пов'язаним із компетенцією суду чи слідчого;

в) бухгалтер-експерт є суб'єктом процесу з усіма процесуальними правами й обов'язками, передбаченими процесуальними законами;

г) бухгалтер-експерт несе відповідальність як службова особа.

5. Судово-бухгалтерська експертиза призначається слідчим у випадках:

а) коли висновки ревізії суперечать матеріалам справи, й для усунення суперечності потрібен висновок бухгалтера-експерта; коли подано обґрунтоване клопотання звинуваченого про призначення судово-бухгалтерської експертизи; коли є суперечності у висновках первинної та повторної ревізії; коли необхідно визначити розмір матеріальних збитків, тощо;

б) коли необхідно досліджувати матеріали справи, не вказані в постанові про призначення судово-бухгалтерської експертизи;

в) коли необхідно збирати та вилучати необхідні для надання висновку матеріали, відсутні в справі;

г) коли необхідно запрошувати інших осіб для участі в проведенні слідчих дій.

6. Групи питань, що виходять за межі компетенції експерта-бухгалтера:

а) питання щодо обґрунтування висновку на підставі документів, які вивчає експерт-бухгалтер і які приєднуються слідчим чи судом до справи;

б) питання не юридичні, але такі, що не належать до бухгалтерського обліку, а також питання, що належать до юридичних, які мають вирішувати слідчі, прокурори чи суди;

в) питання щодо проведення інвентаризації;

г) підтвердження розміру нестач.

7. Питання, поставлені перед експертом-бухгалтером, подаються у:

а) вступній частині висновку;

б) дослідницькій частині;

в) резолютивній частині;

г) тільки у постанові про призначення експертизи.

ДОДАТКИ

Додаток А

КЛАСИФІКАЦІЯ СУБ'ЄКТІВ ГОСПОДАРЮВАННЯ

Суб'єкти господарювання залежно від *кількості працюючих та доходів* від будь-якої діяльності за рік можуть належати до суб'єктів малого, середнього або великого підприємництва.

Суб'єктами *малого підприємництва* є такі:

– фізичні особи – підприємці, в яких середня кількість працівників за звітний період (календарний рік) не перевищує 50 осіб, а річний дохід від будь-якої діяльності не перевищує суму, еквівалентну 10 мільйонам євро, визначену за середньорічним курсом Національного банку України;

– юридичні особи – суб'єкти господарювання будь-якої організаційно-правової форми та форми власності, в яких середня кількість працівників за звітний період (календарний рік) не перевищує 50 осіб, а річний дохід від будь-якої діяльності не перевищує суму, еквівалентну 10 мільйонам євро, визначену за середньорічним курсом Національного банку України.

Суб'єктами *великого підприємництва* є юридичні особи – суб'єкти господарювання будь-якої організаційно-правової форми та форми власності, в яких середня кількість працівників за звітний період (календарний рік) перевищує 250 осіб, а річний дохід від будь-якої діяльності перевищує суму, еквівалентну 50 мільйонам євро, визначену за середньорічним курсом Національного банку України.

Інші суб'єкти господарювання належать до суб'єктів *середнього підприємництва*.

Форми власності: в Україні можуть діяти приватні підприємства, колективні підприємства, комунальні підприємства, державні підприємства та змішані підприємства (на основі об'єднання майна різних форм власності).

У разі, якщо в статутному капіталі підприємства іноземна інвестиція становить не менше 10 %, воно визнається *підприємством з іноземними інвестиціями*, а підприємство, де іноземна інвестиція становить 100 %, вважається *іноземним підприємством*.

У *міжнародній діяльності* виділяють транснаціональні корпорації та багатонаціональні корпорації, які функціонують шляхом організації за кордоном мережі представництв, філій і дочірніх компаній.

Представництво – акредитований підрозділ міжнародної компанії, що не має права юридичної особи й права ведення господарської діяльності, натомість має право укладати договори тільки від імені штаб-квартири.

Філія – підрозділ міжнародної компанії, що не має права юридичної особи, але має право ведення господарської діяльності.

Дочірня компанія – окреме підприємство за кордоном, що перебуває під фінансовим контролем головної штаб-квартири.

Залежно від *способу утворення (заснування) та формування статутного капіталу* підприємства, що діють в Україні, поділяються на унітарні та корпоративні.

Унітарне підприємство створюється одним засновником, який виділяє необхідне для того майно, формує статутний капітал, не поділений на частки (паї), затверджує статут, розподіляє доходи, безпосередньо або через керівника, який ним призначається, керує підприємством, формує його трудовий колектив на засадах трудового найму й вирішує питання реорганізації та ліквідації підприємства. Унітарними є підприємства державні та комунальні, а також підприємства, засновані на власності об'єднання громадян, релігійної організації або на приватній власності засновника.

Корпоративне підприємство утворюється, як правило, двома або більше засновниками за їх спільним рішенням (договором), діє на основі об'єднання майна та/або підприємницької чи трудової діяльності засновників (учасників) і їх спільного управління справами на основі корпоративних прав, у тому числі через органи, що ними створюються, а також участі засновників (учасників) у розподілі доходів і ризиків підприємства. Корпоративні підприємства створюються у формі *господарських товариств* (товариства з обмеженою відповідальністю, товариства з додатковою відповідальністю, повні товариства, командитні товариства, акціонерні товариства).

Товариство з обмеженою відповідальністю – це господарське товариство, що має статутний капітал, поділений на частки, розмір яких визначається установчими документами, і несе відповідальність за своїми зобов'язаннями тільки своїм майном. Учасники товариства, які повністю сплатили свої внески, несуть ризик збитків, пов'язаних із діяльністю товариства, у межах своїх внесків.

Товариством із додатковою відповідальністю є господарське товариство, статутний капітал якого поділено на частки визначених установчими документами розмірів і яке несе відповідальність за своїми зобов'язаннями власним майном, а в разі його недостатності учасники цього товариства несуть додаткову солідарну відповідальність у визначеному установчими документами однаково кратному розмірі відповідно до внеску кожного з них.

Повним товариством є господарське товариство, всі учасники якого відповідно до укладеного між ними договору здійснюють підприємницьку діяльність від імені товариства й несуть додаткову солідарну відповідальність за зобов'язаннями товариства всім своїм майном.

Командитним товариством є господарське товариство, в якому один або декілька учасників здійснюють від імені товариства підприємницьку діяльність і несуть за його зобов'язаннями додаткову солідарну відповідальність усім своїм майном, на яке за законом може бути звернено стягнення (повні учасники), а інші учасники присутні в діяльності товариства лише своїми внесками (вкладники).

Акціонерним товариством є господарське товариство, яке має статутний капітал, поділений на визначену кількість акцій однакової номінальної вартості, й несе відповідальність за зобов'язаннями тільки майном товариства, а акціонери несуть ризик збитків, пов'язаних із діяльністю товариства, в межах вартості акцій, що їм належать.

Акціонерні товариства за типом поділяються на *публічні* та *приватні*. Кількісний склад акціонерів приватного акціонерного товариства не може перевищувати 100 акціонерів. Воно може здійснювати лише приватне розміщення акцій.

Підприємства можуть утворювати *об'єднання*. Залежно від порядку заснування об'єднання підприємств можуть існувати як господарські об'єднання або як державні чи комунальні господарські об'єднання.

Господарське об'єднання – утворене за ініціативою підприємств незалежно від їх виду об'єднання підприємств, які об'єднали свою господарську діяльність на добровільних засадах.

Господарські об'єднання діють на основі установчого договору та/або статуту, який затверджується їх засновниками. Основними *формами господарських об'єднань* є такі:

– **асоціація** – договірне об'єднання, створене з метою постійної координації господарської діяльності підприємств, що об'єдналися, шляхом централізації однієї або кількох виробничих та управлінських функцій, розвитку спеціалізації й кооперації виробництва, організації спільних виробництв на основі об'єднання фінансових і матеріальних ресурсів для задоволення переважно господарських потреб учасників асоціації;

– **корпорація** – договірне об'єднання, створене на основі поєднання виробничих, наукових і комерційних інтересів підприємств, що об'єдналися, з делегуванням ними окремих повноважень централізованого регулювання діяльності кожного з учасників органам управління корпорації;

– **консорціум** – тимчасове статутне об'єднання підприємств для досягнення його учасниками певної спільної господарської мети (реалізації цільових програм, науково-технічних, будівельних проектів тощо); у разі досягнення мети створення консорціум припиняє свою діяльність;

– **концерн** – статутне об'єднання підприємств, а також інших організацій на основі їх фінансової залежності від одного або групи учасників об'єднання з централізацією функцій науково-технічного й виробничого розвитку, інвестиційної, фінансової, зовнішньоекономічної та іншої діяльності; учасники концерну наділяють його частиною своїх повноважень, серед іншого правом представляти їхні інтереси у відносинах з органами влади, іншими підприємствами та організаціями;

– **асоційовані підприємства** – це група суб'єктів господарювання – юридичних осіб, пов'язаних між собою відносинами економічної та/або організаційної залежності у формі участі в статутному капіталі та/або управлінні.

Для управління підприємствами, пов'язаними між собою відносинами економічної залежності, створюється **холдингова компанія** – публічне акціонерне товариство, яке володіє, користується, а також розпоряджається холдинговими корпоративними пакетами акцій (часток, паїв) двох або більше корпоративних підприємств (крім пакетів акцій, що перебувають у державній власності).

Державне (комунальне) господарське об'єднання – об'єднання підприємств, утворене державними (комунальними) підприємствами за рішенням Кабінету Міністрів України або у визначених законом випадках рішенням міністерств чи компетентних органів місцевого самоврядування.

Додаток Б

ПРОТОКОЛ
ознайомлення обвинуваченого з постановою про призначення експертизи та роз'яснення в зв'язку з цим його процесуальних прав

м._____ «____»_____ 20__р.

Слідчий СВ_____УМВС у _____
у відповідності до вимог ст. 70 КПК України оголосив обвинуваченому (ній) _____
про те, що у його (її) справі призначено _____
експертизу, ознайомив його (її) з постановою від «____»_____ 20__р. і роз'яснив йому (їй), що в зв'язку з цим він (вона) має право:

1) заявляти відвід експерту; 2) клопотати про призначення експерта з указаних ним (нею) осіб; 3) клопотати про поставлення перед експертом додаткових питань; 4) давати пояснення експерту; 5) пред'являти додаткові документи; 6) знайомитись з матеріалами експертизи та висновком експерта після закінчення експертизи; 7) заявляти клопотання про призначення нової або додаткової експертизи; 8) з дозволу особи, яка провадить слідство, бути присутнім під час проведення експертом окремих досліджень і давати експерту пояснення.

Обвинувачений (на) _____
ознайомившись із постановою про призначення експертизи, заявив (ла):
_____
_____
_____

Протокол записано правильно, прочитано вголос.

Обвинувачений (на) _____
Слідчий СВ _____
УМВС у _____ області _____

Додаток В

ПОСТАНОВА

про призначення _____ експертизи
м._____ «____»_____ 20__р.

Слідчий СВ_____ЛМУ УМВС України у _____обл.____
_____
розглянувши матеріали кримінального провадження 141-_____,

ВСТАНОВИВ:

_____
_____
_____
_____
_____
_____

Керуючись ст. 69 КПК України,

ПОСТАНОВИВ:

1. призначити по вказаному провадженню _____ експертизу, проведення якої доручити_____
2. на вирішення експертизи поставити такі питання:

_____
_____
_____
_____

3. для дослідження експерту направити:

_____
_____
_____

4. для ознайомлення експерту подати матеріали провадження__
_____

5. копію постанови направити:

_____

Слідчий СВ _____
РВ ЛМУ УМВС у _____ області _____

СЛОВНИК

Акціонерне товариство – це господарське товариство, яке має статутний капітал, поділений на визначену кількість акцій однакової номінальної вартості, й несе відповідальність за зобов'язаннями тільки майном товариства, а акціонери несуть ризик збитків, пов'язаних із діяльністю товариства, в межах вартості акцій, що їм належать.

Акція – іменний цінний папір, який посвідчує майнові права його власника (акціонера), що стосуються акціонерного товариства, включно з правом на отримання частини прибутку цього товариства у вигляді дивідендів, правом на отримання частини майна акціонерного товариства у разі його ліквідації та правом на управління цим товариством.

Амортизація – це процес поступового перенесення вартості основного капіталу на новостворену продукцію в міру його зношування й використання цієї вартості для подальшого відтворення (заміщення, відновлення) засобів праці.

Аналіз – поділ економічного явища на окремі частини й вивчення їх властивостей, що дає змогу краще зрозуміти його сутність.

Асигнування – видатки на утримання підприємств та установ бюджетного сектору економіки.

Асоціація – договірне об'єднання, створене з метою постійної координації господарської діяльності підприємств, що об'єдналися шляхом централізації однієї або кількох виробничих та управлінських функцій, розвитку спеціалізації та кооперації виробництва й організації спільних виробництв на основі об'єднання учасниками фінансових і матеріальних ресурсів для задоволення переважно господарських потреб учасників асоціації.

Асоційовані підприємства – це група суб'єктів господарювання – юридичних осіб, пов'язаних між собою відносинами економічної та/або організаційної залежності у формі участі в статутному капіталі та/або управлінні.

Багатонаціональні корпорації – міжнародні фірми, капітал яких формується за рахунок злиття коштів декількох національних компаній різних країн.

База оподаткування – це конкретні вартісні, фізичні або інші характеристики певного об'єкта оподаткування.

Банківська таємниця – це інформація щодо діяльності та фінансового стану клієнта, яка стала відомою банку у процесі його обслуговування та взаємовідносин із ним чи з третіми особами під час надання послуг банку й розголошення якої може завдати матеріальної шкоди клієнтові.

Банківський кредит – кредит, що надається банками й іншими кредитними установами підприємцям у вигляді грошових позик.

Банківські білети – вид державних грошових знаків, які випускаються в обіг центральним емісійним банком країни.

Безготівковий грошовий обіг – це сукупність платежів, що здійснюються без використання готівкових грошей на основі банківських депозитів за допомогою чеків, векселів або платіжних карток.

Безробіття – неможливість знайти роботу працездатним особам працездатного віку, які активно її шукають.

Брокер – біржовий посередник, що укладає угоди від імені клієнтів і за їхній рахунок, отримуючи винагороду у вигляді комісійних.

Бухгалтерський облік – процес спостереження, вимірювання, реєстрації, накопичення, узагальнення та передання інформації про господарську діяльність суб'єктів господарювання зовнішнім і внутрішнім користувачам із метою контролю й ухвалення рішень.

Бухгалтерський прибуток – це залишок валового доходу після відшкодування зовнішніх витрат.

Бухгалтерські витрати – це фактичні видатки факторів виробництва для виготовлення певної кількості продукції у грошовому вираженні.

Бюджетна система – така, що ґрунтується на економічних відносинах і правових нормах, сукупність державного бюджету та місцевих бюджетів, побудована з урахуванням державного й адміністративно-територіального устроїв.

Валовий внутрішній продукт – ринкова вартість кінцевих товарів і послуг, вироблених у межах країни як національними, так і закордонними товаровиробниками протягом певного періоду часу.

Валовий дохід – це загальна сума доходів від усіх видів діяльності фірми.

Валовий національний продукт – ринкова вартість кінцевих товарів і послуг, вироблених національним товаровиробником як усередині країни, так і за її межами за певний проміжок часу.

Валюта – це національна грошова одиниця країни, а також грошові знаки іноземних держав, які використовуються в міжнародних розрахунках.

Валютний курс – ціна грошової одиниці однієї країни, виражена у грошових одиницях інших країн.

Вартість – втілений у товарі суспільний труд, необхідний для його виготовлення.

Вексель – цінний папір, який посвідчує безумовне грошове зобов'язання векселедавця або його наказ третій особі сплатити після настання строку платежу певну суму власнику векселя (векселедержателю).

Виконавці господарчих інтересів – суб'єкт державного регулювання економіки, органи законодавчої, судової й виконавчої влади.

Виразники господарчих інтересів – суб'єкт державного регулювання економіки, об'єднання носіїв господарчих інтересів (союзи, асоціації, політичні партії тощо), що презентують власне бачення концепції соціально-економічної політики в державі.

Виробництво – це процес створення товарів і послуг для задоволення потреб людини.

Відкрита інфляція – тип інфляції, що характеризується довгостроковим підвищенням цін.

Відкрита монополія – монополія, яка виникає внаслідок виходу фірми на ринок з новою продукцією. При цьому фірма не має захисту від конкуренції.

Відмивання «брудних» грошей – процес, метою якого є легалізація грошей – переведення їх з тіньового обігу в легальний.

Відрядна заробітна плата – плата, яка залежить від кількості виробленої працівником продукції, і вона використовується насамперед для оплати праці промислових і будівельних робітників.

Відтворення – процес суспільного виробництва, що розглядається не як окремий акт, а саме як процес, який повторюється та відновлюється.

Відчуження – процес, що призводить до втрати влади над об'єктом власності.

Власність – економічні відносини між людьми з приводу привласнення економічних благ.

Внутрішні (неявні) витрати – витрати власних, внутрішніх, неоплачуваних ресурсів фірми.

Володіння – юридично забезпечена можливість фактичного панування власника над майном.

Галопуюча інфляція – зростання цін від десяти до сотень відсотків на рік.

Гіперінфляція – зростання цін на тисячі відсотків на рік.

Глобальні економічні проблеми – проблеми, які стосуються життєвих інтересів усього людства та своїми негативними наслідками становлять небезпеку розвитку всієї цивілізації.

Господарське об'єднання – об'єднання підприємств, утворене за ініціативою підприємств незалежно від їх виду, які на добровільних засадах об'єднали свою господарську діяльність.

Господарський механізм – система основних форм, методів і важелів регулювання економічних процесів.

Господарський облік – кількісне відображення з якісною характеристикою виконання поставлених завдань на різних ділянках господарської діяльності з метою підвищення ефективності ухвалення управлінських рішень.

Готівковий грошовий обіг – сукупність платежів готівковими коштами (банкноти, казначейські білети, білонні монети) під час купівлі товарів, оплати різних видів послуг та виплати заробітної плати й інших видів доходів.

Гроші – особливий товар, який виконує роль загального еквівалента обміну.

Грошова одиниця – встановлений законодавством грошовий знак, що є засобом вимірювання та вираження цін усіх товарів.

Грошова реформа – повна або часткова структурна перебудова державою наявної в країні грошової системи.

Грошова система – встановлена державою форма організації грошового обігу в країні.

Грошовий обіг – рух грошових коштів у готівковій та безготівковій формах, які обслуговують реалізацію товарів, а також нетоварні платежі в національній економіці.

Девальвація – зниження офіційного курсу національної валюти по відношенню до іноземних чи міжнародних валют.

Дедукція – метод дослідження, що ґрунтується на умовиводах від цілого (загального) до його частини (окремого), тобто висунення гіпотези з подальшою перевіркою на фактах.

Деномінація – обмін усіх старих грошових знаків на нові в певній пропорції з одночасним перерахуванням у цій пропорції цін, тарифів, заробітної плати, пенсій, стипендій, балансової вартості капіталу, платіжних зобов'язань тощо.

Деперсоніфікація власності – зменшення частки власності у руках окремих осіб і перехід її до спільно-часткових власників (корпорацій, банків, пенсійних та інвестиційних фондів та ін.).

Державна служба – професійна діяльність осіб, що обіймають посади в державних органах і їх апараті, з практичного виконання завдань функцій держави, заробітна плата яких виплачується за рахунок державних коштів.

Державне (комунальне) господарське об'єднання – об'єднання підприємств, утворене державними (комунальними) підприємствами за рішенням Кабінету Міністрів України або у визначених законом випадках рішенням міністерств (інших органів, до сфери управління яких входять підприємства, що утворюють об'єднання) чи компетентних органів місцевого самоврядування.

Державне регулювання економіки – вплив держави на відтворювальні процеси в національній економіці шляхом використання системи інструментів для досягнення цілей і пріоритетів соціально-економічної політики.

Державний борг – накопичена сума позичених урядом коштів.

Державний бюджет – централізований фонд грошових ресурсів, які уряд країни використовує для виконання своїх функцій.

Державний інтерес (інтерес уряду) – це потреба в зміцненні зовнішнього й внутрішнього статусу держави та створенні сприятливих умов для його сталого функціонування.

Державний кредит – кредит, що надається населенням країни своєму уряду (державі) шляхом купівлі державних цінних паперів (облігації внутрішньої державної позики України та казначейські зобов'язання України).

Державні грошові знаки – платіжні засоби, що визначаються законодавством держави й мають законну платіжну силу, обов'язкові до приймання на території всієї країни.

Дефіцит – стан бюджету, за якого видатки бюджету перевищують його доходи.

Дивіденд – дохід власника акції (акціонера).

Дилер – біржовий посередник, що укладає угоди від свого імені за свій рахунок; його доход формує різниця між ціною купівлі та продажу.

Довірчі товариства (трастові компанії) – товариства, що здійснюють управління майном, грошима або цінними паперами чи правами за дорученням власника.

Додана вартість – різниця між виторгом фірм і вартістю сировини та матеріалів, які вона придбала у постачальників.

Дотація – допомога підприємствам, організаціям чи установам для покриття збитків із метою їх підтримки.

Доходи – грошові або натуральні надходження до суб'єктів господарської діяльності.

Дочірня компанія – окреме підприємство за кордоном, що перебуває під фінансовим контролем головної штаб-квартири.

Економіка – сфера життєдіяльності людини, в межах якої вирішується проблема виробництва, розподілу, обміну та споживання різноманітних товарів і послуг, необхідних для задоволення потреб людей.

Економічна безпека будь-якої системи – це її здатність і можливість протистояти загрозам, що перешкоджають виконанню її цілей.

Економічна безпека держави – це такий стан економіки й інститутів влади, за якого забезпечується гарантований захист національних інтересів, соціально орієнтований розвиток країни в цілому й достатній оборонний потенціал та зберігається стійкість до внутрішніх і зовнішніх загроз.

Економічна інтеграція – процес добровільної взаємодії, зближення й переплетіння національних економік суверенних країн, унаслідок чого утворюються міждержавні об'єднання, що функціонують згідно зі спеціальними угодами й утворюють однорідний, внутрішньо єдиний господарський комплекс, який охоплює декілька країн.

Економічна категорія – теоретичне узагальнення явищ і процесів економічного життя суспільства.

Економічна свобода – вільність вибору економічними суб'єктами ресурсів, видів і способів господарської діяльності, товарів та послуг.

Економічна система – цілісна сукупність тривалих взаємозв'язків між економічними суб'єктами.

Економічне зростання – збільшення кількості товарів і послуг, які виробляє національна економіка.

Економічний експеримент – штучне відтворення економічних процесів і явищ з метою вивчення їх за найсприятливіших умов та подальшого практичного впровадження.

Економічний закон – стійкий, повторюваний, об'єктивний причинно-наслідковий зв'язок між економічними явищами та процесами.

Економічний прибуток – залишок валового доходу після віднімання зовнішніх і внутрішніх витрат.

Економічний союз – тип регіонального інтеграційного об'єднання, що передбачає разом із спільним митним тарифом і вільним рухом товарів та факторів виробництва координацію макроекономічної політики й уніфікацію законодавства в ключових галузях – валютній, бюджетній та грошовій.

Економічний суверенітет – загальнонаціональний комплекс заходів, спрямованих на постійний і стабільний розвиток економіки держави, що охоплює механізм протидії внутрішнім та зовнішнім загрозам.

Економічний цикл – періодичні зростання та падіння ділової активності. Тривалість циклу визначають від однієї кризи до наступної або від одного піку (підйому) до наступного.

Економічні (альтернативні) витрати – це ті витрати, які фірма має здійснити, щоб отримати можливість використовувати ресурси у своїх виробничих цілях і не допустити їх використання в альтернативних виробництвах іншими фірмами.

Економічні відносини – відносини між економічними суб'єктами з приводу раціонального використання ресурсів, які формуються в конкретних соціально-економічних умовах, що визначаються існуючими відносинами власності.

Екстенсивне економічне зростання – нарощування виробництва товарів і послуг за рахунок збільшення кількості використовуваних економічних ресурсів за попереднього рівня технологій. Продуктивність праці залишається незмінною.

Еластичність попиту – ступінь реакції попиту на зміну ціни.

Еластичність пропозиції – ступінь реакції пропозиції на зміну ціни.

Емітент – юридична особа, яка від свого імені випускає й розміщує цінні папери та бере на себе зобов'язання щодо них перед їх власниками.

Ефективність виробництва – співвідношення витрат і результатів виробництва.

Загальнодержавні податки – податки та збори, що є обов'язковими до сплати на всій території держави.

Загроза економічній безпеці держави – негативні явища та чинники, що деструктивно впливають на економічну систему країни та створюють небезпеку для її розвитку.

Закон попиту – на ринку за інших рівних умов існує зворотна залежність між ціною товару й попитом на нього, тобто в міру зростання ціни на товар зменшується попит на нього і, навпаки, падіння ціни на товар тягне за собою збільшення попиту (за інших рівних умов).

Закон пропозиції – на ринку за інших рівних умов існує пряма залежність між ціною товару та його пропозицією, тобто в міру зростання ціни на товар збільшується його пропозиція і, навпаки, падіння ціни на товар призводить до зменшення пропозиції (за інших рівних умов).

Закрита монополія – монополія, захищена від конкуренції юридичними нормами на основі патентів, авторських прав і торгових знаків.

Заробітна плата – ціна праці за одиницю часу.

Засоби забезпечення економічної безпеки – можливості, які можуть бути використані державою для протидії загрозам.

Засоби праці – те, за допомогою чого людина впливає на предмети праці (верстати, обладнання, машини, виробничі будівлі, споруди, комунікації, а також природні умови виробництва).

Збір (плата, внесок) – обов'язковий платіж до відповідного бюджету, що справляється з платників зборів з умовою отримання ними спеціальної вигоди, серед іншого внаслідок учинення на користь таких осіб державними органами, органами місцевого самоврядування, іншими уповноваженими органами та особами юридично значимих дій.

Змінні витрати – це витрати, розмір яких змінюється залежно від змін обсягу виробництва.

Зовнішні (явні) витрати – витрати на залучення ресурсів, що не належать фірмі, але оплачуються й відображаються у бухгалтерському обліку.

Зовнішні ефекти – ефекти виробництва або споживання блага, вплив яких на третіх осіб (що не є ні покупцями, ні продавцями) ніяк не відображено в ціні цього блага.

Зовнішній борг – фінансові зобов'язання країни щодо іноземних кредиторів, що виникають унаслідок міжнародних запозичень або продажу фінансових активів на зарубіжних ринках.

Зона вільної торгівлі – інтеграційне об'єднання, учасники якого скасовують митні бар'єри у взаємній торгівлі.

Інвентаризація – це один з елементів бухгалтерського обліку, що являє собою перевірку фактичної наявності матеріальних цінностей, грошових коштів і нематеріальних активів, а також розрахунків і зіставлення отриманих показників із даними бухгалтерського обліку.

Інвестиційний сертифікат – цінний папір, який розміщується інвестиційним фондом і посвідчує право власності інвестора на частку в інвестиційному фонді.

Інвестиційні фонди – особливий вид фінансово-кредитних установ, що забезпечують посередництво в інвестиційному процесі.

Інвестор – покупець цінних паперів, що купує їх від свого імені й за власний рахунок.

Індукція – метод пізнання, що ґрунтується на формуванні умовиводів від частини (окремого) до цілого (загального) або принципів із фактів.

Інжиніринг – надання технологічних знань, необхідних для придбання, монтажу й використання куплених або орендованих машин та обладнання, що охоплює широкий комплекс заходів щодо підготовки техніко-економічного обґрунтування проектів, здійснення консультацій, нагляду, проектування, випробувань, гарантійного та післягарантійного обслуговування.

Інтелектуальне піратство – дії, спрямовані на протиправне використання об'єктів права інтелектуальної власності, що належать іншим особам, умисно вчинені особою, яка розуміє протизаконний характер цих дій, з метою отримання матеріальної вигоди.

Інтенсивне економічне зростання – збільшення виробництва товарів і послуг на основі підвищення ефективності використання ресурсів. Продуктивність праці при цьому підвищується.

Інтернаціоналізація економіки – формування, розвиток і поглиблення економічних зв'язків між країнами завдяки відкритості національних економік.

Інфляція – процес знецінення грошей у результаті перевантаження сфери обігу грошовою масою, незабезпеченою матеріальними цінностями.

Інфраструктура ринку – сукупність інститутів ринку, які обслуговують і забезпечують рух матеріальних і нематеріальних цінностей.

Іпотечний кредит надається банками у вигляді довгострокових позик під заставу нерухомості.

Казначейське зобов'язання України – державний цінний папір, що розміщується виключно на добровільних засадах серед фізичних осіб, посвідчує факт заборгованості Державного бюджету України перед власником казначейського зобов'язання України, дає власнику право на отримання грошового доходу та погашається відповідно до умов розміщення казначейських зобов'язань України.

Казначейські білети – вид державних грошових знаків, які впроваджуються в обіг у разі бюджетної емісії спеціально уповноваженим державним органом (казначейством).

Капітал – будь-яка цінність, яка приносить доход.

Капітал фірми – ресурси фірми, використання яких забезпечує створення нової вартості.

Картель – об'єднання декількох підприємств однієї галузі виробництва, учасники якого зберігають власність на засоби виробництва й виготовлений продукт, виробничу та комерційну самостійність і при цьому домовляються про частку кожного у загальному обсязі виробництва, ціни та ринки збуту;

Кінцеві товари – товари, призначені для кінцевого споживання, а не для подальшої переробки.

Командитне товариство – господарське товариство, в якому один або декілька учасників здійснюють від його імені підприємницьку діяльність і несуть за його зобов'язаннями додаткову солідарну відповідальність усім своїм майном, на яке за законом може бути звернено стягнення (повні учасники), а інші учасники присутні в діяльності товариства лише своїми внесками (вкладники).

Комерційний кредит – кредит, що надається одними фірмами іншим у товарній формі, тобто у вигляді продажу товару з відстрочкою платежу.

Конвертованість валюти – гарантована державою можливість обміну національної валюти на іноземну.

Конгломерат – юридична особа, до складу якої входять компанії, що здійснюють підприємницьку діяльність у різних галузях економіки. Як правило, конгломерати утворюються шляхом поглинання великою компанією кількох десятків малих і середніх фірм різних галузей і сфер діяльності.

Конкурентна (антимонопольна) політика – система заходів, націлених на запобігання підриву або викривлення конкуренції з боку фірм, що володіють ринковою владою.

Конкуренція – змагання між економічними суб'єктами за найбільш вигідні умови реалізації своїх інтересів.

Консорціум – тимчасове статутне об'єднання промислового й банківського капіталу для досягнення спільної мети (спільне розміщення позики, здійснення спільного інвестиційного проекту).

Контрабанда – переміщення товарів через митний кордон України поза митним контролем або з приховуванням від митного контролю, а також незаконне переміщення історичних та культурних цінностей, отруйних, сильнодіючих, радіоактивних або вибухових речовин, зброї та боєприпасів (крім гладкоствольної мисливської зброї та бойових припасів до неї), а так само контрабанда стратегічно важливих сировинних товарів, щодо яких законодавством встановлено відповідні правила вивезення за межі України.

Контракти «під ключ» – угоди на будівництво об'єкту, який після його повної готовності до експлуатації передається замовнику.

Контракти на управління – угоди, відповідно до яких фірма однієї країни відряджає своїх менеджерів у зарубіжну фірму для виконання управлінських функцій на певний термін (зазвичай від 3 до 5 років) і за певну плату, що може бути викликано необхідністю підвищення ефективності функціонування діючого підприємства або умовами здійснення прямих іноземних інвестицій.

Концерн – статутне об'єднання підприємств, а також інших організацій на основі їх фінансової залежності від одного або групи учасників об'єднання з централізацією функцій науково-технічного й виробничого розвитку, інвестиційної, фінансової, зовнішньоекономічної та іншої діяльності. Учасники концерну наділяють його частиною своїх повноважень, зокрема правом представляти їх інтереси у відносинах з органами влади, іншими підприємствами та організаціями.

Корисність – суб'єктивне сприйняття споживачем здатності товару задовольнити певну людську потребу.

Користування – юридично забезпечена можливість здобувати корисні властивості майна.

Корпоративне підприємство – підприємство, що утворюється, як правило, двома або більше засновниками за їх спільним рішенням (договором), діє на основі об'єднання майна та/або підприємницької чи трудової діяльності засновників (учасників), їх спільного управління справами на основі корпоративних прав, серед іншого через органи, що ними створюються, та участі засновників (учасників) у розподілі доходів і ризиків підприємства.

Корпорація – договірне об'єднання, створене на основі поєднання виробничих, наукових і комерційних інтересів підприємств, що об'єдналися, з делегуванням ними окремих повноважень щодо централізованого регулювання діяльності кожного з учасників органам управління корпорації.

Корупція – використання особою наданих їй службових повноважень і пов'язаних із цим можливостей з метою отримання неправомірної вигоди, прийняття обіцянки (пропозиції) такої вигоди для себе чи інших осіб або, відповідно, обіцянка (пропозиція) чи надання неправомірної вигоди такій особі або на її вимогу іншим фізичним чи юридичним особам з метою схилити цю особу до протиправного використання наданих їй службових повноважень і пов'язаних із цим можливостей.

Контирування – визначення кореспонденції рахунків за цією операцією, тобто складання бухгалтерської проводки.

Кредит – система економічних відносин із приводу акумуляції та використання тимчасово вільних грошових коштів на умовах обов'язкового повернення їх у певний строк з оплатою у вигляді відсотка.

Кредитна система – сукупність кредитно-фінансових установ, що акумулюють і надають у кредит грошові кошти.

Кредитні спілки – громадські організації, створювані на добровільних засадах із метою фінансового та соціального захисту їхніх членів через залучення їх особистих заощаджень для взаємного кредитування.

Кредитні товариства – установи, що утворюються для задоволення потреб їхніх членів (кооперативів, підприємств малого та середнього бізнесу й фізичних осіб) у кредитуванні.

Кримінальний сектор – сектор тіньової економіки, який характеризується тим, що його суб'єкти не реєструються, не звітують і займаються забороненою діяльністю (фальшивомонетництво, наркобізнес, торгівля зброєю, торгівля людьми, контрабанда).

Кругообіг капіталу – послідовний рух капіталу, протягом якого він минає три стадії (обігу, виробництва, обігу), набуває трьох функціональних форм (грошової, виробничої, товарної) й виконує певні функції.

Курс цінного паперу – ринкова вартість цінного паперу, яка визначається співвідношенням попиту та пропозиції на нього.

Лізингові компанії – кредитно-фінансові установи, які займаються купівлею устаткування, машин, транспортних засобів і

споруд виробничого призначення, що дорого коштують, і надають їх в оренду з правом подальшого викупу.

Ліцензійні угоди – продаж дозволів використовувати на певних умовах предмети ліцензії, якими є запатентовані винаходи, промислові зразки, товарні знаки та ноу-хау.

Ломбарди – кредитні установи, що надають грошову позику під заставу рухомого майна (цінних речей, які можна швидко реалізувати).

Ломбардний кредит – кредит, що надається ломбардами у вигляді короткострокової позики під заставу рухомого майна.

Макроекономічна рівновага – збалансованість і пропорційність економічних процесів у масштабах усього національного господарства.

Масштаб цін – це засіб вираження вартості (ціни) товарів у грошових одиницях.

Метод наукової абстракції – зосередження уваги на головному, виведення за межі дослідження всього, що не є важливим для з'ясування суті явища.

Митний союз – інтеграційне об'єднання, яке передбачає, що вільне пересування товарів у межах угруповання доповнює спільна митна політика щодо третіх країн.

Міжнародна конкуренція – суперництво суб'єктів світового господарства на світовому ринку за найкращі умови реалізації своїх товарів та залучення ресурсів.

Міжнародна міграція робочої сили – транскордонний рух працездатного населення у пошуках роботи та кращих умов праці.

Міжнародна торгівля товарами та послугами – система міжнародних товарних відносин, сукупність зовнішньої торгівлі всіх країн світу.

Міжнародний кредит – кредит, що надається міжнародними фінансовими організаціями, урядами чи підприємцями інших держав у грошовій або товарній формах.

Міжнародний науково-технічний обмін – обмін науково-технічними знаннями, виробничим досвідом і технологіями між країнами.

Міжнародний поділ праці – спеціалізація національних економік на виробництві певних видів товарів і послуг відповідно до природно-кліматичних, історичних та економічних умов.

Міжнародний рух капіталу – це переміщення капіталів з однієї країни в іншу з метою найбільш прибуткового їх вкладення

(одержання додаткових прибутків, поліпшення економічних і політичних позицій на зовнішньому ринку).

Міжнародні валютні відносини – відносини між суб'єктами світового господарства щодо здійснення міжнародних розрахунків, кредитних і валютних операцій.

Міжнародні організації – спеціальні наднаціональні інститути (урядові або неурядові), що створюються для регулювання поточних економічних і валютно-фінансових процесів у міжнародному масштабі.

Мінова вартість товару – властивість товару обмінюватися на інші товари у певних кількісних пропорціях.

Місцеві податки – податки та збори, встановлені відповідно до переліку й у межах граничних розмірів ставок, рішеннями сільських, селищних і міських рад у межах їх повноважень, що є обов'язковими до сплати на території відповідних територіальних громад.

Моделювання – побудова абстрактного образу економічного явища чи процесу (у теоретичних положеннях, математичних рівняннях, графіках тощо).

Монополістична конкуренція – ринок, що передбачає велику кількість продавців, які пропонують численним покупцям різнорідну (диференційовану) продукцію. Вхід на нього є відносно нескладним, а фірма може впливати на ціну свого товару.

Монополія – ринок, на якому один виробник протистоїть численним покупцям, здійснює значний контроль над цінами та встановлює бар'єри входу на ринок (установлення монопольно низьких цін, цінова дискримінація тощо).

Моральний знос основного капіталу – втрата економічної ефективності та доцільності використання засобів праці до моменту їх повного фізичного зношування (через зниження цін на аналогічні засоби праці або появу більш продуктивних).

Напівлегальний (прихований) сектор – сектор тіньової економіки, який характеризується тим, що суб'єкти були зареєстровані, займаються незабороненою діяльністю, але не повністю відображають її результати у фінансовій та статистичній звітності (приховування прибутків із метою ухилення від сплати податків).

Натуральне виробництво – форма організації виробництва, за якої процес створення матеріальних благ спрямовано безпосередньо на задоволення власних потреб виробника.

Науковий аутсорсинг – виконання наукових розробок на замовлення.

Національна економіка – це економічно й організаційно єдина система взаємозалежних галузей і сфер суспільного виробництва, яким властиві пропорційність і взаємообумовлене розміщення на території, обмеженій державними кордонами.

Національне багатство – сукупність матеріальних і нематеріальних благ, накопичена у країні на цей момент часу.

Національний дохід – весь дохід, зароблений упродовж року власниками ресурсів, що є резидентами цієї держави, незалежно від того, де ці ресурси використовуються – у власній країні чи за кордоном.

Національні економічні інтереси України – життєво важливі матеріальні, інтелектуальні й духовні цінності українського народу як носія суверенітету та єдиного джерела влади в Україні, визначальні потреби суспільства й держави, реалізація яких гарантує державний суверенітет нашої країни та її прогресивний розвиток.

Нелегальна міграція – незаконне перетинання державного кордону поза пропускними пунктами чи з використанням фальшивих документів або візи (самостійно чи за допомогою третіх осіб), а також проживання на території країни без належного дозволу державних органів.

Неофіційний сектор – сектор тіньової економіки, який характеризується тим, що суб'єкти не реєструються й не звітують, але займаються незабороненою діяльністю (надання дрібних послуг, торгівля незабороненим товаром без реєстрації).

Непрямі податки – податки, що стягуються в разі використання доходу через надбавку до ціни товару або послуги.

Номінальна вартість цінного паперу – вартість, яку цінний папір має під час обміну на реальний капітал на стадіях випуску й погашення.

Номінальна заробітна плата – сума грошей, яку працівник отримує за свою працю протягом певного часу.

Носії господарчих інтересів – суб'єкти державного регулювання економіки, соціальні групи, що мають різне майнове становище й доходи, розрізняються за видами діяльності, галузевою та регіональною приналежністю.

Нуліфікація – анулювання існуючих грошових знаків, коли стає недоцільним будь-який обмін їх на нові гроші.

Об'єкт оподаткування – майно, товари, дохід (прибуток) або його частина, обороти з реалізації товарів (робіт, послуг), операції з постачання товарів (робіт, послуг) та інші об'єкти, визначені податковим законодавством, з наявністю яких останнє пов'язує виникнення у платника податкового обов'язку.

Облігація – цінний папір, що посвідчує внесення його першим власником грошей, визначає відносини позики між власником облігації та емітентом і підтверджує зобов'язання емітента повернути власникові облігації її номінальну вартість у передбачений проспектом емісії строк (погасити облігацію) та виплатити доход за облігацією.

Облігація внутрішньої державної позики України – державний цінний папір, що розміщується виключно на внутрішньому фондовому ринку й підтверджує зобов'язання України щодо відшкодування пред'явнику цієї облігації її номінальної вартості з виплатою доходу відповідно до умов розміщення облігації.

Облікова номенклатура – перелік господарських фактів, які слід відображати в бухгалтерському обліку.

Оборот капіталу – це рух капіталу фірми з моменту його авансування до повного повернення підприємцю авансованої вартості.

Оборотний капітал виробництва – частина капіталу фірми (переважно предмети праці), яка повністю переносить свою вартість на вартість новоствореного продукту протягом одного циклу виробництва.

Оборотний капітал обігу (обіговий капітал) – частина капіталу фірми, яка не бере участь у процесі виробництва, а лише обслуговує його (наприклад, готова продукція, грошові кошти тощо).

Олігополія – ринок, що характеризується невеликою кількістю великих за розміром фірм, які виробляють однорідну або різнорідну продукцію.

Оренда землі – форма землекористування, за якої землевласник передає земельну ділянку на якийсь термін за певну винагороду (орендну плату) на підставі договору оренди іншій особі (орендарю) для ведення господарства.

Основний капітал – частина капіталу фірми (переважно засоби праці), яка функціонує у виробничому процесі тривалий час (більше року), переносячи свою вартість на вартість новоствореного продукту частинами, в міру зношування.

Особистий дохід – усі грошові доходи, отримані домогосподарствами впродовж звітного періоду.

Офіційний (легальний) сектор економіки – складова економічної системи, суб'єкти якої були зареєстровані, займаються незабороненими видами діяльності й повністю відображають результати своєї діяльності у фінансовій та статистичній звітності.

Офшорні зони (юрисдикції) – ті країни чи окремі адміністративні території країн, де на державному рівні для певних типів компаній, власниками яких є іноземці, встановлено значні пільги з оподаткування, спрощено чи скасовано вимоги до бухгалтерського обліку й аудиту, частково чи цілком знято митні й торгові обмеження.

Ощадний (депозитний) сертифікат – цінний папір, який підтверджує суму вкладу, внесеного у банк, і права вкладника (власника сертифіката) на одержання зі спливом встановленого строку суми вкладу та процентів, установлених сертифікатом, у банку, який його видав.

Парабанківська система – частина кредитної системи, яка охоплює спеціалізовані кредитно-фінансові інститути, що функціонують у вузьких секторах фінансового ринку, де вимагаються спеціальні знання й технічні засоби.

Паритет купівельної спроможності – співвідношення між грошовими одиницями різних країн за їх купівельною спроможністю щодо певного набору товарів і послуг.

Патентна угода – міжнародна торгова операція, у результаті якої власник патенту продає права на використання винаходу.

Пенсійні фонди – спеціалізовані фінансові установи, основним завданням яких є акумуляція грошових коштів, призначених для пенсійного забезпечення громадян після досягнення ними певного віку.

Первинний документ – документ, який уперше відображає операції, здійснені на підприємстві, та є формальним доказом того, що їх дійсно виконано.

Первинний фінансовий моніторинг – система заходів, що здійснюється з метою запобігання легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом.

Підприємництво – самостійна, ініціативна, систематична, здійснювана на власний ризик господарська діяльність, що проводиться суб'єктами господарювання (підприємцями) з метою досягнення економічних і соціальних результатів та одержання прибутку.

Підприємницька здібність – здатність ефективно поєднувати й використовувати інші фактори виробництва, створювати та застосовувати нововведення, йти на допустимий виправданий ризик.

Підприємницький дохід – частина прибутку, яка залишається у підприємця після сплати ним відсотків за взятий у позику капітал.

Підприємство – техніко-організаційна ланка фірми, в межах якої безпосередньо здійснюється технологічне поєднання засобів виробництва та робочої сили, діяльність якої спрямовується на досягнення цілей фірми.

Платіжний баланс країни – статистичний звіт, в якому в систематизованому вигляді наведено сумарні дані про зовнішньоекономічні операції резидентів цієї країни з резидентами інших країн за певний період.

Платник податку – фізична або юридична особа, яка має, одержує (передає) об'єкти оподаткування або провадить діяльність (операції), що є об'єктом оподаткування, і на яку покладено обов'язок зі сплати податку або збору.

Повне товариство – господарське товариство, всі учасники якого відповідно до укладеного між ними договору здійснюють підприємницьку діяльність від імені товариства й несуть додаткову солідарну відповідальність за зобов'язаннями товариства усім своїм майном.

Прихована інфляція – тип інфляції, що проявляється у зростанні товарного дефіциту або у штучному обмеженні споживання.

Податкова система – сукупність установлених у країні податків, які є взаємопов'язаними, органічно доповнюють один одного, не суперечать системі в цілому та іншим її елементам.

Податкові пільги – передбачене податковим і митним законодавством звільнення платника податків від обов'язку щодо нарахування й сплати податку та збору або сплата ним податку та збору в меншому розмірі за наявності особливостей, що характеризують певну групу платників податків, вид їх діяльності, об'єкт оподаткування або характер і суспільне значення здійснюваних ними витрат.

Податковий облік – система правил, передбачених законодавством щодо відображення валових доходів і витрат суб'єкта господарювання з метою визначення оподатковуваного прибутку.

Податок – обов'язковий, безумовний платіж до відповідного бюджету, що справляється з платників податку.

Позабюджетні фонди – грошові кошти держави, які мають цільове призначення й не входять до державного бюджету.

Позика – купівля-продаж права подальшого використання грошей у формі реальних виробничих ресурсів.

Позичковий відсоток – дохід власника позичкового капіталу.

Помірна інфляція – зростання цін не більше ніж 10 % на рік. Виділяють окремий підвид помірної інфляції – повзучу, яка становить до 5 % на рік (вважається, що вона чинить стимулюючий вплив на зростання сукупної пропозиції).

Попит – платоспроможна потреба. Тобто, попитом називається не будь-яка потреба, а лише та, яку підкріплено можливістю оплатити купівлю товару для її задоволення.

Портфельні інвестиції – вкладення капіталу, які не дають права прямого контролю об'єкта інвестування (замалі за обсягом або пов'язані з придбанням непайових цінних паперів).

Постійні витрати – витрати, розмір яких не залежить від зміни обсягу виробництва.

Почасова заробітна плата – плата, що залежить від тривалості відпрацьованого часу, використовується для оплати праці спеціалістів, службовців і керівників.

Право власності – санкціоновані норми поведінки, які виникають у зв'язку з привласненням економічних благ.

Предмети праці – те, на що спрямовано людську працю (земля, сировина, матеріали, енергоносії).

Представництво – акредитований підрозділ міжнародної компанії, що не має права юридичної особи й права ведення господарської діяльності, однак має право укладати договори тільки від імені штаб-квартири.

Прибуток – надлишок доходу над витратами фірми.

Приватизація – перетворення державної власності на різноманітні форми недержавного привласнення.

Приватна власність – одноосібне привласнення засобів виробництва та його результатів.

Привласнення – це процес економічного закріплення ресурсів, майна чи доходів за певними суб'єктами.

Природна монополія – монополія, яка ґрунтується на володінні унікальними природними ресурсами або виникає у галузях, де існування декількох виробників є економічно недоцільним.

Природний рівень безробіття – такий рівень безробіття, що відповідає повній зайнятості, коли попит і пропозиція робочої сили врівноважено, а виробництво забезпечує потенційний обсяг ВНП.

Приховане безробіття – вид безробіття, коли працівник офіційно має робоче місце, але перебуває у вимушеній відпустці без збереження зарплати.

Продаж «ноу-хау» – надання технічного досвіду, секретів виробництва та інших незапатентованих винаходів, що мають комерційну цінність, і містить у собі відомості технологічного, економічного, адміністративного та фінансового характеру, використання яких забезпечує певні переваги у конкурентній боротьбі.

Продуктивні сили – система факторів виробництва (труд, земля, капітал, технологія), яка забезпечує перетворення речовин природи на продукцію відповідно до потреб людей.

Промисловий шпіонаж – нелегальний спосіб отримання інформації, яка стосується діяльності певного підприємства, становить її комерційну таємницю й не може бути отримана з доступних джерел.

Пропозиція – загальна кількість товарів, яка є на ринку або може бути туди доставлена.

Протекціонізм – політика держави, спрямована на захист національних виробників від іноземної конкуренції.

Профіцит – стан бюджету, за якого доходи перевищують його видатки.

Прямі інвестиції – вкладення капіталу, які дають право прямого контролю об'єкта інвестування.

Прямі податки – податки, що стягуються безпосередньо з власників майна й одержувачів доходів.

Реальна заробітна плата – це кількість товарів і послуг, яку можна придбати за номінальну заробітну плату.

Ревальвація – підвищення курсу національної валюти по відношенню до іноземних чи міжнародних валют.

Ревізія – метод документального контролю за фінансово-господарською діяльністю підприємства, установи чи організації, за дотриманням законодавства з фінансових питань і за достовірністю обліку та звітності; спосіб документального викриття нестач, розтрат, привласнень та крадіжок коштів і матеріальних цінностей та попередження фінансових зловживань.

Рейдерство – вороже, здійснене проти волі власника захоплення його майна на користь іншої особи, що відбувається поза

межами цивільного законодавства; встановлення над майном повного контролю нового власника в юридичному й фізичному розумінні з використанням корумпованості чиновників та/або із застосуванням сили.

Рента – доход, не пов'язаний із підприємницькою діяльністю, який отримує власник ресурсів, пропозиція яких є обмеженою.

Рентабельність – фінансовий показник ефективності діяльності фірми, який розраховується як відсоткове відношення прибутку фірми до його витрат.

Ринкова рівновага – стан ринкової системи, за якого попит дорівнює пропозиції.

Ринок – механізм поєднання виробників і споживачів або сукупність економічних відносин, що складаються між продавцями й покупцями з приводу обміну (купівлі-продажу) товарів і послуг, організованого за законами товарного обігу (закон вартості, закон попиту, закон пропозиції).

Ринок землі – сукупність економічних механізмів, що забезпечують установлення, зміну та припинення прав на земельні ділянки.

Ринок позичкового капіталу – специфічна сфера товарних відносин, у яких об'єктом угоди є наданий у позику грошовий капітал.

Ринок праці – особливий тип ринку, на якому укладаються угоди про наймання працівників.

Ринок товарів і послуг – специфічна організаційно-економічна форма ринку, яка охоплює процеси, пов'язані з купівлею-продажем товарів і послуг як фізичними, так і юридичними суб'єктами господарювання.

Ринок цінних паперів (фондовий ринок) – сукупність економічних відносин між його учасниками з приводу випуску й обігу цінних паперів.

Робоча сила – здатність до праці, сукупність фізичних, розумових і творчих сил людини, які використовуються для створення життєвих засобів. Робоча сила споживається в процесі праці.

Роздержавлення – комплекс заходів, спрямованих на усунення монополії держави на власність та на утворення багатоукладної економіки й посилення процесів її саморегулювання.

Розмінна (білонна) монета – дрібна частина державних грошових знаків, яку випускають для зручності обслуговування роздрібного обігу.

Розпорядження – юридично забезпечена можливість суб'єкта вирішувати долю майна (продавати, дарувати, обмінювати, передавати в спадок, здавати в оренду, закладати, ліквідовувати тощо) або делегувати таке право іншим суб'єктам.

Роялті – дохід власника інтелектуального капіталу, який йому виплачують інші суб'єкти господарювання за користування його інтелектуальною власністю у вигляді відсотка від отриманого ними прибутку (або обсягу продажу).

Світове господарство – сукупність національних господарств країн світу, об'єднаних участю у міжнародному поділі праці та системою міжнародних економічних відносин.

Синдикат – об'єднання низки підприємств однієї галузі, учасники якого зберігають власність на засоби виробництва, але втрачають власність на виготовлений продукт.

Синтез – поєднання частин об'єкта дослідження, розділеного у процесі аналізу, встановлення зв'язку між ними та пізнання об'єкту як єдиного цілого.

Система національних рахунків – система взаємопов'язаних макроекономічних показників, класифікацій і групувань, які характеризують всі основні економічні процеси, умови й результати відтворення економіки, орієнтованої на ринкові відносини.

Соціальні виплати (трансфертні доходи) – платежі, які держава або громадські організації безоплатно здійснюють на користь громадян, що мають особливий соціальний статус і потребують матеріальної допомоги.

Специфікація права власності – чітке визначення правочинностей різних суб'єктів, пов'язаних відносинами власності, щодо певного об'єкта.

Спільна неподільна власність – тип власності, який характеризується тим, що об'єкти власності є спільними й нікому окремо не належать; відбуваються спільне привласнення результатів праці та зрівняльний розподіл створених благ.

Спільний ринок – інтеграційне об'єднання, яке передбачає ліквідацію бар'єрів між державами не тільки у взаємній торгівлі, але і щодо переміщення робочої сили та капіталу.

Спільно-часткова власність – тип власності, який означає спільне привласнення засобів виробництва та індивідуальне привласнення результатів виробництва.

Споживна вартість товару – властивість товару задовольняти певну потребу людини.

Споживчий кредит – кредит, що надається фізичним особам на придбання товарів тривалого використання (меблі, автомашини, побутова техніка).

Ставка (норма) процента – ціна, яка сплачується за використання позичкового капіталу.

Ставка податку – розмір податкових нарахувань на одиницю (від одиниці) виміру бази оподаткування.

Стагфляція – процес одночасного зростання безробіття та інфляції.

Страхові компанії – спеціалізовані фінансові установи, які здійснюють акумуляцію грошових коштів шляхом продажу страхового захисту, який засвідчується страховим полісом.

Структурне безробіття – безробіття, пов'язане із структурними змінами в економіці, які викликають зміни попиту на окремі професії та фахи.

Суб'єкти господарювання – учасники господарських відносин, які здійснюють господарську діяльність, мають відокремлене майно й несуть відповідальність за своїми зобов'язаннями в межах цього майна.

Субвенція – державна грошова допомога місцевим органам влади або окремим галузевим господарським органам для розвитку.

Субсидія – державна допомога, що надається юридичним або фізичним особам і має форму, відповідно, фінансової допомоги чи відшкодування втрат доходів.

Судова бухгалтерія – комплексна прикладна дисципліна, що займається вивченням і застосуванням спеціальних бухгалтерських та економічних знань у кримінальних і цивільних процесах (у юридичній практиці).

Судова експертиза – дослідження експертом на основі спеціальних знань матеріальних об'єктів, явищ і процесів, які містять інформацію про обставини справи, що перебуває у провадженні органів дізнання, досудового слідства чи суду.

Сукупна пропозиція – загальна вартість кінцевих товарів й послуг, вироблених у національній економіці.

Сукупний попит – сума всіх видатків на кінцеві товари і послуги, вироблені в економіці.

Суспільне виробництво – сукупність окремих виробництв у їх взаємозв'язку, взаємодії та взаємозалежності.

Суспільний інтерес – інтерес будь-якої особи (осіб), пов'язаний із забезпеченням добробуту, стабільності, безпеки та сталого розвитку суспільства.

Суспільний поділ праці – відокремлення різних видів трудової діяльності, внаслідок чого значно зростає продуктивність суспільної праці.

Суспільні блага – товари та послуги колективного користування, що є неподільними, а способи відсторонення споживачів від них відсутні.

Таксування – переведення зазначених у документах у натуральних показниках матеріальних цінностей і трудових показників у єдиний грошовий вимірник.

Товар кримінальної економіки – специфічний продукт праці, призначений для задоволення асоціальних (протизаконних) потреб, який приносить його виробнику надвисокі та суспільно необліковані прибутки.

Товариство з додатковою відповідальністю – господарське товариство, статутний капітал якого поділено на частки визначених установчими документами розмірів і яке несе відповідальність за своїми зобов'язаннями власним майном, а в разі його недостатності учасники цього товариства несуть додаткову солідарну відповідальність у визначеному установчими документами однаково кратному розмірі відповідно до внеску кожного з учасників.

Товариство з обмеженою відповідальністю – господарське товариство, що має статутний капітал, поділений на частки, розмір яких визначається установчими документами, і несе відповідальність за своїми зобов'язаннями тільки своїм майном.

Товарне виробництво – форма організації виробництва, за якої економічні відносини між людьми проявляються через ринок і через купівлю-продаж продуктів їхньої праці.

Торгівля людьми – вербування, перевезення, передання, приховування або одержання людей шляхом погрози, застосування сили або інших форм примусу, викрадення, шахрайства, обману, зловживання владою чи уразливістю положення або за рахунок надання чи отримання платежів або прибутку для одержання згоди особи, яка має контроль над іншою особою, з метою її експлуатації.

Трансакційні витрати – витрати на встановлення, захист та обмін прав власності.

Транснаціоналізація економіки – взаємопереплетіння економік різних країн у результаті функціонування транснаціонального капіталу.

Транснаціональні злочини – злочинні дії, угоди та схеми, що порушують закони більше ніж однієї держави.

Транснаціональні корпорації – національні компанії, що мають виробничі філії в інших країнах.

Трест – об'єднання низки підприємств однієї або декількох галузей виробництва, учасники якого втрачають власність на засоби виробництва й виготовлений продукт, натомість відбувається об'єднання виробництва, збуту, фінансів та управління.

Унітарне підприємство – підприємство, що створюється одним засновником, який виділяє необхідне для того майно, формує статутний капітал, не поділений на частки (паї), затверджує статут, розподіляє доходи, безпосередньо або через керівника, який ним призначається, керує підприємством, формує його трудовий колектив на засадах трудового найму, й вирішує питання реорганізації та ліквідації підприємства.

Факторингові компанії – фінансові організації, на користь яких з боку продавців здійснюється переуступка права отримання платежів від покупців за постачання товарів або надання послуг.

Фізичний знос – зменшення вартості основного капіталу або її втрата, обумовлені матеріальним зношуванням засобів праці внаслідок їх використання або зберігання.

Фіктивний сектор – сектор тіньової економіки, який характеризується тим, що суб'єкти створюються з метою здійснення незаконних фінансових операцій, реєструються на підставних осіб і зникають до моменту подання першого звіту.

Філія – підрозділ міжнародної компанії, який не має права юридичної особи, але має право ведення господарської діяльності.

Фінанси – сукупність специфічних грошових відносин, пов'язаних із формуванням, розподілом, перерозподілом і використанням централізованих та децентралізованих фондів грошових коштів із метою вирішення економічних, соціальних і політичних завдань.

Фінансова система – сукупність фінансових відносин та інститутів, що регулюють ці відносини.

Фінансові компанії – кредитні організації, що спеціалізуються на наданні споживчих позик, кредитуванні дрібних і середніх підприємств, оформленні чеків та залученні строкових вкладів.

Фірма – відокремлена господарська одиниця ринкової економіки, що здійснює підприємницьку діяльність.

Фондова біржа – особлива інституціонально організована частина ринку цінних паперів, де обертаються цінні папери високої якості, а операції здійснюють професійні учасники ринку.

Франчайзинг – угода про передання торгового знаку або торгової марки, у результаті якої франшизер (продавець) не лише передає франшизі (покупцю) право на використання торгової марки, а й надає йому за певну плату постійну технічну допомогу з підготовки кадрів та управління підприємством.

Фрикційне безробіття – тимчасове безробіття, пов'язане з добровільним чи вимушеним пошуком або очікуванням роботи.

Фритредерство (вільна торгівля) – політика держави, спрямована на зниження зовнішньоторговельних бар'єрів.

Хабар – доход у грошовій або натуральній формі, який отримує суб'єкт корупційної діяльності.

Холдингова компанія – публічне акціонерне товариство, яке володіє, користується, а також розпоряджається холдинговими корпоративними пакетами акцій (часток, паїв) двох або більше корпоративних підприємств (крім пакетів акцій, що перебувають у державній власності).

Циклічне безробіття – безробіття, зумовлене циклічним розвитком суспільного виробництва.

Ціна – кількість грошей, що сплачується або отримується за одиницю товару чи послуги.

Цінність – ступінь корисності товару для конкретного індивіда.

Цінова еластичність попиту – міра зміни попиту залежно від зміни ціни.

Штучна (економічна) монополія – об'єднання підприємств, що створюються заради отримання монополістичних вигод.

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ ТА НОРМАТИВНО-ПРАВОВИХ АКТІВ

1. Белов А. А. Судебно-бухгалтерская экспертиза / А. А. Белов, А. Н. Белов. – М. : Кн. мир, 2004. – 643 с.

2. Белуха Н. Т. Судебно-бухгалтерская экспертиза / Н. Т. Белуха. – М. : Дело ЛТД, 1993. – 272 с.

3. Бутинець Ф. Ф. Теорія бухгалтерського обліку : підручник / Ф. Ф. Бутинець. – Житомир : ЖІТІ, 2000. – 640 с.

4. Господарський кодекс України : закон України від 16.01.2003 № 436-IV [Електронний ресурс] // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15 (дата звернення: 10.05.2018).

5. Дікань Л. В. Контроль і ревізія : навч. посіб. / Л. В. Дікань. – Київ : Знання, 2007. – 325 с.

6. Економічна природа міжнародних злочинів : навч. посіб. / О. М. Бандурка, К. Я. Петрова, О. В. Носова, В. І. Удодова, Н. В. Дзюба. – Харків : Харків. нац. ун-т внутр. справ, 2005. – 296 с.

7. Економічна теорія в схемах і таблицях : навч. посіб. / за заг. ред. К. Я. Петрової. – Харків : Харків. нац. ун-т внутр. справ, 2004. – 332 с.

8. Економічна теорія. Політекономія : навч. посіб. / за заг. ред. В. М. Семененка, Д. І. Коваленка. – Київ : Знання, 2010. – 315 с.

9. Економічна теорія. Політекономія: практикум : навч. посіб. / [В. Д. Базилевич, Н. І. Гражевська, І. І. Мазур та ін.]. – Київ : Знання, 2010. – 494 с.

10. Камлик М. І. Судова бухгалтерія / М. І. Камлик. – Київ : Атіка, 2003. – 592 с.

11. Кодекс законів про працю України : закон України від 10.12.1971 № 322-VIII [Електронний ресурс] // БД «Законодавство України» / ВР України. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08 (дата звернення: 10.05.2018).

12. Конституція України : закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР [Електронний ресурс] // БД «Законодавство України» / ВР України. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр (дата звернення: 10.05.2018).

13. Контроль і ревізія : підручник / Ф. Ф. Бутинець, Виговська Н. Г., Малюга Н. М., Петренко Н. І. ; за ред. Ф. Ф. Бутинця. – Вид. 2-ге, перероб. і допов. – Житомир : ЖІТІ, 2000. – 512 с.

14. Кримінальний кодекс України : закон України від 05.04.2001 № 2341-III [Електронний ресурс] // БД «Законодавство України» / ВР України. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14 (дата звернення: 10.05.2018).

15. Кримінальний процесуальний кодекс України : закон України від 13.04.2012 № 4651-VI [Електронний ресурс] // БД «Законодавство України» / ВР України. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17 (дата звернення: 10.05.2018).

16. Куркін М. В. Ревізії та перевірки за зверненнями правоохоронних органів : навч. посіб. / М. В. Куркін, В. Д. Понікаров. – Харків : Схід.-регіон. центр гуманітар.-освіт. ініціатив, 2003. – 412 с.

17. Лень В. С. Бухгалтерський облік в Україні: основи та практика : навч. посіб. / В. С. Лень, В. В. Гливенко. – Київ : Центр учб. літ., 2004. – 576 с.

18. Лишиленко О. В. Бухгалтерський облік : навч. посіб. / О. В. Лишиленко. – Київ : Центр учб. літ., 2003. – 628 с.

19. Макроекономіка : навч. посіб. / [О. В. Носова, К. Я. Петрова, М. А. Садиков та ін.] ; за заг. ред. проф. О. В. Носової. – Харків : Харків. нац. ун-т внутр. справ, 2008. – 220 с.

20. Міжнародна економіка : навч. посіб. / [О. В. Носова, Т. В. Андросова, К. Я. Петрова та ін.] ; Харків. держ. ун-т харчування та торгівлі. – Харків : ХДУХТ, 2010. – 322 с.

21. Мікроекономіка : навч. посіб. / [О. В. Носова, К. Я. Петрова, Н. Г. Ушакова та ін.] ; за заг. ред. О. В. Носової ; Харків. держ. ун-т харчування та торгівлі. – Харків : ХДУХТ, 2010. – 200 с.

22. Національна економіка : навч. посіб. / за заг. ред. О. В. Носової. – Київ : Центр учб. літ., 2013. – 512 с.

23.Національне положення (стандарт) бухгалтерського обліку 1 «Загальні вимоги до фінансової звітності» : затв. наказом М-ва фінансів України від 07.02.2013 № 73 [Електронний ресурс] // БД «Законодавство України» / ВР України. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0336-13#n17 (дата звернення: 10.05.2018).

24. Основи економічної теорії : навч. посіб. / за заг. ред. Ю. Г. Козака, С. С. Шаповал. – Київ : Центр учб. літ., 2012. – 264 с.

25. Основи економічної теорії : підручник / за заг. ред. Л. С. Шевченко. – Харків : Право, 2010. – 448 с.

26. Бандурка А. М. Основы судебной бухгалтерии : учеб. для вузов / А. М. Бандурка, В. А. Лукин, В. Д. Поникаров. – Харьков : Изд-во Нац. ун-та внутр. дел, 2001. – 336 с.

27.План рахунків бухгалтерського обліку активів, капіталу, зобов'язань і господарських операцій підприємств і організацій : наказ М-ва фінансів України від 09.12.2011 № 1591 [Електронний ресурс] // БД «Законодавство України» / ВР України. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1557-11 (дата звернення: 10.05.2018).

28. Податковий кодекс України : закон України від 02.12.2010 № 2755-VI [Електронний ресурс] // БД «Законодавство України» / ВР України. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17 (дата звернення: 10.05.2018).

29. Поникаров В. Д. Судебно-бухгалтерская экспертиза : учеб. пособие / В. Д. Поникаров. – Харьков : Арсис, 2009. – 240 с.

30. Про банки і банківську діяльність : закон України від 07.12.2000 № 2121-III [Електронний ресурс] // БД «Законодавство України» / ВР України. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2121-14 (дата звернення: 10.05.2018).

31. Про бухгалтерський облік та фінансову звітність в Україні : закон України від 16.07.1999 № 996-XIV [Електронний ресурс] // БД «Законодавство України» / ВР України. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/laws/main/996-14 (дата звернення: 10.05.2018).

32. Про зайнятість населення : закон України від 05.07.2012 № 5067-VI [Електронний ресурс] // БД «Законодавство України» / ВР України. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5067-17 (дата звернення: 10.05.2018).

33. Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, або фінансуванню тероризму : закон України від 28.11.2002 № 249-IV [Електронний ресурс] // БД «Законодавство України» / ВР України. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/249-15 (дата звернення: 10.05.2018).

34. Про засади запобігання і протидії корупції : закон України від 07.04.2011 № 3206-VI [Електронний ресурс] // БД «Законодавство України» / ВР України. – Режим доступу:

http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3206-17 (дата звернення: 10.05.2018).

35. Про затвердження Положення про ведення касових операцій у національній валюті в Україні : постанова Правління Національного банку України від 29.12.2017 № 148 [Електронний ресурс] // БД «Законодавство України» / ВР України. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0148500-17 (дата звернення: 10.05.2018).

36. Про захист від недобросовісної конкуренції : закон України від 07.06.1996 № 236196-ВР [Електронний ресурс] // БД «Законодавство України» / ВР України. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/236/96-вр (дата звернення: 10.05.2018).

37. Про захист економічної конкуренції : закон України від 11.01.2001 № 2210-III [Електронний ресурс] // БД «Законодавство України» / ВР України. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2210-14 (дата звернення: 10.05.2018).

38. Про зовнішньоекономічну діяльність : закон України від 16.04.1991 № 959-XII [Електронний ресурс] // БД «Законодавство України» / ВР України. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/959-12 (дата звернення: 10.05.2018).

39. Про індексацію грошових доходів населення : закон України від 03.07.1991 № 1282-XII [Електронний ресурс] // БД «Законодавство України» / ВР України. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1282-12 (дата звернення: 10.05.2018).

40. Про Національний банк України : закон України від 20.05.1999 № 679-XIV [Електронний ресурс] // БД «Законодавство України» / ВР України. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/679-14 (дата звернення: 10.05.2018).

41. Про Національну поліцію : закон України від 02.07.2015 № 580-VIII [Електронний ресурс] // БД «Законодавство України» / ВР України. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19 (дата звернення: 10.05.2018).

42. Про основи національної безпеки України : закон України від 19.06.2003 № 964-IV [Електронний ресурс] // БД «Законодавство України» / ВР України. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/964-15 (дата звернення: 10.05.2018).

43. Про приватизаційні папери : закон України від 06.03.1992 № 2173-XII [Електронний ресурс] // БД «Законодавство України» / ВР України. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2173-12 (дата звернення: 10.05.2018).

44. Про приватизацію державного майна : закон України від 04.03.1992 № 2163-XII [Електронний ресурс] // БД «Законодавство України» / ВР України. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2163-12 (дата звернення: 10.05.2018).

45. Про приватизацію невеликих державних підприємств (малу приватизацію) : закон України від 06.03.1992 № 2171-XII [Електронний ресурс] // БД «Законодавство України» / ВР України. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2171-12 (дата звернення: 10.05.2018).

46. Про прокуратуру : закон України від 14.10.2014 № 1697-VII [Електронний ресурс] // БД «Законодавство України» / ВР України. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1697-18 (дата звернення: 10.05.2018).

47. Про Службу безпеки України : закон України від 25.03.1992 № 2229-XII [Електронний ресурс] // БД «Законодавство України» / ВР України. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/laws/main/2229-12 (дата звернення: 10.05.2018).

48. Про цінні папери та фондовий ринок : закон України від 23.02.2006 № 3480-IV [Електронний ресурс] // БД «Законодавство України» / ВР України. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3480-15 (дата звернення: 10.05.2018).

49. Пушкаренко П. І. Економічна теорія. Модульний курс : підручник / П. І. Пушкаренко. – Суми : Ун-т. кн., 2011. – 384 с.

50. Рудницький В. С. Судово-бухгалтерська експертиза економічних правопорушень (опорний конспект) : навч. посіб. / В. С. Рудницький, Р. Ф. Бруханський, П. Я. Хомин. – Київ : Професіонал, 2004. – 304 с.

51. Судебная бухгалтерия : учеб. / под ред. В. А. Лукина, В. В. Акимова, Л. А. Беляевой. – Харьков : Харьков. нац. ун-т внутр. дел, 2007. – 440 с.

52. Цивільний кодекс України : закон України від 16.01.2003 № 435-IV [Електронний ресурс] // БД «Законодавство України» / ВР України. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15 (дата звернення: 10.05.2018).

ІНФОРМАЦІЙНІ РЕСУРСИ

1. Case-Україна. Центр соціально-економічних досліджень : сайт. – Режим доступу: http://www.case-ukraine.com.ua (дата звернення: 10.05.2018).

2. Національний банк України : офіц. Інтернет-представництво. – Режим доступу: http://www.bank.gov.ua (дата звернення: 10.05.2018).

3. Минфин : сайт. – Режим доступу: http://index.minfin.com.ua (дата звернення: 10.05.2018).

4. Державна служба статистики України : офіц. веб-сайт. – Режим доступу: http://www.ukrstat.gov.ua (дата звернення: 10.05.2018).

5. Харківський національний університет внутрішніх справ : сайт. – Режим доступу: http://univd.edu.ua (дата звернення: 10.05.2018).

ПРЕДМЕТНИЙ ПОКАЖЧИК

Адміністративно-командна економіка *12*
Акція *78*
Амортизація *96*
Аналіз *7*
Антиінфляційна політика *138*

Банківська таємниця *152*
Безготівковий обіг *146*
Безробіття *139*
Бухгалтерські витрати *97*
Бюджет *161, 163*
Бюджетна система *162*

Валовий внутрішній продукт *113*
Валовий національний продукт *113*
Валюта *205*
Валютний курс *145, 205*
Вартість *46*
Вексель *78*
Використовуваний доход *114*
Виробництво *37, 40*
Витрати виробництва *97, 98–99*
Відмивання брудних грошей *85-86*
Відтворення *118*
Відчуження *20*
Власність *20–21*

Глобальні економічні проблеми *208*
Господарський механізм *12*
Господарський облік *217*
Готівковий обіг *146*
Гроші *47, 144*
Грошова одиниця *144*
Грошова система *144*
Грошовий обіг *146*
Грошові знаки *145*
Грошові реформи *147*

Девальвація *147*
Дедукція *8*
Деномінація *147*
Деперсоніфікація власності *25*
Державний борг *165*
Державного регулювання економіки *177*
Дефіцит бюджету *165*
Довірчі товариства *155*
Досконала конкуренція *65*
Доходи *82*

Економіка *5*
Економічна інтеграція *192, 194*
Економічна категорія *7*
Економічна система *11–12*
Економічне зростання *118*
Економічний експеримент *8*
Економічний закон *7*
Економічний цикл *121*
Економічні (альтернативні) витрати *97*
Економічні відносини *12*
Економічні інтереси *36*
Еластичність пропозиції *61*

Ефективність економічна *43*
Ефективність соціальна *44*

Закон вартості *46–47*
Закон грошового обігу *48*
Закон попиту *55*
Закон пропозиції *59*
Заробітна плата *80*
Засіб праці *37*
Збір *168*
Земля *38*
Змішана економічна система *13*
Знос основного капіталу *96*

Інвестиційний сертифікат *78*
Інвестиційні фонди *154*
Індукція *7*
Інституціоналізм *11*
Інфляція *136*
Інфраструктура ринку *55*
Історична школа *9*

Казначейське зобов'язання України *78*
Капітал *38, 76*
Картель *66*
Кейнсіанство *11*
Класична школа *9*
Конвертованість валюти *205*
Конгломерат *66*
Конкуренція *63*
Консорціум *66*
Контрабанда *197*
Корисність *47*
Корупція *185*
Кредит *148*
Кредитна система *149*
Кредитні спілки *155*
Кредитні товариства *155*
Кримінальний сектор тіньової економіки *13*
Кримінальні доходи *85*
Кругообіг капіталу *94*

Лізингові компанії *156*
Ломбарди *155*

Макроекономічна рівновага *131*
Марксизм *10*
Масштаб цін *145*
Меркантилізм *8*
Метод наукової абстракції *8*
Міжнародна міграція робочої сили *201*
Міжнародний науково-технічний обмін *203*
Міжнародний поділ праці *192*
Міжнародний рух капіталу *197*
Міжнародні валютні відносини *205*
Мінова вартість товару *46*
Моделювання *8*
Монополістична конкуренція *67*
Монополія *65*

Напівлегальний (прихований) сектор тіньової економіки *13*
Натуральне виробництво *44–45*
Національна економіка *111*
Національне багатство *114*
Національний доход *114*
Недобросовісна конкуренція *64–65*
Недоброякісний документ *226*

Нелегальна міграція *202*
Нелегальні канали вивозу капіталу *200*
Неокласична школа *10*
Неофіційний сектор тіньової економіки *13*
Нуліфікація *147*

Обіг капіталу *95*
Облігація *78*
Облігація внутрішньої державної позики України *78*
Облікова номенклатура *227*
Оборотний капітал виробництва *95*
Оборотний капітал обігу *95*
Олігополія *67*
Орендна плата *82*
Основний капітал *95*
Особистий доход *114*
Офіційний (легальний) сектор *13*
Офшорні зони *86, 170*
Ощадний (депозитний) сертифікат *78*

Парабанківська система *154*
Парадокси попиту *58*
Пенсійні фонди *154*
Первинний фінансовий моніторинг *153*
Персоніфікація власності *25*
Підприємництво *91*
Підприємницька здібність *38*
Підприємницький дохід *83*
Підприємство *93*
Платіжний баланс *206*
Податкова система *166*
Податковий облік *218*
Податок *166*
Позабюджетні фонди *162*
Позика *77*
Попит *55*
Право власності *22*
Предмет економічної теорії *6*
Предмет праці *37*
Прибуток *99*
Приватизація *26–28*
Приватна власність *25*
Привласнення *20*
Продуктивні сили *11*
Пропозиція *59*

Ревальвація *147*
Ревізія *248*
Рейдерство *31–32*
Рента *82, 84*
Рентабельність *99*
Ринкова економіка *12*
Ринкова рівновага *62*
Ринок *52*
Ринок землі *81*
Ринок праці *80*
Робоча сила *37, 80*
Роздержавлення *26*

Світове господарство *192*
Синдикат *66*
Синтез *7*
Система національних рахунків *111*
Спільна неподільна власність *24*
Спільно-часткова власність *25*
Споживна вартість товару *46*
Ставкою (нормою) процента *77*

Стагфляція *140*
Страхові компанії *154*
Судова бухгалтерія *215*
Судова експертиза *258*
Сукупна пропозиція *134*
Сукупний попит *132*
Сукупний суспільний продукт *42*
Суспільне виробництво *40*
Суспільний поділ праці *52*

Теорія прав власності *23*
Тіньова економіка *13–16, 135*
Товар *46*
Товар кримінальної економіки *42–43*
Товарне виробництво *44–45*
Торгівля людьми *203*
Традиційна економічна система *12*
Трансакційні витрати *23, 105*
Транснаціоналізація економіки *192*
Транснаціональні злочини *209*
Транснаціональні злочинні групи *210*
Трест *66*
Труд *38*

Управлінський облік *218*

Фактори виробництва *37*
Факторингові компанії *154*
Фіктивний (підроблений) документ *226*
Фіктивний сектор тіньової економіки *13*
Фінанси *159*
Фінансова система *161*
Фінансовий облік *218*
Фінансові компанії *155*
Фондова біржа *80*

Ціна *47, 100*
Ціна підпорядкування закону *105*
Ціна позалегальності *106*
Цінні папери *78*
Цінність *47*
Цінова еластичність попиту *58*

Чистий національний продукт *114*

ЗМІСТ

ВСТУП.....3

Тема 1
ЕКОНОМІЧНА ТЕОРІЯ: ПРЕДМЕТ І ФУНКЦІЇ. ЕКОНОМІЧНІ СИСТЕМИ.....5

1.1. Об'єкт і предмет економічної теорії 5
1.2. Функції економічної теорії та методи дослідження економічних процесів 7
1.3. Основні етапи розвитку економічної теорії 8
1.4. Економічні системи: сутність, типи, еволюція.....11
1.5. Тіньова економіка 13
Ключові терміни.....16
Теми рефератів.....16
Питання для самоконтролю.....16
Тестові завдання 17

Тема 2
ВЛАСНІСТЬ У СИСТЕМІ ЕКОНОМІЧНИХ ВІДНОСИН 20

2.1. Економічний зміст і право власності.....20
2.2. Еволюція відносин власності. Багатоманітність сучасних форм власності 24
2.3. Сучасні тенденції розвитку відносин власності в Україні ...26
Ключові терміни.....33
Теми рефератів.....33
Питання для самоконтролю.....33
Тестові завдання 33

Тема 3
ЗАГАЛЬНІ ОСНОВИ СУСПІЛЬНОГО ВИРОБНИЦТВА 36

3.1. Сутність і фактори виробництва 36

3.2. Суспільне виробництво: структура, результат та ефективність 40
3.3. Форми суспільного виробництва. Товар та його властивості 44
3.4. Гроші та їх функції. Закон обігу грошей 47
Ключові терміни *49*
Теми рефератів *49*
Питання для самоконтролю *49*
Тестові завдання *50*

Тема 4
РИНОК І МЕХАНІЗМ ЙОГО ФУНКЦІОНУВАННЯ. ПОПИТ І ПРОПОЗИЦІЯ 52

4.1. Ринок: сутність і функції 52
4.2. Попит. Закон попиту. Крива попиту 55
4.3. Пропозиція. Закон пропозиції. Крива пропозиції. Ринкова рівновага 59
4.4. Конкуренція та її роль у ринковій економіці 63
Ключові терміни *71*
Теми рефератів *71*
Питання для самоконтролю *71*
Тестові завдання *72*

Тема 5
РИНОК ТОВАРІВ ТА РЕСУРСІВ. ФАКТОРНІ ДОХОДИ 74

5.1. Ринок товарів і послуг 74
5.2. Ринок капіталу 76
5.3. Ринок праці 80
5.4. Ринок землі 81
5.5. Класифікація доходів 82
Ключові терміни *87*
Теми рефератів *87*
Питання для самоконтролю *88*

Тестові завдання *88*

Тема 6
ПІДПРИЄМСТВО (ФІРМА). ВИТРАТИ ТА ПРИБУТОК ПІДПРИЄМСТВА **91**

6.1. Підприємництво як вид господарської діяльності 91
6.2. Сутність, функції та капітал підприємства (фірми).....93
6.3. Витрати, доходи та прибуток підприємства (фірми).....97
6.4. Сутність, функції та структура ціни 100
6.5. Трансакційні витрати: сутність, структура та вплив на діяльність підприємства.....105
Ключові поняття *107*
Теми рефератів.....*108*
Питання для самоконтролю.....*108*
Тестові завдання *108*

Тема 7
НАЦІОНАЛЬНА ЕКОНОМІКА. ОСНОВНІ МАКРОЕКОНОМІЧНІ ПОКАЗНИКИ **111**

7.1. Національна економіка. Система національних рахунків. Вимірювання обсягів тіньової економіки 111
7.2. Відтворення та економічне зростання 118
7.3. Економічний цикл: сутність і класифікація.....121
Ключові терміни.....*127*
Теми рефератів.....*127*
Питання для самоконтролю.....*128*
Тестові завдання *128*

Тема 8
МАКРОЕКОНОМІЧНА РІВНОВАГА ТА НЕСТАБІЛЬНІСТЬ **131**

8.1. Макроекономічна рівновага та вплив на неї тіньової економіки.....131
8.2. Інфляція: сутність, види, наслідки 136

8.3. Безробіття: сутність, види, наслідки 138
Ключові терміни *140*
Теми рефератів *140*
Питання для самоконтролю *141*
Тестові завдання *141*

Тема 9
ГРОШОВО-КРЕДИТНА СИСТЕМА 144

9.1. Грошова система: сутність, структура, типи 144
9.2. Суть і форми кредиту в ринковій економіці 148
9.3. Кредитно-банківська система України 149
Ключові терміни *156*
Теми рефератів *156*
Питання для самоконтролю *156*
Тестові завдання *157*

Тема 10
ФІНАНСИ ТА ФІНАНСОВА СИСТЕМА 159

10.1. Фінансова система держави 159
10.2. Бюджетна система України 162
10.3. Податкова система України 166
Ключові терміни *173*
Теми рефератів *173*
Питання для самоконтролю *174*
Тестові завдання *174*

Тема 11
ДЕРЖАВНЕ РЕГУЛЮВАННЯ ЕКОНОМІКИ
ТА ЕКОНОМІЧНА ПОЛІТИКА В УКРАЇНІ 177

11.1. Сутність державного регулювання економіки 177
11.2. Функції держави в ринковій економіці 179
11.3. Форми та методи державного регулювання економіки ... 181
11.4. Корупція як соціально-економічне явище 185

Ключові терміни *189*
Теми рефератів *189*
Питання для самоконтролю *189*
Тестові завдання *190*

Тема 12
СВІТОВЕ ГОСПОДАРСТВО ТА ТЕНДЕНЦІЇ ЙОГО РОЗВИТКУ 192

12.1. Сутність і структура світового господарства 192
12.2. Форми міжнародних економічних відносин 195
12.3. Сучасні глобальні проблеми людства. Злочинність у сфері міжнародних економічних відносин 208
Ключові терміни *211*
Теми рефератів *212*
Питання для самоконтролю *212*
Тестові завдання *213*

Тема 13
ПРЕДМЕТ І МЕТОДИ СУДОВОЇ БУХГАЛТЕРІЇ 215

13.1. Предмет і методи судової бухгалтерії 215
13.2. Види господарського обліку 217
13.3. Місце бухгалтерського обліку в системі господарського контролю 218
Ключові терміни *221*
Теми рефератів *221*
Питання для самоконтролю *221*
Тестові завдання *222*

Тема 14
БУХГАЛТЕРСЬКІ ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ ІНВЕНТАРИЗАЦІЇ. ПРАКТИКА ЇХ ВИКОРИСТАННЯ В РОЗКРИТТІ ЗЛОЧИНІВ 224

14.1. Бухгалтерські документи, їх класифікація й значення в юридичній практиці 224

14.2. Методи документального контролю 230
14.3. Методи фактичного контролю 234
Ключові терміни *241*
Теми рефератів *241*
Питання для самоконтролю *242*
Тестові завдання *242*

Тема 15
ФОРМИ ВИКОРИСТАННЯ БУХГАЛТЕРСЬКИХ ЗНАНЬ НА ДОСУДОВОМУ СЛІДСТВІ ТА В СУДОВОМУ ПРОЦЕСІ 245

15.1. Непроцесуальні форми використання спеціальних бухгалтерських знань (на стадії порушення кримінального провадження) 245
15.2. Консультації спеціаліста-бухгалтера та їх значення 248
15.3. Участь спеціаліста-бухгалтера у проведенні окремих слідчих дій 251
Ключові терміни *254*
Теми рефератів *254*
Питання для самоконтролю *255*
Тестові завдання *255*

Тема 16
СУДОВО-БУХГАЛТЕРСЬКА ЕКСПЕРТИЗА 258

16.1. Поняття, предмет і метод судово-бухгалтерської експертизи. Класифікація судових експертиз 258
16.2. Організаційне забезпечення судово-бухгалтерської експертизи 262
16.3. Компетенція експерта-бухгалтера 264
16.4. Висновок експерта-бухгалтера й оцінювання результатів експертизи слідчими та судовими органами 267
Ключові терміни *275*
Теми рефератів *275*
Питання для самоконтролю *276*
Тестові завдання *276*

ДОДАТКИ.....279

СЛОВНИК 285

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ ТА НОРМАТИВНО-ПРАВОВИХ АКТІВ 311

ІНФОРМАЦІЙНІ РЕСУРСИ 316

ПРЕДМЕТНИЙ ПОКАЖЧИК 317

Навчальне видання

Ларіна Тетяна Федорівна
Павленко Наталія Вікторівна
Ткаченко Сергій Олександрович
Фурса Вікторія Анатоліївна

Основи економічної теорії та судової бухгалтерії

Навчальний посібник

Редагування: *М. В. Цвєткова-Верніченко*
Внесення правок, комп'ютерне верстання: *А. О. Зозуля*
Дизайн обкладинки: *І. Є. Єсіна*

Підпис. до друку 14.09.2018. Формат 60×84/16. Ум. друк. арк. 19,14.
Обл.-вид. арк. 14,95. Тираж 200 пр. Зам. № 2018-13.

Видавець і виготовлювач –
Харківський національний університет внутрішніх справ,
просп. Льва Ландау, 27, м. Харків, 61080.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3087 від 22.01.2008.